KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0429 8649

NEDERLANDSCH ARCHIEF

VOOR

KERKGESCHIEDENIS

XV

N. V. BOEKDR. V/H L. VAN NIFTERIK HZN., LEIDEN.

NL01CHU

NEDERLANDSCH ARCHIEF

VOOR

KERKGESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

Dr. F. PIJPER

Hoogleeraar der Rijks-universiteit te Leiden

Dr. A. EEKHOF en **Dr. J. LINDEBOOM**

buitengewoon Hoogleeraar der Rijks-universiteit te Leiden

Hoogleeraar der Rijks-universiteit te Groningen

NIEUWE SERIE — VIJFTIENDE DEEL

'S-GRAVENHAGE

MARTINUS NIJHOFF

1919

KONINKLIJKE
BIBLIOTHEEK

Overnemen van de artikelen is verboden (Art. 15, al. 3, Auteurswet 1912).

INHOUD.

De wijsgeer Arnoldus Geulincx te Leuven en te Leiden, door Dr. A. EEKHOF . . . . . Blz. 1—24

Jan Mazereeuw en zijn secte, door Mr. J. LOOSJES . . „ 25—48

Uit de eerste jaren van de Luthersche gemeente te Leiden, door Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE . . . . . „ 49—60

Studiën op het gebied der Drentsche Kerkgeschiedenis, door Jhr. Mr. B. M. DE JONGE VAN ELLEMEET. Blz. 61—74, 281—308

Boekaankondiging . . . . . Blz. 75—80

Het modernisme in Friesland omstreeks 1870, door H. J. BUSÉ . . . . . „ 81—114

Wilhelmus Sagarus, door Dr. M. VAN RHIJN . . . Blz. 115—123, 239

Bijdrage tot de kennis der finantiëele administratiën van de geestelijke stichtingen in Delfland na 1572, door Dr. JOHANNA M. SERNÉE . . . . . Blz. 124—132

De handelingen van de eerste classicale bijeenkomst van de classis Over-Veluwe, gehouden te Harderwijk, den 15 Juli 1592, door Dr. G. A. HULSEBOS . . . . . „ 133—149

Henricus Slatius als predikant van Herveld, door Dr. J. S. VAN VEEN . . . . . „ 150—157

Boekaankondiging . . . . . „ 158—160

Een middeleeuwsch handschrift over de biecht, door Dr. J. Lindeboom . . . . . Blz. 161—219
Twee reglementen voor vloot- en legerpredikanten, door Mr. J. Loosjes . . . . . „ 220—233
De Geldersche kerkelijke rekenkamer, door Dr. J. S. van Veen . . . . . „ 234—238
Boekaankondiging . . . . . „ 240—244
De „memorie" van Isaack de Rasière voor Samuel Blommaert. Het oudste Hollandsche bericht betreffende Nieuw-Nederland en New Plymouth, de kolonie der „Pilgrim Fathers", door Dr. A. Eekhof . . . . . „ 245—280
Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche kerkgeschiedenis, verschenen sedert de vorige opgave (in deel XIV) . . . . . „ 309—333

DE WIJSGEER ARNOLDUS GEULINCX TE LEUVEN EN TE LEIDEN [1]),

DOOR

Dr. A. EEKHOF.

Wanneer ik enkele oogenblikken de aandacht vraag voor Arnoldus Geulincx, den wijsgeerigen denker, die op het voetspoor van Descartes, in menig opzicht een voorlooper van Spinoza, Malebranche en zelfs van Kant is geweest, den vriend der strenge redeneering, voor wien ook het „cogito ergo sum" de eerste waarheid was, welke uit den algemeenen twijfel opdoemde, voor den volgeling van geenen anderen gids dan de „pura puta ratio", den hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de universiteit te Leuven, die in 1658 naar Leiden is overgekomen en aan de Leidsche hoogeschool van 1658—1669 is werkzaam geweest, — dan is het niet mijn voornemen, om in mijne beschouwingen zijne cartesiaansche wijsbegeerte te ontvouwen. Laat staan dat mij dit zou gelukken, dan zou het toch zijn uilen naar Athene dragen, omdat een meerdere dan ik op wijsgeerig gebied, prof. dr. J. P. N. Land niet alleen Geulincx' werken in drie fraaie banden, elk van meer dan 500 bladzijden, heeft uitgegeven, maar ook diens wijsgeerig systeem tot in bijzonderheden, en met groote liefde voor zijn held, in zijn

---

1) Voordracht gehouden in de Maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, op 3 Mei 1918.

„Arnold Geulincx und seine Philosophie'' heeft uiteengezet [1]).

Deze publikatie van Geulincx' werken — gedeeltelijk nog als manuscript verscholen en voor een ander deel als zeldzame drukjes verspreid, uit alle mogelijke binnenlandsche en buitenlandsche bibliotheken door Land bijeengezocht — vond, evenals de monographie, levendige belangstelling in ons vaderland. In „De Nederlandsche Spectator'' wees de bekende dr. H. Was op „dit schoon gedenkteeken van jarenlange vlijt en groote geleerdheid'', voorts met instemming op de poging door Land aangewend, om „een in discrediet geraakten denker te rehabiliteeren'', die meer dan een heele- of halve „occasionalist'' [2]) was geweest [3]); prof. dr. H. Y. Groenewegen betaalde de tol zijner hulde,

---

1) *Arnoldi Geulincx Antverpiensis Opera Philosophica*, recognovit J. P. N. Land. Hagae Comitum, apud Martinum Nyhoff, 1891—1893. Diens systeem beschreef Land in het tweede gedeelte van zijn in de Duitsche taal gestelde boekje: *Arnold Geulincx und seine Philosophie*, Haag 1895, S. 89—219.

2) Geulincx noemde het karakteristieke van zijn stelsel „Occasionalisme'', een niet gelukkig gekozen beeld, om de betrekking tusschen God en onzen geest eenerzijds, en God en de wereld anderzijds, benevens hun onderling verband, aan te duiden. Land zegt ervan: „Nicht besser gewählt ist die Redeweise, durch die er seiner Ansicht den Namen des ‚Occasionalismus' zugezogen. Der fremde, und näher der eigene Körper biete die Gelegenheit (Occasio) zum Entstehen unseres (!) Sinnenwahrnehmungen oder Affecte; Gott habe die Körperwelt wie sie der Verstand erkennt zur Gelegenheit des Entstehens der Sinnenwelt machen wollen''. J. P. N. Land, *Arnold Geulincx*, Haag 1895, S. 142. — Rudolf Eisler zegt in zijn *Philosophen Lexikon*, Berlin 1912, S. 201—202: „Geulincx ist, von Descartes ausgehend, der eigentliche Begründer des Okkasionalismus, des ‚Systems der Gelegenheitsursachen'. Die Seele wirkt nicht auf den Leib, dieser nicht auf die Seele ein, sondern Gott hat die Züstande in beiden so miteinander in Uebereinstimming gebracht, dasz aus Anlasz der einen notwendig die entsprechenden anderen auftreten .... Seele und Leib korrespondieren einander „sine ulla alterius in alterum causalitate vel influxu''. Sie verhalten sich wie zwei Uhren, die ständig mit einander in Uebereinstimmung gebracht werden. Zie ook: Rudolf Eisler, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Berlin 1910, Bd. II, S. 946—947. Verder: Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, bearbeitet von Max Heinze[10], Berlin 1907, Th. III (Neuzeit), S. 109—111.

3) H. Was, *Arnout Geulincx*, in: *De Nederlandsche Spectator*, 's-Grav. 1895, Jaargang 1895, blz. 258—261.

door te verklaren, dat waar niemand zal ontkennen, dat „in de beeldengalerij der mannen van beteekenis in ons vaderland de gestalte van dezen ernstigen denker (Geulincx) eene goede plaats verdient", prof. Land allen dank moet hebben voor zijne poging om hem die te verschaffen [1]); en eindelijk heeft niemand minder dan prof. dr. C. Bellaar Spruyt, toen twee van Geulincx' banden waren verschenen, in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, op 12 September 1892, deze breedvoerig besproken, of liever aangekondigd en gezegd, dat de inhoud een nieuw voorbeeld geeft „van de jeugdige opgewektheid en de noeste vlijt, waardoor onze zeventiende-eeuwsche vaderen hun landje gemaakt hebben tot het brandpunt, dat geheel Europa met licht en warmte bestraalde", en hij heeft de Geulincx-uitgave vrijmoedig op eenzelfde lijn gezet met de Huygens-uitgave, die toen juist in vollen gang was [2]). Wie derhalve met Geulincx' wijsbegeerte wil kennis maken, of zijn philosophisch inzicht in diens cartesiaansch stelsel wil verdiepen, ga bij prof. Land te gast.

Ook het leven van Geulincx, dat hij, de te Antwerpen geborene, zoo goed als geheel te Leuven en te Leiden heeft doorgebracht, ga ik niet tot in bijzonderheden beschrijven. Ook dit is reeds op uitnemende wijze gedaan, zooals wij weldra de gelegenheid zullen hebben aan te toonen. Doch wat ik wel wensch te doen is eene vraag trachten tot oplossing te brengen, die misschien wel het belangrijkste deel van Geulincx' leven raakt, en waarop nog altijd het antwoord niet is gegeven. Deze vraag namelijk: om welke reden Geulincx zoo plotseling uit zijn hoogleeraarsambt te Leuven is ontzet en waarom hij de wijk naar Nederland heeft moeten nemen — eene kwestie, die nog altijd in nevelen is gehuld, naar de oplossing waarvan men door de eeuwen

---

1) H. Y. Groenewegen, *Arnold Geulincx*, in: *De Tijdspiegel*, 's-Grav. 1896, Tweede deel, blz. 303—313; blz. 304.

2) C. B. Spruyt, *Iets over Arnold Geulincx en de nieuwe uitgaaf zijner Opera Philosophica*, in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, Derde Reeks, Negende deel (1893), blz. 219—247, 250—251; blz. 221—222.

heen heeft gezocht, zelfs de Belgische archieven nog niet lang geleden heeft doorvorscht en die, naar het schijnt, in de oorkonden met opzet met een waas van geheimzinnigheid is overspreid. Ten einde echter de situatie der kwestie goed te kunnen doen verstaan, veroorloof ik mij enkele feiten uit Geulincx' leven in Uwe herinnering terug te roepen.

In Augustus 1886 promoveerde aan de universiteit te Luik de geleerde Victor vander Haeghen, alreede doctor in de wijsbegeerte, letteren en rechten, ter verkrijging van „le diplôme spécial de Docteur en sciences philosophiques" op een proefschrift, getiteld: „Geulincx. Étude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages". Om Geulincx' leven nauwkeurig te kunnen beschrijven, had hij uitgebreide onderzoekingen in de archieven van de Leuvensche universiteit, op de koninklijke bibliotheek te Brussel en elders gedaan, en gebruik gemaakt van manuscripten o. a. van Bax „Historia universitatis Lovaniensis", een handschrift uit de 18de eeuw, dat te Brussel bewaard wordt.

Vander Haeghen nu weet ons mede te deelen, dat Arnoldus Geulincx in het jaar 1624 te Antwerpen geboren werd, waarschijnlijk in de maand Januari, omdat wij vernemen, dat hij 31 Januari 1624 in de St. Jakobskerk te Antwerpen werd gedoopt. Zijn vader Jan Geulincx was uit den niet ongegoeden kleinen burgerstand en stadsbode op Brussel; zijne moeder heette Maria Strickers.

Reeds in zijne jeugd legde hij zich ijverig toe op de studie der Latijnsche taal, zoodat deze hem weldra meer eigen was dan zijne moedertaal. Weldra werd hij naar Leuven gezonden en als niet onbemiddeld student aldaar 7 Januari 1641 in een van de vier „paedagogia", welke men te Leuven had, namelijk in het „paedagogium Lilii", ook wel „paedagogium de Lys" (Lelie-paedagogium) geheeten, ingeschreven, ten einde philosophie te studeeren. Op den 19den November 1643 werd hij tot licentiaat in de wijsbegeerte bevorderd, oefende zich daarna in de theologie, en werd in December 1646 professor in de wijsbegeerte aan hetzelfde „paedagogium", waar hij zijne opleiding had ontvangen.

Dit „Lelie-paedagogium" behoorde tot een van de vier paedagogia te Leuven, waar wijsgeerig onderricht werd gegeven en die genoemd waren naar de panden waarin zij van ouds gevestigd waren. Daar was de zoogenaamde Burcht (Castrum), de Valk (Falco), het Varken (Porcus) en de Lelie (Lilium). De juiste plaats waar het laatstgenoemde gelegen was, heeft prof. Land kunnen bepalen; ja, met de gegevens, welke de beschrijving der gebouwen, die bij gelegenheid van den verkoop als nationaal domein op 27 Jan. 1808 voor het fransche bestuur is opgemaakt, hem verschafte, heeft hij een plattegrond ervan kunnen ontwerpen. Het lag „langs de Nieuwstraat, met ingang in de Diestersche straat (toen Dorpstraat geheeten), naast het tegenwoordige (?!) No. 26, en strekte zich uit tot aan de Savoyerstraat, zoodat de Stationstraat van onze dagen midden door het terrein loopt [1]).

In elk paedagogium waren vier professoren, te weten: twee primarii en twee secundarii [2]). Er waren in „de Lelie" twee leerzalen en 46 studentenkamers. De studenten werden al naar hunne plaats in de studiën in „physici" en „philosophi" verdeeld, droegen niet meer een geestelijke kleedij, speelden bal en kaart en lieten zich pastei en wijn op zijn tijd goed smaken. Een reproductie van het paedagogium „Het Varken" uit het jaar 1650, alzoo uit den tijd waarin Geulincx aan „de Lelie" was, is ons door prof. Land gegeven en wijst er duidelijk op, dat het studentenleven meer een wereldsch karakter droeg, dan een ingetogen geestelijk [3]).

---

1) J. P. N. Land, *Aanteekeningen betreffende het leven van Arnold Geulincx*, in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, Amst. 1894, Derde Reeks, Tiende deel, blz. 103—104. — De plattegrond tegenover blz. 118.

2) Valerius Andreas, *Fasti Academici Studii Generalis Lovaniensis*, Editio iterata, Lovanii 1650, p. 242. Van p. 239—260 handelt de schrijver „de facultate Artium" in het algemeen, van p. 251—268 „de IV eiusdem Facultatis Artium paedagogiis". In het bijzonder over het „paedagogium Lilii" vindt men gesproken van p. 261 tot p. 263. In 1493 had Carolus Viruli, vulgo: Manneken, het huis „de Lelie" bij erflating, tot stichting van een „paedagogium" vermaakt.

3) J. P. N. Land, *Aanteekeningen betreffende het leven van Arnold Geulincx*, in: *Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, Reeks III, Dl. 10 (1894), blz. 104—105.

De eerste zes jaar nu, alzoo van 1646 tot 1652, was Geulincx hier werkzaam als professor secundarius, de tweede zes jaar die hij hier heeft doorgebracht, van 1652 tot 1658, als professor primarius. De toeloop der studenten tot den man, die geestig en levendig was, wiens stijl schitterde door verrassende zinswendingen, die zich niet bekommerde om de meening der menschen, doch onafhankelijk „serio et candide" uitsprak wat hij als waarheid had gezien en ervaren, was groot. Te midden van zijne ambtsbezigheden verdiende hij den graad van licentiaat in de theologie, onder welken titel hij Augustus 1654 in de acta van de Leuvensche hoogeschool vermeld staat. Van 1 September 1654 tot den laatsten Februari 1655 was hij deken der universiteit, in 1657 een der examinatoren bij het licentiaats-examen. Op den 18den Januari 1657 werd hem een kanunnik-praebende aan den Dom te Aken toegekend, doch vóórdat hij die kon bezetten, werd hij er reeds van ontheven, naar men voorgaf, omdat hij zijn wettige geboorte niet kon bewijzen. Franciscus Jamez kwam 25 Augustus 1658 in deze plaats [1]).

Dit bezwaar tegen Geulincx' geboorte ingebracht is waarschijnlijk reeds een voorwendsel geweest, want begin 1658 wordt Geulincx door zijne collega's aan het Lelie-paedagogium plotseling uit zijn leerambt ontzet verklaard, om een reden, die het aan Vander Haeghen niet gelukt is op te sporen. Hij zegt ervan: „Cet événement est resté enveloppé de mystère" [2]).

Wanneer men nu de acta der literarische faculteit en die van den senaat der universiteit van Leuven, welke op deze zaak betrekking hebben, en die ons door Vander Haeghen zijn afgedrukt, raadpleegt, dan krijgt men den in-

---

1) Aldus in een aanteekening in het handschrift van Bax, *Hist. Univ. Lov.*: „Arn. Geulincx provisus 18 januarii 1657 de praebenda canonicali in Basilica Aquisgranensis fuit, sed non fuit admissus, quod probare non potuit legitimitatem parentum et ideo resignavit Francisco Jamez, admisso 25 augusti 1658". Vander Haeghen, die dit mededeelt, kreeg op zijn verzoek van den archivaris van Aken, Mr. Käntzeler bericht, dat het archief van den Dom in de vorige eeuw verstrooid was geraakt. Victor vander Haeghen, *Geulincx*, Gand 1886, p. 7, n. 1.

2) Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 7.

druk, dat met opzet in bedekte termen is genotuleerd; de faculteit houdt opzettelijk een sluier over de zaak uitgespreid. Wat wij dan te weten komen is het volgende. Op den 23sten Januari 1658 verklaarden de professoren van „de Lelie", in eene buitengewone vergadering door de literarische faculteit belegd, dat zij deze betreffende een zaak het Lelie-paedagogium aangaande, wenschten in te lichten, maar omdat het hun niet gewenscht leek het aan de groote klok te hangen, verzochten zij dat de faculteit eenige afgevaardigden zou zenden met wie de Lelie-professoren zouden kunnen confereeren [1]).

De faculteit benoemde nu Renson, Beux, Scaille en Marcellis tot afgevaardigden. Met drie van hen — Marcellis bleef afwezig — werd geconfereerd en de Lelie-professoren deelden nu mede, waarom de regent en de andere professoren van het paedagogium éénstemmig Geulincx uit zijn hoogleeraars-ambt hadden ontzet. Na de inlichtingen, die de rector magnificus over Geulincx had verkregen, gelezen te hebben, verklaarden de Lelie-professoren niet alleen niet anders te hebben kunnen doen, maar ook verplicht geweest te zijn, om zoo te handelen. Over Geulincx wordt reeds gesproken als „voormalig professor in het Lelie-paedagogium"; de reden zelf, waarom hij was afgezet, welke wij zoo gaarne hadden willen vernemen, wordt niet vermeld [2]).

Den volgenden dag, 24 Januari 1658, brachten de drie afgevaardigden in den senaat, in tegenwoordigheid van rector en vele professoren, verslag over de conferentie uit. Wat

---

1) „Die 23 (januarij 1658) congg. extraordin. sub jur(amento) ..... 3°. DD. Lilienses dixerunt esse certum negotium concernens paedagogium Lilii, de quo cuperent informare facultatem: sed cum non conveniens sit illud omnibus indicare, petiverunt dari deputatos, quibus illud ipsum possent communicare". Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 7 et 8, n. 2.

2) „Ad 3m, designati fuere DD. Renson, Beux, Scaille, Marcellis, qui tres priores, absente ultimo, plene informati fuerunt de causa D. Arnoldi Geulincx, quondam professoris in Lilio, cur nimirum et quare de unanimi consensu regentis et aliorum professorum eiusdem paedagogii, fuerit a professoratu depositus, visis etiam et lectis informationibus contra ipsum captis a Magnifico Domino, qui iudicarunt D.D. Lilienses non tantum potuisse sed omnino debuisse ad dictam depositionem procedere". Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 8, n. 1.

de inhoud hiervan was, zegt de notule der senaatsvergadering alweder niet. Wel hooren wij iets anders, namelijk dat de rector mededeelde, dat er „van de zijde van Geulincx" een smeekschrift (libellus supplex) was ingekomen, inhoudende de mededeeling, dat de Raad van Brabant hem dd. 15 Januari 1658 — dus een week te voren — nog in zijn ambt gehandhaafd had en dat dus de benoeming van D. Damman, een van die „opruiers", zooals Geulincx hem daarin noemde, in zijne plaats, onwettig en onrechtmatig was. Gevraagd werd, dat Damman zich naar dit besluit van manutenentie van Geulincx zou schikken, en dat het een iegelijk verboden zou zijn iets tegen Geulincx te ondernemen, alvorens de uitspraak van het geding anders zou hebben beslist. Hierop werd in de senaatsvergadering besloten, dat het smeekschrift in handen van Damman, als zijnde partij, zou worden gesteld, dan kon hij den inhoud nagaan en op die „litterae manutenentiae" waarover gesproken was, van antwoord dienen [1]). Het is heel waarschijnlijk, dat D. Damman dit niet eens heeft gedaan, tenminste geen enkel bericht hierover is ons bewaard gebleven. Wel werd reeds op den 11den Februari 1658 door

---

1) „Deputatio. Supplica D. Arnoldi Geulincx exprofessoris Lilii. Die jovis XXIIIIa januarii indicta et servata est deputatio extraordinaria in maiori numero, in qua magnificus dominus rector legi curavit libellum supplicem sibi ex parte domini Arnoldi Geulincx porrectum, quo exponit, quod a concilio Brabantiae die XVa huius obtinuerit litteras manutenentiae in professoratu philosophiae quem habuit in paedagogio Liliensi, hic quoque lectas et domino Damman successori suo in eodem professoratu insinuatas: quodque dictis litteris et insinuatione non obstantibus, praefatus D. Damman ac alii uti ait turbatores non desistant, quin immo et manum in ipsum exponentem, injicere sine ratione, fundamento aut equitatis praetextu: quare petebat injungi dicto Damman et suis ut tenori dictarum litterarum manutenentiae sese conforment: interdicendo interim quibuscumque, ne quid in personam dicti Geulincx attentent donec finito judicio aliud statuatur". — „Ex deliberationibus dominorum deputatorum conclusum est quoad dictum libellum supplicem, illum esse communicandum dicto domino Damman uti parti, ut infra octidium ab insinuatione ad contenta eiusdem deliberet. Et quoad dictas litteras manutenentiae, praedictum Damman eidem interim posse respondere et contra easdem rescribere". Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 9, n. 1, 2.

de literarische faculteit van Leuven in buitengewone vergadering, in de plaats van Geulincx een anderen hoogleeraar, met name Brabant, als examinator voor het licentiaats-examen aangesteld [1]).

„Voila tout" — aldus Vander Haeghen — „ce que l'on trouve dans les documents de l'université: le motif de la mesure prise contre Geulincx ne parait donc nulle part". En tot deze conclusie is de geleerde geschiedvorscher niet lichtvaardig gekomen, integendeel eerst na „des recherches minutieuses" in de Belgische archieven, vooral ook in die van den Raad van Brabant, heeft hij dit eindoordeel opgesteld [2]).

Waar nu in de dokumenten, die hiervoor in aanmerking komen, over de reden van Geulincx' afzetting met geen enkel woord wordt gesproken, ja zelfs elke toespeling hierop ontbreekt, verwondert het ons niet dat men, nieuwsgierig naar de ware oorzaak en begeerig om een oplossing te vinden, allerlei gissingen heeft gemaakt en onderscheidene hypothesen heeft opgeworpen.

Zoo zegt l'abbé Paquot in 1768 in zijne „Memoires", waarin hij eene korte levensbeschrijving van Geulincx geeft [3]), dat deze zich met zijne collega's zou hebben gebrouilleerd, groote schulden zou hebben gemaakt, en door zijne schuldeischers uitgeschud, in Holland een schuilplaats tegen de booze fortuin was gaan zoeken, en daar het roomsch-katholieke geloof had afgezworen [4]). Hoe Paquot dit te weten is gekomen, deelt hij echter niet mede.

In de „dedicatio Philareti" — eene voorrede van den geneesheer Cornelis Bontekoe, die Geulincx' „Ethica" onder de pseudoniem Philaretus, het eerst heeft uitgegeven — wordt ook op Geulincx' armoede, toen hij te Leiden kwam, gezinspeeld. Bontekoe spreekt in die voorrede

---

1) Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 9, n. 3.
2) Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 9.
3) Paquot, *Memoires pour servir a l'histoire litteraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*, Louvain 1768, Tom. XIII, p. 69—73.
4) Paquot, *l. l.*, p. 69.

Abraham Heidanus aan, den theologischen professor te Leiden, die Geulincx' voornaamste beschermer is geweest. Deze toch, door zijn huwelijk schatrijk, had zich het lot van den verarmden, schier tot den bedelstaf gebrachten balling aangetrokken, en verdiende hiervoor, naar Bontekoe's meening, allen lof [1]).

De meening nu, dat Geulincx uit Leuven zou zijn gebannen, omdat hij groote schulden had gemaakt, kan men, in navolging van Paquot, in de boeken, waarin over Geulincx gehandeld wordt, terugvinden. Zoo bijv. in de „Histoire du Cartésianisme en Belgique", geschreven door l'abbé Georges Monchamp, waarin deze aan de opvatting van Paquot de voorkeur geeft boven die van Bouillier, in zijn „Histoire de la philosophie cartésienne", uitgesproken, namelijk dat Geulincx' gehechtheid aan de wijsbegeerte van Descartes, zijn belachelijk voorstellen van de oudere wijsbegeerte, de monniken en van de methoden en gebruiken der universiteit de voornaamste reden zou zijn geweest van zijn val [2]). En Vander Haeghen zelf, hoewel voorzichtig, wijst deze verklaring van Paquot niet geheel af [3]).

Niet tevreden met deze oplossing, waarbij Geulincx' afzetting uit zijn hoogleeraarsambt te Leuven uit finantiëele moeilijkheden werd verklaard, heeft prof. dr. J. P. N. Land eene andere mogelijkheid waarschijnlijk trachten te maken. Opgewekt namelijk door deze studie van Vander Haeghen heeft prof. Land de leden van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen in de October-vergadering van hetzelfde jaar, waarin Vander Haeghen's boek ver-

---

1) Tot Heidanus richt Bontekoe zich met de navolgende woorden: „postquam (Geulincx) enim ex naufragio rerum suarum certe amplissimarum ad hanc Academiam appulsus esset, rem cum paupertate habuit, cum eaque diu luctatus est eo usque, ut tandem fame pereundum, aut honesto viro mendicandum fuisset, nisi tua liberalitas et munificentia eum sustentasset". *Arnoldi Geulincs Ethica, post tristia authoris fata*, edita per Philarethum, Amstelaedami 1691, in 8°, fol. 7b.

2) Georges Monchamp, *Histoire du Cartésianisme en Belgique*, Brux.—Saint-Trond 1886, p. 222—223.

3) Victor vander Haeghen, *Geulincx*, p. 11.

scheen (1886) vergast op eene voordracht over „Arnold Geulincx te Leiden, 1658—1669" [1]). Wat Vander Haeghen ten opzichte van het leven van Geulincx te Leuven had gedaan, deed Land met betrekking tot diens verblijf te Leiden, gedurende de elf jaren, die er lagen tusschen Geulincx' komst aldaar en zijnen dood. Bovendien heeft Land in het jaar 1893 in deze zelfde illustre vergadering, nog eenige toevoegingen gegeven op Vander Haeghen's biographie van Geulincx te Leuven, en zijne eigen vroegere verhandeling over Geulincx te Leiden, naar gegevens, die hij op een vakantie-reisje, met Paschen in België doorgebracht, over Geulincx verzameld had, aangevuld [2]).

Land wijst in het begin van zijne eerste verhandeling op de beteekenis van Geulincx met de volgende woorden: „Van de inheemsche beoefenaren der wijsbegeerte in het Nederland der zeventiende eeuw worden er twee nog heden alom in de scholen genoemd: de Amsterdammer Spinoza, en de Antwerpenaar Arnold Geulincx, die het laatste en belangrijkste vierendeel van zijn leven aan de Leidsche Universiteit heeft doorgebragt. Wij behoeven den laatste niet voor den evenknie van den eerste te verklaren, om hem als diens geestverwant en voorlooper, en als zelfstandig denker ten spijt van velerlei belemmering, een bijzondere studie waardig te keuren" [3]). Land heeft nu, om Geulincx' leven te Leiden te kunnen beschrijven, het archief van curatoren en senaat der Leidsche universiteit doorgezien en hij heeft dit, zooals mij uit de vergelijking met het derde deel van Molhuysen's „Bronnen tot de

---

1) J. P. N. Land, *Arnold Geulincx te Leiden, 1658—1669*, in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Amst. 1887, Derde Reeks, Derde deel, blz. 277—327.

2) J. P. N. Land, *Aanteekeningen betreffende het leven van Arnold Geulincx*, in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Amst. 1894, Derde Reeks, Tiende deel, blz. 99—118. Met twee facsimiles: 1. Ruwe plattegrond van het paedagogium „De Lelie" te Leuven; 2. Afbeelding van het paedagogium „Het Varken" te Leuven, 1650.

3) J. P. N. Land, *Arnold Geulincx te Leiden*, blz. 277.

geschiedenis der Leidsche universiteit" gebleken is [1]), nauwkeurig en goed gedaan.

Land weet ons dan mede te deelen, dat Geulincx, op 33-jarigen leeftijd, den 7den Mei 1658 te Leiden in het „Album Studiosorum" door den rector Antonius Thysius werd ingeschreven. Hij woonde destijds „op de Gaeremerckt" en „hielt selfs huis". Ten einde zich een levensonderhoud te verschaffen, liet hij zich reeds den 16den September daaraanvolgende, op eene publieke disputatie „de Febribus", tot medicinae doctor promoveeren, en wendde zich tot den senaat met het verzoek om eene formeele machtiging tot het geven van zoogenaamde „collegia in philosophia", welke hem 1659 werd verleend. Deze „collegia" waren geene volledige lessen, die door professoren werden gegeven, doch voordrachten en andere oefeningen in een gesloten gezelschap. Teekenend is de vergelijking: „de lessen zijn als predicatien, de collegia catechisatien". Op den 8sten Augustus 1659 verzocht hij, dat zijne bevoegdheid zou worden uitgebreid en dat hem machtiging zou worden verleend, om als leider op te treden in de akademische disputen over wijsgeerige onderwerpen. Na deliberatie met de philosophie-professoren Heereboord, Bornius, de Raei en Hornius, werd hem dit tot wederopzeggens toe veroorloofd „mits hem altijt houdende binnen de palen van de gerecipieerde Aristotelische Philosophie, sonder dat hy eenige nieuwicheyt daeronder sal mogen vermengen op poene van te verliesen het effect van dese concessie". Men gevoelt uit deze clausule, dat de senaat en de faculteit nog maar al te bang waren, dat Geulincx zijne cartesiaansche denkbeelden zou propageeren, de wijsbegeerte een zelfstandige plaats zou willen zien ingeruimd, en dat de aristotelische, die zich met de bescheiden plaats van „ancilla theologiae" had tevreden gesteld, zou worden verdrongen.

---

1) P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, Derde deel (8 Febr. 1647—18 Febr. 1682), 's-Grav. 1918, zie: index, s. v. *Geulinx (Arn.)*.

Op het gebied van de leiding van zulke disputen had Geulincx eene zekere vermaardheid verworven, getuige de uitgave van de „disputationes quodlibeticae", die jaarlijks omstreeks het feest van St. Lucia in December in het auditorium der faculteit te Leuven, bij wijze van redekundig steekspel, behouden werden, en waarbij hij in 1652 had voorgezeten. Allerlei nu niet bepaald zwaarwichtige, maar toch wel interessante vragen, die als spiegel voor hunnen tijd kunnen gelden, en wat enkele betreft overeenkomst vertoonen met de gedachtenwereld onzer dagen, werden dan behandeld. Land wijdde er een belangrijk Gids-artikel aan en deelde de behandeling van eenige onderwerpen mede: of de nederlandsche dan wel de latijnsche taal de voorkeur verdient? of het verkieselijker is, dat geleerden rijk, dan dat zij, zooals doorgaans, onvermogend zijn? of het goed is dat meisjes in de philosophie gaan studeeren? — zoo 28 in getal [1]). Welnu, in de openbare disputen, die „diebus feriatis" d. i. des Woensdags en des Zaterdags in het philosophische auditorium te Leiden d. w. z. in het gewelfde vertrek links van den ingang der akademie, gehouden werden, kreeg Geulincx door dit besluit de voorzitting. Hij schreef eene handleiding bij zoodanige disputen [2]), en ontleende aan den opgang die ze maakten de vrijmoedigheid, om zich in 1660 tot de curatoren te wenden met het verzoek, om ook over wijsgeerige onderwerpen „publice (te mogen) leesen".

Na overleg met de philosophie-professoren Heereboord, Golius, Hornius en de Raei werd het verzoek botaf geweigerd en de akte waarbij hem het praesidium over de disputen was toegelaten ingetrokken. Dit besluit, vrucht van afgunst en tegenwerking, reeds 8 November 1660 genomen, werd hem eerst 6 Maart 1661 door den pedel beteekend, en zijne

---

1) J. P. N. Land, *Quaestiones quodlibeticae*, met Geulincx' voorafgaande „oratio" in: de *Opera Philosophica*, Hagae Comitum 1891, Vol. I, p. 9—147. — J. P. N. Land, *Arnold Geulincx als essayist*, in: *De Gids*, Jaargang 56 (1892), Derde Deel, blz. 265—307.

2) *Tractatus de officio disputantium*, in: J. P. N. Land, *Arnoldi Geulincx Opera Philosophica*, Vol. II, p. 112—122.

akte door dezen ingevorderd, die Geulincx echter, naar hij zegde, niet kon vinden. Toen Heereboord, de grootste dwarsdrijver, weldra overleed, braken ietwat betere tijden voor Geulincx aan. Geulincx werd den 21sten Augustus 1662 tot lector aangesteld, op eene jaarwedde van 300 gld., waarbij hij de instructie kreeg om „de logica kort en compendieuselijck (te) leesen", welke jaarwedde in 1663 tot 500 gld. werd verhoogd. In 1665 werd hij tot professor-extraordinarius benoemd; hij is dit gebleven tot zijn dood in 1669, het jaar dat mede Coccejus zag ten grave dalen aan eene destijds hevig woedende ziekte, welke zoovele slachtoffers eischte, dat men zelfs de begrafenisboeken op het stadhuis te Leiden niet heeft kunnen bijhouden. Geulincx' beschermer, de grijze hoogleeraar Heydanus, herdacht den wijsgeer 20 November 1669 als een man „ingenio felix et eloquio disertus, ut nisi paupertas — illa quidem bonae mentis mater, sed magnum, ne emergant, qui cum illa conflictantur, impedimentum — obstitisset, inter excellentes huius seculi philosophos et oratores nomen et decus tueri poterit".

Dit alles weet prof. Land ons mede te deelen over het verblijf van Geulincx te Leiden, over den man, die hier werd geduld, niet begeerd en maar half vertrouwd, en die naar de juiste opmerking van dr. Christiaan Sepp „veel meer invloed na zijn dood dan bij zijn leven genoten heeft" [1]). Maar als men aan Land vraagt, waarom Geulincx te Leuven uit zijn hoogleeraarsambt is ontzet en naar Leiden de vlucht heeft moeten nemen, dan antwoordt hij: „Opmerkelijk is de groote geheimzinnigheid, waarmede zijne verwijdering van den leerstoel behandeld is. Er schuilt hier een geheim, waarover blijkbaar met opzet een sluijer is gespreid" [2]).

Nu zoekt ook prof. Land naar eene oplossing. Paquot's mededeeling over Geulincx' oneenigheid met ambtgenooten

---

1) Chr. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw*, Leiden 1874, Dl. II, blz. 373.

2) J. P. N. Land, *Arnold Geulincx te Leiden*, in: *Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, afd. Letterkunde Amst. 1887, Derde Reeks, Derde Deel, blz. 282 283.

en het maken van schulden bevredigt hem niet; evenmin wil hij aan ketterij denken, omdat hierover in de bronnen nergens gesproken wordt, en er geen reden is op te geven, waarom hiervan de geheele faculteit niet verwittigd zou hebben mogen worden; aanmerkingen door Geulincx gemaakt tegen de peripatetische wijsgeerige methode, als reden van ontslag aan te nemen [1]), wijst Land eveneens af.

Maar wat is het dan wel geweest? „Hetgeen de universiteit nu gedaan heeft — aldus Land — doet veeleer denken aan een feit, dat zij op haar standpunt bestraffen moest, doch waarvan zij het afkeurenswaardige aan de buitenwereld niet recht duidelijk zou weten te maken. Voor een groot deel bestond zij uit geestelijken, en voor het overige uit hunne volgelingen; voor dezulken vooral ligt het in dergelijke gevallen voor de hand, noodelooze opspraak te vermijden en de zaak binnenskamers af te doen". Aan de vereischten nu van een dergelijk feit zou niets, naar het Land voorkomt, zoo goed beantwoorden, als: eene huwelijkskwestie.

Een huwelijk! een „avontuurlijke verklaring", welke Land als volgt tracht toe te lichten. Zie, zegt hij, wij weten, dat Geulincx kort na zijne komst te Leiden, op den 8sten December 1658 met Susanna Strickers, jongedochter uit Wiert, in den echt verbonden werd [2]). Waar-

---

1) Zoo in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1910, Th. II, S. 1390. „Da er sich der kartesischen Lehre immer entschiedener zu-, und von Aristoteles und der Scholastik, die dort die herrschende war energisch abwandte, wurde er entlassen". Ook: *Meyers Groszes Konversations-Lexikon*, Leipzig und Wien 1905, Bd. 7, S. 772: „wahrscheinlich (wurde er) wegen seiner Angriffe auf die alte scholastische Philosophie 1658 entsetzt".

2) *Raadhuis-Inteekenregister*, D., fol. 275b, berustende op het gemeente-archief te Leiden. In dit register, dat werd gebruikt voor de aanteeking van huwelijken, die niet voor de Kerk gesloten werden, staat vermeld: „Aenget. den XXII Novemb. 1658. Aernoldus Geulincx, doctor medecinae, jongman van Antwerpen, woonende op de Gaernmarckt, verges(elscapt) met Sebastiaen van den Bosch sijn toecomende swager in de Houttstraet — met Susanna Strickers, jonged(ochter) van Wiert, woonende op de Gaernmarckt, verges(elscapt) met Anna Lomberts, haer moeder mede aldaer; 1ste (afkondiging): 23. 11. 1658; 2de: 30. 11. 1658; 3de: 7. 12. 1658. Getrout voor Swaenswijck ende Brouwer, schepenen, den 8. 12. 1658".

schijnlijk had hij te Leuven in 1657 met haar reeds kennis gemaakt. Onwettig behoefde zulk een huwelijk, zelfs al was het te Leuven gesloten, niet te zijn, omdat hij geen geestelijke was en ook al behoorde hij niet tot den geestelijken stand, wel een kanonikaat aan den Dom te Aken mocht bezetten. Men had echter te Leuven bij de dotatie der paedagogia niet op gehuwde professoren gerekend. Al was dus een dergelijk huwelijk niet strikt onwettig, het gold toch als „een ergerlijk misdrijf tegen de etiquette van zijn stand" [1]).

Deze verklaring nu, dat Geulincx om eene huwelijkskwestie uit zijn ambt zou zijn ontzet, kan men telkens bij prof. Land terugvinden: zoo in de „Summae rerum ad vitam Arnoldi Geulincx pertinentium", geplaatst vóór in het eerste deel der „Opera" [2]), zoo in zijne „Aanteekeningen betreffende het leven van Arnold Geulincx" [3]), eindelijk ook in zijn boekje over: „Arnold Geulincx und seine Philosophie" [4]). Voortaan wordt deze verklaring de gangbare. Ueberweg-Heinze neemt haar in zijn representatief werk „Grundriss der Geschichte der Philosophie" over [5]).

Wat nu van deze hypothese te zeggen? Vast staat, dat Land in zijn geheele betoog louter veronderstellender wijze

---

1) J. P. N. Land, *Arnold Geulincx te Leiden*, in: *Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, afd. Letterkunde, Derde Reeks, Derde Deel (1887), blz. 283—286. Land was aanvankelijk van oordeel, dat Geulincx in 1657 reeds te Leuven in den echt zou zijn verbonden, wat zijne veronderstelling natuurlijk ietwat steviger had gemaakt. Later heeft hij de onjuistheid hiervan ingezien en in 1893 Geulincx' echtverbintenis, als te Leiden gesloten, vermeld. Zie: *Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, Afd. Letterkunde, Derde Reeks, Tiende Deel (1894), blz. 109—110.

2) J. P. N. Land, *Arnoldi Geulincx Opera Philosophica*, Hagae Comitum 1891, Vol. I, p. XIII—XIV.

3) Zie: *Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, Reeks III, Dl. X, blz. 109—110.

4) J. P. N. Land, *Arnold Geulincx und seine Philosophie*, Haag 1895, S. 51—53.

5) Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, bearbeitet von dr. Max Heinze[10], Berlin 1907, Th. III, S. 111.

te werk gaat; feiten, waarop hij zijne verklaring kan steunen, geeft hij niet, zelfs niet één; zijn gansche betoog knoopt hij hieraan vast, dat Geulincx te Leiden in den echt is getreden en wil daaruit concludeeren, dat het wel eene huwelijksaangelegenheid zal zijn geweest, die hem zijn ambt heeft gekost. Dat Geulincx' leermeester Guillaume Philippi, 28 jaar tevoren, eveneens aan het „paedagogium Lilii" werkzaam, moeilijkheden heeft ondervonden, omdat hij zonder voorkennis van zijne collega's in het huwelijk was getreden, en zij het voor den Raad van Brabant gebracht hebbende, den 30sten September 1630 moesten vernemen, dat de Raad ten gunste van Philippi had beslist, kan geen argument zijn voor de conclusie die Land trekt, dat Geulincx ook wel eene dergelijke zaak aan de hand zal hebben gehad. Bovendien zegt eene mededeeling van Paquot — waaraan Land veel gewicht schijnt te hechten — te weten: dat voortaan de professoren te Leuven die in het huwelijk traden uit hun ambt werden ontzet, waaraan stipt de hand zou zijn gehouden, voor ons geval absoluut niets, nog afgezien van de vraag naar de betrouwbaarheid dezer aanteekening, door Paquot met geen enkel bewijs gestaafd [1]). En om nu aan Land's oplossing der kwestie het volste recht te doen wedervaren, kan ik mij veilig dekken door zijne eigen woorden aan te halen; Land zegt dan: „het spreekt vanzelf, dat mijne verklaring

---

1) Paquot, *Memoires pour servir a l'histoire litteraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*, Louvain 1765, Tom. VI, p. 212, 213: „Philippi délivré de cet embarras, tomba dans un autre plus considérable au sujet de sa chaire de Philosophie. Il s'étoit marié avec une démoiselle nommée Elisabeth Luyckx, sans en faire part à ses confrères du Lys: ceux-ci l'ayant appris par occasion, le poursuivirent devant le Conseil de Brabant, prétendant que son mariage étoit incompatible avec une profession de Philosophie; Philippi se défendit, et obtint le dernier de septembre 1630 une sentence en sa faveur. Pour loger son ménage il loua le 25. août 1640 une maison appartenante à la Faculté des Arts, dans laquelle il démeura toûjours depuis". Paquot voegt er nu in eene aanteekening bij: „La Faculté obtint cependant que les Professeurs, qui se marieroient à l'avenir, seroient privés de leur chaire; ce qui a toujours été observé depuis", zonder echter mede te deelen hoe hij hieraan komt.

van het geval, bij gebreke van getuigenis in de oorkonden, onderstelling blijven moet" [1]).

Nu spreekt het evenzeer vanzelf, dat ik niet den euvelen moed zou hebben gehad, om U deze dingen weder in herinnering te brengen, ware het niet, dat ik meende de sluier die over het geheim ligt, iets verder te kunnen terugschuiven, met andere woorden, wanneer ik niet een belangwekkende vondst had gedaan.

Ik heb namelijk in het archief van de theologische faculteit te Leiden een dokument ontdekt, dat over Geulincx, en wel in het bijzonder over deze aangelegenheid, handelt. Het is een aanbevelingsbrief, welke 3 Mei 1658 aan Geulincx zelf door de theologische faculteit te Leiden is uitgereikt en die onderteekend is door de professoren Abrahamus Heidanus, Johannes Coccejus en Johannes Hoornbeek. En wie, zoo vraag ik, zouden er beter op de hoogte kunnen zijn dan deze drie mannen, van wie de eerste onderteekenaar prof. Heidanus, juist degene is geweest, tot wien Geulincx zich in zijne armoede heeft gewend en die zijn edelmoedige beschermer is geworden. Het dokument, dat door Coccejus in het brievenboek voor ingekomen en uitgaande brieven is ingeschreven (D., fol. 218b, 219) — de minuut van het stuk zoo men wil — is een aanbevelingsbrief, welke Geulincx aan de Staten van Holland en aan de kerkelijke autoriteiten zou kunnen overleggen, opdat deze hem steun, bovenal geldelijken steun, zouden verleenen.

Deze brief is van den volgenden woordelijken inhoud:

> Non est dubitandum, quin ea sit vis Scripturae et conscientiae, ut etiam in Romanensi Ecclesia, cuius antistites Reformationem non ferunt, multi propter errores et superstitiones ingemiscant. Qui procul dubio inde exirent, si portum viderent, ad quem possent perfugere, neque, ubi fortunas suas cum veritatem loquendi libertate commutave-

---

1) *Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch.*, Afd. Letterkunde, Derde Reeks, Tiende Deel (1894), blz. 110.

rint, ponendum haberent pavorem, ut vivant. Nunc aliter comparatum est; et nos, quoties ad Academiam hanc accedunt viri et juvenes sanè pii et probi veritatis amatores, quos constat facultates non spernendas propter Christum reliquisse (neque enim omnes sunt Eceboli histriones [1])) iis erigendis fere nihil nisi hortationes ad patientiam habemus: cogimurque pro iis intercedere apud praestites Reipublicae et Ecclesiae, ut illos miseratione sua dignentur.

Inter illos est praesentium exhibitor: clarissimus et doctissimus vir D. Arnoldus Geulincx, qui Lovanii in Collegio Lilii ante paucas septimanas professionem philosophiae primariam sustinuit, vir ingenio excellenti, judicio recto, memoria non vulgari, peritia rerum plurima praeditus, nec theologicorum studiorum nec medicae artis imprudens. Qui quum doctrinam Augustini de gratia imbibisset, et transsubstantiationis ac sacrificii missae vanitatem agnovisset, justitiamque nostram in solo Christo esse didicisset, primo inter suos propter ea, quod non omnia eadem cum reliquis diceret et faceret, jam à multo tempore coepit esse suspectus (quod nobis ex fide dignorum testimonio constat) tandemque, quum, praetextu alius itineris in hanc provinciam [2]) profectus esset, per paucorum dierum absentiam successorem habuit in ea statione, quam alioqui relinquere constituerat, et redux ad illos carcerem perpetuum vix evasit.

Quem virum non tantum propter doctrinam et animi dotes, et propter causam Christi suscipiendum, sed et propter insignem modestiam amore dignum judicamus. Et de persona quidem ac loco atque existimatione, quam habuit in adversariis partibus, nobis testati sunt idonei testes; veri-

---

1) Deze woorden zijn niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk beteekenen zij: „want niet alle Apollines (zonen van den vértreffer Apollo) zijn potsenmakers" d. w. z. niet allen die zich hier voor studeerenden uitgeven, wenden onoprechte bedoelingen voor, gelijk prof. dr. Vürtheim zoo vriendelijk was mij mede te deelen. — Ook zou de verklaring, die dr. D. Plooy voorstelde, een goeden zin geven nml.: in den tijd van Julianus Apostata leefde er te Constantinopel een sophist Hekebolios geheeten, die van christen heiden en toen van heiden weder christen werd (Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1910, Bd. VII, col. 2800), derhalve: „want niet allen, die als Hekebolios handelen, spelen komedie".

2) Na „provinciam" was geschreven „venisset", doch dit is doorgestreept.

tatis autem amorem ipse ita nobis et primo itinere et nunc declaravit, ut charitatis, quae omnia sperat, lege vetemur de sinceritate ejus addubitare. Quam ob rem omnes bonos, praecipue vero summas potestates, quae sciunt, sibi à Christo Rempublicam ut hospitium Ecclesiae commendatam esse, submisse oramus, ut hunc virum suo favore et cura benigne et clementer dignari velint. Scriptum Lugduni Batavorum d. 3 Maij 1658.

ABRAHAMUS HEIDANUS
JOHANNES COCCEJUS
JOHANNES HOORNBEEK.

Op grond van dit thans voor het eerst gepubliceerde dokument, mogen wij nu met zekerheid de volgende nog onbekende feiten vaststellen:

1°. De wijsgeer Arnoldus Geulincx is niêt om oneenigheid met zijne ambtgenooten, noch om reden van zijn schulden-maken, ook niet om een huwelijkskwestie en evenmin, omdat hij tegenover de aristotelische wijsbegeerte de cartesiaansche voorstond, doch om zijne verandering van godsdienstige overtuiging te Leuven uit zijn hoogleeraarsambt ontzet. Wij vernemen, dat hij de transsubstantiatie verwierp, alsmede de mis, en een vurig aanhanger van de genadeleer van Augustinus was geworden. Dat Geulincx bij zijne ontzetting uit zijn ambt zijn fortuin heeft verloren, wordt in den aanvang van den brief met duidelijke woorden gezegd, hetgeen wellicht het gerucht van schulden-maken, misschien ook niet ten onrechte, in de wereld heeft gebracht;

2°. Onder voorwendsel van een reisje naar een andere plaats te willen maken, is hij in de maand Januari 1658 (zie hiervóór, blz. 7—8) naar Leiden gegaan en heeft aldaar aan de theologische faculteit een bezoek gebracht;

3°. Gedurende de afwezigheid van Geulincx is een ander, met name D. Damman, te Leuven op eene geniepige wijze aan het Lelie-paedagogium in zijne plaats ingeschoven;

4°. Naar Leuven teruggekeerd is Geulincx ternauwernood aan eene levenslange gevangenisstraf ontsnapt; zoo spoedig mogelijk heeft hij toen Leuven verlaten en is weder naar Leiden gevlucht, waar hij voor de tweede maal, in

Maart of April 1658 (ante paucas septimanas) is aangekomen en door de theologische faculteit werd voortgeholpen.

Wanneer men in dezen aanbevelingsbrief aan Geulincx uitgereikt, den naam van Augustinus leest, dan rijst aanstonds de gedachte aan eene beweging, die zich in dezen tijd ook te Leuven openbaarde, namelijk het Jansenisme. En wanneer hier dan van Geulincx gezegd wordt „quum doctrinam Augustini de gratia imbibisset", zoo ligt het voor de hand aan te nemen, dat hij met Jansenius' boek „Augustinus" niet onbekend zal zijn geweest, ja wellicht juist daaruit Augustinus' leer heeft „ingedronken" [1]).

Maar nu wordt ons ook duidelijk, om welke reden die afzetting met zooveel voorzichtigheid en geheimzinnigheid te Leuven behandeld is: vooreerst toch was het een luguber zaakje dat het daglicht niet kon verdragen; immers Geulincx werd hier onverhoord en onveroordeeld, nog wel in zijne afwezigheid, uit zijn ambt ontzet, terwijl de Raad

---

1) Abraham Heidanus heeft omstreeks dezen tijd ook nog een ander, die tot het Jansenisme was overgaan, te Leiden voortgeholpen en naar de gereformeerde kerk overgebracht, blijkens de *Kerkeraadsacta van Leiden*, 19 Oct. 1657: „Is van D. Heydano de vergaderinge in het breede voorgestelt hoe dat hier gecomen is een seker persoon genaemt Gerardus Reehoorn, zijnde door het lesen van de wercken Jansenii ende Augustini soo verre verlicht, dat hy verclaert te sien de dwalingen des Pausdoms ende de rechtsinnige leere onser kercken. Sal des noot zijnde, soo men bespeurt sijn goeden voirtganck ende yver tot de Gereformeerde Religie, ende soo de noot hem soude perssen, op sijn persoon gunstelick van dese vergaderinge gelet werden". — 2 Mey 1659: „Is geresolveert, dat voor Gerhardus Rehorn (!), van Mentz, gewesent pastoor onder 't Pausdom by Weenen, die een geruymen tijd herwaerts alhier gewoont, ende de Theologische studiën neerstigh waergenomen heeft, een subsidie aen de Diakonie voor hem verzocht zal werden, waerby hem ses gulden ter dry maenden uyt het testament van den Heer Broeckhoven zullen toegeleyt worden". — In de vergadering van 2 Juli 1660 besloot men ten opzichte van dezen Gerardus Rehorn, Moguntinus, dat men zijn verzoek bij de aanstaande synode, om nog eenige subsidie, in dier voege zou ondersteunen, dat men zou verklaren, dat hij „sijn studien neerstich waerneemt", erkend is als lidmaat der gemeente en aangemoedigd zal worden „dat hy sich tot het studium theologicum begeve, opdat hy niet al te lange en blyve tot last van de kercken".

van Brabant hem nog slechts een week te voren brieven van manutenentie in zijn ambt had verleend. Zoodanige praktijken doet men liefst in het schemerduister af.

Doch hierbij kwam nog, dat men ten opzichte van Geulincx' vrienden en aanhangers te Leuven de grootste voorzichtigheid moest betrachten. Wij zagen immers, dat, als het besluit over Geulincx, ondanks de zorgvuldige maatregelen, toch is uitgelekt, er „van de zijde van Geulincx" een smeekschrift wordt ingezonden, waarin men voor hem, die blijkbaar niet te Leuven is, opkomt.

Ten slotte had ook de Raad van Brabant, die steeds in dergelijke aangelegenheden het „placet" moest verleenen, eenige reden om traag en aarzelend in deze zaak op te treden, want men had in dezen tijd den Raad van Brabant juist met betrekking tot de Jansenistische controverse in zijne rechtsbevoegdheid, naar hij meende, gekrenkt. Op den 6den Mei 1657 was namelijk een decreet van den Heiligen Stoel, waarin de „Lettres à un provincial" van Pascal en andere Jansenistische werken veroordeeld werden, door den pauselijken nuntius en den aartsbisschop van Mechelen in heel Brabant aangeplakt. De Raad liet deze publikatie aanstonds nietig verklaren, omdat niet van tevoren zijn „visum" was gevraagd. Rome kwam nu in verzet en annuleerde op haar beurt 14 Maart 1658 het besluit des Raads, zeggende dat deze in de publikatie van „dogmatische bullen" niets te zeggen had. Na over en weer gehaspel nam de Raad eindelijk 17 Maart 1660 een besluit, dat voor het vervolg geene „bulle dogmatique" in de gewesten zijner jurisdictie zou mogen gepubliceerd worden, alvorens de Raad die als van zuiver dogmatischen aard had erkend. Het is dus begrijpelijk, dat de Raad geen lust had om tegen Geulincx te ageeren op grond van een pauselijk decreet, welks bekendmaking de Raad zelf had nietig verklaard. Dat er onder de leden van den Raad ook verkapte Jansenisten zouden hebben gezeten, hebben wij geen reden om aan te nemen, integendeel men zegde nadrukkelijk dat de actie tegen dit pauselijk besluit als formeel moest worden beschouwd, zijnde

een inbreuk op de rechten des Raads [1]). Of de Raad zich evenwel op aandrang van den senaat der universiteit heeft laten bepraten, om een besluit tot levenslange gevangenisstraf ten aanzien van Geulincx te nemen, of ook dat het bestuur der universiteit zelf hem achter slot en grendel had willen steken, wordt niet medegedeeld, maar vast staat, dat Geulincx bij zijn terugkeer bijna zijne vrijheid had verloren.

Wanneer Geulincx in Nederland tot het protestantisme is overgegaan, vermag ik niet op te helderen. Mijne onderzoekingen in de archieven van den kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Leiden, van die der classis van Leiden, van die der Waalsche gemeente te Leiden, mijne nasporingen op het gemeente-archief alhier, gaven mij geen positief resultaat [2]). Het feit, dat zijn huwelijk in het „Raadhuis-inteekenregister" werd geboekt, wijst er op, dat één van beiden, man of vrouw, niet Hervormd is geweest, want anders ware dit wel voor de Kerk gesloten geworden. Dit register diende namelijk voor de gemengde huwelijken. Zelfs de tegenwoordigheid van Geulincx en zijne vrouw, als doopgetuigen, bij de doop in de Hooglandsche kerk te Leiden op 18 Maart 1659, van Jannet-

---

1) Arthur Gaillard, *Le Conseil de Brabant*, Brux. 1901, Tom. II, p. 89, 90, note 3. — Zie hierover ook de documenten afgedrukt door: Zegerus Bernardus van Espen, *Commentarius in canones et decreta juris novi et in jus novissimum*, Lovanii 1753, Tom. IV, p. 191—215. Nadrukkelijk verklaart de Raad van Brabrant, 17 Dec. 1657: „Nôtre intention n'est pas de favoriser ou fomenter en rien les Ecrits, qui pourroient être mis en lumière par ceux qui suivent les erreurs de Jansenius, et que Sa Sainteté trouve bon de défendre, non plus que de souffrir nuls autres Ecrits heretiques, erroneux, scandaleux ou injurieux" — de Raad komt alleen op tegen de inbreukmaking op zijn recht (p. 209).

2) De heer Mr. Peter van Meurs, archivaris aan het algemeen rijksarchief te 's-Gravenhage, had de vriendelijkheid mij dd. 6 Maart 1918 te berichten „dat er in de klappers op de resoluties van de Staten, op de resoluties van Gecommitteerde Raden en op de appointementen op de verzoekschriften, bij de Staten en Gecommitteerde Raden ingediend, geen aanwijzing is gevonden, dat Arnoldus Geulincx tusschen 1658—1668 zich op eenige wijze met de Staten in betrekking heeft gesteld".

gen, dochter van Geulincx' zwager Sebastiaen van den Bosch en Maria van Gerven [1]) kan niet als zeker bewijs gelden, omdat het voor dien tijd niet vaststaat, dat doopgetuigen steeds Hervormd moesten zijn [2]).

Geulincx is dus om zijne Jansenistische gevoelens te Leuven in 1658 uit zijn hoogleeraarsambt ontzet. Of er in zijne werken, die hij behalve de „quaestiones quodlibeticae" alle te Leiden geschreven heeft, nog sporen van Jansenisme zijn te vinden, zou een afzonderlijk onderzoek vereischen. Merkwaardig is zeker wat hij in zijne „Annotata ad Metaphysicam" zegt: „Augustinus is na Paulus de voornaamste leeraar der Kerk geweest, en alles wat hij zegt schijnt uit het binnenste heiligdom der ware wijsbegeerte genomen te zijn, zoodat het verwonderlijk wel met wat wij zeggen overeenkomt" [3]).

Leiden.

---

1) Zie *Doopboek van de Hooglandsche Kerk te Leiden: jaar 1659, Mart. 18* (Gemeente-archief te Leiden).

2) De kerk ijverde wel steeds, dat geen getuigen zouden worden toegelaten dan „voljaarige, der suyvere leer toeghedaen ende vroom van wandel", maar aan die verordening werd niet altijd strikt de hand gehouden. Zie: H. J. Olthuis, *De doopspraktijk der gereformeerde kerken in Nederland, 1568–1816*, Utr. 1908, blz. 202.

3) J. P. N. Land, *Arnoldi Geulincx Opera Philosophica*, Vol. II, p. 282: „Augustinus enim post Paulum optimus doctor Ecclesiae fuit et omnia eius ex intimis verae Philosophiae penetralibus hausta videntur, tam mirabiliter consentiunt nobiscum".

JAN MAZEREEUW EN ZIJN SECTE,

DOOR

Mr. J. LOOSJES.

In het twintigste deel van het „Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland", verzameld door N. C. Kist en H. J. Rooyaards (Leiden 1849), gaf Ds. W. C. van Campen, Ned. Hervormd predikant te Opperdoes, indertijd op verzoek van Prof. N. C. Kist een „Berigt aangaande de Secte van Jan Mazereeuw, te Opperdoes, in Noord-Holland" (blz. 102—112). Hiervoor heeft de schrijver „moeten putten uit de mededeelingen van leden (z)ijner Gemeente, die evenwel mogen beschouwd worden, als genoegzaam ingelicht, daar de meesten hunner verwant zijn aan genoemde Afgescheidenen en sommigen zelfs vroeger tot hen hebben behoord". Na over Mazereeuw, zijn leer, zijn volgelingen en de vermoedelijke oorzaak van het ontstaan der secte een en ander te hebben medegedeeld, spreekt hij over haar toekomst en gelooft niet, „dat zij spoedig den weg zal gaan van alle Secten en langzamerhand zal verloopen". Hij rekent haar dan ook „onder de merkwaardige verschijnselen op het godsdienstig en kerkelijk gebied in ons Vaderland".

Van Campen heeft goed gezien: de secte bestaat nog, ook al is haar ledental sterk afgenomen. Maar slechts een enkel beoefenaar der vaderlandsche kerkgeschiedenis, Ds. J. Kok, Gereformeerd predikant te Bedum, achtte haar en haar stichter belangrijk genoeg voor een afzonderlijke beschou-

wing, die hij als feuilleton onder den titel: „De profeet van Opperdoes", plaatste in het weekblad „De Wachter", 9de Jaargang (1911), nis 42—52, en 10de Jaargang (1912), nis 2—9. De gegevens voor deze bijdrage werden hem gedeeltelijk verschaft door bovengenoemd artikel van Van Campen, maar vooral door mondelinge mededeelingen van menschen, die vroeger volgelingen van Mazereeuw geweest waren, alsmede door brieven en geschriften van Mazereeuw zelf en anderen uit zijn tijd. Ook maakte hij gebruik van inlichtingen, hem verstrekt door Ds. W. Bosch, Gereformeerd predikant te Almkerk, die vroeger te Andijk gestaan had en in wiens tijd een aantal „Mazereeuwers", zooals zij wel door het volk genoemd werden, tot de Gereformeerde kerk waren overgegaan. In deze studie wordt uitvoerig gehandeld over de vraag, aan wien Mazereeuw zijn denkbeelden ontleend had, maar niet altijd met evenveel waardeering over hem en zijn aanhangers geschreven. Dit laatste gaf aanleiding tot een briefwisseling, gepubliceerd in „De Vrije Westfries" van 10 en 17 Januari 1912, tusschen Ds. Kok en Mejuffrouw Nellie Mazereeuw, achterkleindochter van Jan Mazereeuw. Hoewel de godsdienstige denkbeelden van haar voorvader niet deelende, neemt zij het echter voor hem op en beweert o. a., dat hetgeen Ds. Kok mededeelt, voor een deel ontleend is aan „koffiepraatjes", die te Andijk over de secte en haar stichter loopen, en aan berichten van beslist vijandig gezinde personen.

Wat overigens over Mazereeuw en de zijnen geschreven werd, is aan de artikelen van Van Campen en Kok ontleend. Dr. G. P. Marang, in zijn proefschrift over „de Zwijndrechtsche Nieuwlichters" (Dordrecht 1909) Mazereeuw in 't kort besprekend (blz. 246—248), volgt alleen Van Campen. Dr. L. Knappert in zijn „Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw" (Amsterdam 1912), blz. 272—274 en Dr. J. Reitsma in de „Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden", 3e druk (Utrecht 1916), blz. 759, noemen en gebruiken beide bronnen, terwijl de laatste nog verwijst naar „De Gids", Jaargang 1892, dl. III, blz. 258,

waar Mr. H. P. G. Quack in een artikel over „de Zwijndrechtsche Nieuwlichters" een en ander omtrent Mazereeuw mededeelt, waarin deze zich van de Zwijndrechters onderscheidt, hetgeen echter geheel en al aan Van Campen ontleend is. Laatstgenoemde, maar vooral ook Kok, verschaften aan R. Prins in zijn werkje „Het vijf-en-zeventig-jarig bestaan der Gereformeerde Kerk van Andijk" (Andijk 1912) de gegevens voor hetgeen hij van Mazereeuw en de zijnen verhaalt op blz. 36, 59 en 92—96; hier worden echter nog enkele bijzonderheden genoemd, die bij de andere schrijvers ontbreken.

Bij een nieuw, zelfstandig onderzoek heb ik zeer veel te danken aan den tegenwoordigen voorganger der Mazereeuwers, den Heer A. Vriend te Grootebroek; bereidwillig beantwoordde hij alle vragen, die ik hem stelde en met de grootste welwillendheid stond hij mij de geschriften van Jane Leade, het handschrift van Mazereeuw zelf en het door dezen uitgegeven boekje gedurende geruimen tijd ter lezing af. Dankbaar herdenk ik ook de door mij zeer gewaardeerde inlichtingen, die ik van verschillende zijden mocht ontvangen, inzonderheid die van mijn ambtgenooten J. Kok te Bedum, P. Neideck te Enkhuizen en J. Salm te Opperdoes.

Reeds omtrent het geboortejaar van Mazereeuw bestond geen eenstemmigheid. Kok deelt mede, dat hij in 1770 geboren en waarschijnlijk in 1855 overleden is, hetgeen door Prins wordt overgenomen, die echter bij de vermelding van het sterfjaar de bijvoeging „waarschijnlijk" weglaat. Van Campen noemt hem in 1849 „een man van ruim 66 jaar", zoodat zijn geboortejaar 1782 of 1783 zou zijn. De waarheid ligt in het midden: de Heer A. Roggeveen, burgemeester van Opperdoes, was zoo vriendelijk, mij te berichten, dat „Jan Mazereeuw, Weduwnaar van Maartje Heinstman alhier in den ouderdom van 75 Jaren den 15 Mei 1855 is overleden", terwijl „Jan Mazereeuw, zoon van Pieter Mazereeuw en van Dieuwertje Groot, alhier werd gedoopt den 27 Juni 1779". Hij moet dus in de tweede helft van

Mei of in Juni van laatstgenoemd jaar zijn geboren. Na eerst landbouwer te Opperdoes geweest te zijn, vertrok hij naar het naburige Oostwoud, waar hij zich op het Oostwouder Veldhuis vestigde en in den Franschen tijd gedurende eenige jaren maire was. Terecht valt hieruit af te leiden, dat hij zekere ontwikkeling bezat, terwijl door Van Campen getuigd wordt — wellicht naar persoonlijke mededeelingen van hen, die hem in zijn ambt gekend hebben — dat hij zijn gezag goed wist te handhaven. Hij schijnt aldaar gehuwd te zijn met Maartje Heinstman of Hengstman, die betrekkelijk vroeg overleed en hem vijf kinderen naliet. Naar men zegt, heeft hij te Oostwoud, waar hij ook ouderling der Hervormde kerk was [1]), zich meer bezig gehouden met het lezen van godsdienstige geschriften dan met de behartiging van zijn bedrijf; langzamerhand verminderden zijn verdiensten en eindelijk was hij genoodzaakt, wegens schulden zijn bezittingen te verkoopen. Daarna keerde hij te Opperdoes terug, waar zijn naam op een lidmatenlijst der Ned. Hervormde gemeente van 1817 voorkomt. Vier jaren later staat hij bij de benoeming van een diaken op een nominatie, maar wordt niet tot dat ambt gekozen.

In 1822 is Mazereeuw zich het eerst zijn roeping bewust geworden: in een roeischuitje van de markt te Medemblik terugkomend, zag hij den hemel geopend, een helder licht omscheen hem en hij hoorde Gods stem. Hiervan spreekt hij in één zijner geschriften met de volgende bewoordingen: „Want ik, die in mijzelven een ledig vat ben en geene wijsheid noch wetenschap boven andere bezit en op geene hoogescholen, maar van den vroegen morgen tot de late avond op den koornakker en bij het rundvee ben opgevoed en gebleven tot de tijd toe dat God mij gelijk Amos, Elisa en meer anderen daar heeft afgeroepen en middelijk .en zigtbaar in de weg van Zijne aanbiddelijke voorzienigheid voor elks oogen daarvan heeft afgescheiden en onmiddelijk door Zijnen Geest kragtdadig en onwederstaanlijk daarvan heeft afgetrokken ... Deze

---

1) Brief van Ds. J. Salm, dd. 22 April 1917.

dan heeft mij in 't jaar 1822 al tot ul. gezonden om u Zijnen dag aan te kondigen... maar dit getuigenis heeft geen beter onthaal bij ul. gehad dan dat van mijne getrouwe voorvaders, want gijl. hebt het alleen niet door ongeloof terstond gedood, maar door goddelooze leugentaal omzet en veranderd dat het veel, ja veel minder na het mijne geleek als een paard na een varken... maar te meer moest het bij ul. opzien en eene biddende overpeinzing gebaard hebben, toen de Heere als onmiddelijk en terstond dit woord, dat Hij in de mond van eene Zijner geringste Dienaren gelegd hadde, bekragtigde met en door zijn Almagt werkende voorzienigheid door die beruchte en alles verwoestende aardbeving, welke op het Turksch grondgebied in een oogenblik zoo vele duizenden heeft nedergeslagen, welkers gerucht ook zeer spoedig, ja als onmiddelijk op het mijne volgde tot uwe ooren gekomen is, hetwelk voorgevallen en gepasseert is den 13 Augustus 1822". Van dien tijd af begon hij, gelijk hij elders schrijft, „met eene biddende afhankelijkheid tot en van God en Christus door en onder de leidingen van Zijnen Geest, de hoofdzakelijke meeningen van den Geest aan te toonen, hetwelk voor ons het grootste, ja van een onberekenbaar belang is, wijl de tijd vervuld is". Spoedig kreeg hij een aantal aanhangers, zoodat het ontstaan der secte van dien tijd dagteekent, hoewel hare leden zich volgens Van Campen eerst den 5en Mei 1845 officiëel van de Ned. Herv. kerk hebben afgescheiden. Deze zegsman, die twee jaar later als predikant te Opperdoes kwam, is zeker in dezen volkomen betrouwbaar, hoewel het stuk, thans vastgehecht in het notulenboek van den Kerkeraad, niet door Jan Mazereeuw zelf is onderteekend en naar den inhoud ook opgesteld kon zijn door leden, die zich bij de Afgescheiden Kerk wilden voegen. Het luidt aldus: „Wij onderget. verlangen bij dezen, om van af heden royement uit het doop en lidmatenboek, volgens Z.M.'s besluit van 5 Juli 1836 [1]) en overeenkomstig die der een

---

1) Bedoeld wordt het „Koninklijk Besluit nopens onwettig bestaande

weinig tijds daarna gehoudene synodale bepalingen. Opperdoes 5 Mei 1845. (w. g.) K. Zwier. Jantje Wilms. Pieter Wijdenes. Aaltje Baan. Cornelis Baan. Pieter Zwier. Joost Bart. Jacob Mazereeuw. Jan de Jong. Wijntje Wijdenes. Jan Zwier. Grietje Zwier. P. Pijper. G. Wijdenes" [1]).

Zooals reeds uit zijn eigen, boven aangehaalde woorden kan worden afgeleid, was Mazereeuw zelf diep overtuigd van zijn roeping. Telkens komt dit ook in zijn geschriften uit, waarin hij b. v. getuigt van „God, die mij van voor de grondlegging der wereld af in Christus tot dit gewigtig werk heeft verordend", of: „wordende ik door en van mijn grooten Zender van dage tot dage meer en meer toegerust om op vaste onwrikbare gronden hun alle deze blijde tijdingen mede te deelen", zoodat „ik geen ander beroep kan noch wil uitoefenen — ja al konde ik al 't goud van de wereld daarmede winnen". Hij verkondigt, dat hij door God „volgens de schriften, gelijk Johannes [de Dooper] te voren vooraf gezonden" is, om de spoedige wederkomst van Christus te verkondigen. Toch verheft hij zich persoonlijk niet daarop, maar noemt zichzelf met de meest verachtelijke namen: „een nietige worm", een „madenzak, op welke het graf wacht", een „die altoos verdient van voor het stinkende en afschuwelijke gewormte bestemd te zijn", een „nietsbeduidende sterveling". Hij raadpleegt dan ook niet zijn „eigen zondig vernuft", maar volgt „het getuigenis der onveranderlijke waarheid, dat mijn God die de eerste en de laatste is, door Zijnen Geest in mij geplaatst heeft". „En aldaarom ofschoon ik een dwaze en niets wetende in en van mijzelven ben, zoo zal mij nogthans door Zijne ondersteunende invloed, mond noch wijsheid ontbreken". Bij zulk een sterke overtuiging is het verhaal niet onwaarschijnlijk, dat Mazereeuw, van en over wien verschillende gezegden in omloop zijn, eens betuigde, toen één zijner geschriften voorgelezen was: „Als dat nu

---

godsdienstige vereenigingen en bijeenkomsten" van 5 Juli 1836, Stbl. no. 42.

1) Brieven van Ds. J. Salm, dd. 22 April en 3 Mei 1917.

niet waar is, dan ben ik waardig, dat vier paarden mij uit elkaar rukken".

Anderen waren van die waarheid niet zoozeer overtuigd. Achtten sommige meer bezadigden, dat zijn profetie op grond van den Bijbel onjuist was en hielden zij hem meer voor een bedrogene dan een bedrieger, ook waren er, die Mazereeuw een lasteraar en leugenaar, den grootsten verleider en leugengeest van zijn eeuw noemden. Deze laatste meening vond vooral voedsel, toen sommige geruchten, die omtrent hem verspreid waren, onjuist bleken te zijn. Men verhaalde namelijk, dat hij meende niet te zullen sterven, maar op zichtbare wijze ten hemel zou varen en dat hij, eens langs den dijk van Andijk naar Opperdoes rijdende, dacht, dat dit oogenblik gekomen was. Hij ging rechtop staan in den wagen en maakte een beweging met de armen, waardoor het paard schrikte, op hol ging en van den dijk af met wagen en al in zee viel. Mazereeuw zou bijtijds eruit gesprongen zijn, een vrouw, die met haar kind in den wagen zat, werd uit het water gered, maar het kind verdronk. Volgens ingewonnen inlichtingen van iemand, die thans nog leeft en zich het geval herinnert, gebeurde het ongeluk doordat het paard schrikte door het wapperend zeil van een voorbijgaand schip en niet tengevolge van een soort geestelijke opwinding van Mazereeuw [1]). Volgens Nellie Mazereeuw is dit geheele verhaal door vijanden van haar voorvader verdicht en behoort het tot de Andijksche „koffiepraatjes". Waarschijnlijk heeft het om de volgende reden ingang gevonden: Mazereeuw meende, dat het einde der wereld aanstaande was, „wijl haar uurglas is verloopen", en zal met het oog daarop de mogelijkheid aangenomen hebben, dat hij dit nog zou beleven. Vandaar het gerucht, misschien ook door al te ijverige volgelingen verbreid en door zijn vijanden dadelijk als een dwaasheid bespot, dat hij niet zou sterven, hoewel door allen erkend wordt, dat Mazereeuw zelf dit nooit uitdrukkelijk heeft uitgesproken. Daarop is men gaan voortfantaseeren en heeft het verhaal

---

1) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 1 Nov. 1916.

van de mislukte hemelvaart ingang gevonden, waartegen Mazereeuw zich in zijn geschriften met nadruk heeft gekant. Niet als Henoch of Elia zal hij worden weggenomen, zoo schrijft hij in zijn profetisch werk, en later nog meer uitvoerig, blijkbaar doelend op de loopende geruchten: „Versieren sommige, aan haar spotlust geheel overgegeven, zeer leugenachtig onder u. l., o dwaze verdoolde spotters, dat eerlang een nietige aardworm door een Eliaswagen van de aarde naar den hemel zoude op- en weggevoerd worden. Maar ik, Jan Mazereeuw, de geringe getuige des Heeren, zegge en waarschuwe u. l. daarintegen in Zijnen naam, dat de uiterlijke wegneming niet meer zal behoeven nog te pas komen". Ook deze laatste woorden toonen weder aan, dat hij het einde der wereld nog bij zijn leven verwachtte.

Toch bleef het gerucht, dat Mazereeuw niet sterven zou, gedurende zijn geheele leven even hardnekkig voortbestaan, waarschijnlijk ook verspreid door onkundige volgelingen. Zoo deelt Ds. Kok mede, dat een van deze, toen Mazereeuw oud en ziekelijk was, door zijn patroon werd toegevoegd: „Zoo, zoo, de oude man wordt toch minder?" waarop het antwoord was: „Wacht eerst en spot dan". Het verhaal, dat na zijn dood velen naar zijn graf gingen in de verwachting, dat hij van de dooden zou opstaan, is uit hetzelfde oogpunt niet onbegrijpelijk en evenzeer, dat één zijner vrienden na zijn overlijden zou gezegd hebben: „Wij zijn bedrogen en moeten er dadelijk mee ophouden". Voor Mazereeuw, die zelf zoo diep overtuigd was van de waarheid der denkbeelden, door hem gepredikt, moeten het moeilijke oogenblikken geweest zijn, toen hij, op zijn sterfbed liggende, gevoelde te zullen heengaan vóórdat het einde der wereld was gekomen en dat dus in dit opzicht zijn verwachting onjuist was geweest. Men zegt, dat één zijner volgelingen hem toen bezocht en vroeg: „Jan, hoe moet dat?" waarop Mazereeuw alleen antwoordde: „Ik weet niet, wat God met mij wil". Die enkele woorden zouden — indien het verhaal waarheid bevat — wel teekenend zijn voor de gemoedsstemming van den man, die altijd zoo diep overtuigd was, dat God Zijn wil volkomen aan hem open-

baarde. Gelijk ik tevoren reeds mededeelde, overleed hij den 15en Mei 1855 te Opperdoes en werd ook aldaar begraven.

Mazereeuw's godsdienstige denkbeelden staan in nauw verband met hetgeen door de mystieke Jane Leade ruim een eeuw vroeger in Engeland verkondigd was. Onder den invloed van hare geschriften, die door zijn volgelingen bijna even hoog geacht worden als de zijne, is Mazereeuw opgetreden. Moge er ook geestverwantschap bestaan tusschen Jane Leade en Antoinette de Bourignon, de laatste heeft geen invloed op Mazereeuw geoefend, is hem waarschijnlijk geheel onbekend gebleven, daar hij in zijn werken haar naam zelfs niet noemt, terwijl zijn volgelingen verzekeren, nooit van haar gehoord te hebben [1]).

Jane Leade, geboren in 1623 en den 19en Augustus 1704 overleden, heeft zich vooral bekend gemaakt, doordat zij in 1670 met eenige gelijkgezinden de „Philadelphische Sociëteit" oprichtte. Deze beoogde een vereeniging van allen, zonder onderscheid van kerk of secte, die een waarlijk Christelijk leven van vrede en liefde tot den naaste wilden leiden, maar legde bovenal den nadruk op de wedergeboorte, de opvaart der zielen, het toekomstig rijk van den Messias en de leer der goddelijke philosophie. Mazereeuw's volgelingen hebben zich in dit opzicht zóózeer geestverwant gevoeld, dat, zooals sommigen beweren, zij zich wel met den naam „Philadelphiërs" noemden, hoewel daarvan den tegenwoordigen voorganger niets bekend is [2]). Jane Leade heeft haar denkbeelden voornamelijk neergelegd in een tweetal geschriften, later in het Hollandsch vertaald en door Mazereeuw zelf letterlijk overgeschreven; deze copieën werden mij ook welwillend ter kennisneming toegezonden. Het eerste is getiteld: „De Hemelsche Wolke nu doorbrekende ofte de Hemelvaarts ladder des Heeren Christi Nedergelaten; om ons optelijden tot de hemelvaart en verheerlijking door de dood en de

---

1) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 1 Nov. 1916.
2) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 7 Nov. 1917.

opstanding, Joh. 20 : 17. In het engels beschreven door Johanna Lead ende om zijn voortreffelijkhijt en diepen sin ten dienste van de gene die dit hooge padt betreden willen, in dese taal over geset, te Amsterdam bij Hendrick Wetstein, 1696". Uit een voorrede blijkt, dat de schrijfster zich richt tot degenen, die de zonde willen afsterven, „ten welken eynde ik ook bevel hebbe ontvangen, bijde als een dienstmaagt en vriendinne van mijn Heer en hemelsche bruydegom, om u lieden tot het groote Avondmaal van God en het lam te nodigen". Na de „Inleyding en verhandeling tot en van het Geestelijk sterven", volgt een hoofdstuk over de „Opstandinge", daarna „de verhandeling van de Hemelvaart", ten slotte „Van de opvaart en Nederdalingh".

Het tweede boek heeft Jane Leade gemaakt, toen de Geest haar beval op te schrijven, wat door haar sedert October 1679 is „gesien, gehoort, gesmaakt en gevoelt geworden". Van Godswege had het een bijzonderen dienst te verrichten, die haar nu nog verborgen was. Eerst had zij haar openbaringen nog niet willen bekend maken, maar Christus „stond voor mij en sijde: gedenk aan het dagboek van het nieuw verreesen leeven, volgens het beroep daar gij in gestelt zijt en weet, dat hetgene geopenbaart is en verder geopenbaart zal worden, besegelt sal worden met een magtig getuygenis, dat alle tegenstand zal overwinnen, waar dat dezelve ook soude mogen opstaan". De titel luidt: „De openbaringe der openbaringen zijnde besonderlik als een proeve of inleijdinge tot het ontsegelen, openen en ontdekken van de zeven segelen, de zeven donderslagen en den staat van 't Nieuwe Jerusalem. Dewelke tot hier en toe nooijt van imant als alleen van den Geestelijken onderschijder eeniger maten, tot voldoeninge na het diepe verstant van het groote mysterium, zoo ver zijn ontdekt en in 't ligt gebragt, beschreven en in 't Jaar 1683 tot Londen in 't engels uijtgegeven door Johanna Lead. 'tAmsterdam by Hendrick Wetstein, 1696". Het boek is in vier gedeelten gesplitst, die elk weder in paragrafen zijn onderverdeeld en waaraan een korte in-

houdsopgave is toegevoegd, die een bondig en juist overzicht geeft en die ik daarom hier laat volgen: „Deel I (67 §§). In dezelve vind gij een inlijding, hoe den Autheur tot schrijven bewogen en aangedrongen is; het gezigte van het nieuwe Jerusalem; het openen van de zeven zegelen en van de zeven donders, met een vers tot besluyt. Deel II (92 §§) in dezelve word verhandelt het duyzentjarige rijk met eenige omstandigheden; deszelfs zeven eygenschappen; eenige vragen en openbaringen over 't zelve; van de maagd der wijshijt; haar zeven facultijten of kragten; twaalf poorten die tot het nieuwe Jerusalem lijden, en wat kragten en wonderen daar op volgen zullen, met een vers hierop slaande. Deel III (88 §§) in deze word verhandelt hoe men zal opklimmen tot het kogelronde oog en ware philosophen, Adepti en discipelen der wijshijt worden; zegelen daar toe behoorende; en van het geloof, van het vermogen der wille, van den tabernakel Gods, van de magia, hare hoge werkingen en eynden; openbaringen op dit voorwerp; stand van den Autheur die propheteert uyt 't geen zij gezien heeft; beschrijving van het rijk der liefde, een vers op dit voorwerp. Deel IV (87 §§) bevattende de instellinge en bedieninge van het koninklijke priesterschap in zijn onderschijden standen en ordeningen en de zuyverhijt en hijlighijt, die daar toe word vereyscht etc., met een vertoog of zulke openbaringen nu ter tijd nog konnen zijn, met een diep onderschijd van de veelderlij Geesten, die tot den mensch inkomen, ende de rechte niet en zijn, met een aanspraak aan driederlij soort van menschen, hoe sij hen te dragen hebben".

De schrijfster is van haar roeping van Godswege overtuigd en maakt daarvan meermalen melding; zoo b.v.: „Dese nagt zijnde den 2 January 168$\frac{2}{3}$ hadde ik een lange en vrije samenspraak met de Heere en een wolke des ligts verscheen in mij", of: „De Heere openbaarde zig met dese woorden, zeggende: denkt mijne genade en liefde wel na, en overweegt dat deselve zoo groot is geweest, dat ik mijn leven zoo diep in het uwe ingesonken hebbe, dat gij niets

kond lijden, of ik noem het het mijne", en weder op een andere plaats: „zo wierd wederom van nieuws een vuurige regenbuij van de persoon mijnes Heeren over mij uijtgestort, vallende op mij als een druijpende reegen van den Hijligen Geest, om te verfrissen en te doen opkomen 't gene door de voorgaande openbaringen was gezaaijt, daar men na moet uijtzien, als het uijtwerksel van elke waaragtige openbaringe". Haar openbaringen staan, gelijk ook uit de voorgaande inhoudsopgave blijkt, in verband met de verwachting van een spoedige wederkomst des Heeren, zooals die voornamelijk in de Openbaring van Johannes wordt beschreven. Meermalen betuigt zij, „dat de Heere ons haastig zal bijkomen" of: „daar is berigt gekomen, om alles voor hem gereed te maaken; laat het blijken wie de wijse maagden zijn, daarin dat ze haar selven gereet maken, om den Heere te ontmoeten", en elders: „Volgens dese Goddelyke uytlegging van het zesde segel, zo konnen wij nu weten, hoe nabij het eynde des tijds is". Zeer merkwaardig is daarbij het derde deel, hoe wij „tot dit kogelronde oog mogen opklimmen, om magi te worden in de eijgenschap van den hijligen Geest". Hierin wordt o. a. gezegd: „Magia is het gelove van de werking van de Hijlige Geest"; zij is „niet anders als een loutere, suijvere, eenvoudige werking des Geloofs, verheven zijnde tot dien hogen graad, dat de zelve een soort van almogenthijt is geworden, indien ze maar kan vrij worden van 't zinlijke leven, 't welk desselfs grootste en binnenlandsche vijand is, en beswaarlijk wil toelaten, dat de ziele 't zinlijke leven verlaat, maar 't volgt haar steeds op de hielen, totdat de hand des geloofs sterk genoeg word, om de magische roede te gebruijken, dewelke des selfs insluijtende kring kan verbreeken, dat wij alzoo een snelle overgang komen te krijgen tot de onbepaalde vrijhijt, en in de theosophische wetenschap ervaren worden, dewelke niet van den mensche is, nogte na eenige menschelijke vernuftige wijshijt, maar die zig gelijk de zuijvere vuurige adem van den Hijligen Geest tot een lighaam met de vuurige essentie van de ziel vereenigt, en dezelve tot een lighaam van alderhande magische operatien verheft

en opdrijft". Opmerkelijk, in verband met de Christian Science van onze dagen is haar uitspraak: „Magia zal zig uijtstrekken tot het wegnemen van alle uijtwendige ziekten des lighaams en van alle lijden tzij van armoede of gebrek, mitsgaders alle vermoeijthijt, sukkelinge en angstige zorge om de noodwendigheden en behoeften van dit lighaam".

Met het oog op Jane Leade's woorden, in de inleiding van haar „Openbaringe der openbaringen", namelijk: „dat hetgene geopenbaart is en verder geopenbaart zal worden, besegelt zal worden met een magtig getuygenis, dat alle tegenstand zal overwinnen, waar dat dezelve ook soude mogen opstaan", achtte Mazereeuw zich de geroepene te zijn, om dat „magtig getuygenis" te geven. Achter zijn copie van evengenoemd werk teekent hij het volgende aan: „Eijnde van het boeksken 't welke Johannis (Dan. 12 : 5) vanden boven zijde des oevers der na de laagte toestromende Christen tijd rieviren, ons heeden in deze onse lage valijje door den Geest aankondigt, Openb. 10 : 2, 8, als voor ons geopent in de alvermogende hand des argangels en verbondsengel, het welke, tot deze daar toe verordineerde en juist bestemde gedeelte des tijds zoude verschijnen en optreden, moeste toegesloten en verzegelt blijven; hoewel de leeuw uyt de stamme Juda, de wortel en het geslagte Davids, de blinkende morgensterre, dit nu alrede $1^1/_2$ eeuw geleden door zijn zwakke werktuyg heeft doen beschrijven, omdat hij de zoo ras aannaderende komst van deze zijnen dag zag, terwijl de punt van den wijzer toen zig wende na de bestemde uur". Nog moest daarna „een wijnig der laatste profeci" vervuld worden, maar thans is dat geschied. Heden, 1844, heeft Mazereeuw reeds 22 jaar lang met mond en pen dit verkondigd, „dat de van God juyst verordineerde en door zijn eeuwigen geest voor ons afgebakende euangelische tijtketen, door welke de eerste en tweede komste des Heeren onlosmakelijk aan elkander verbonden wierde, ten eynde is en alzoo zijne geestelijke, goddelijke alles vermogende komste onvermijdelijk oplevert en ten voorschijn brengt". Dit is ook de overtuiging der hedendaagsche volgelingen van Mazereeuw: hij is het geweest,

die het machtig getuigenis zou geven, door Jane Leade voorzegd, en evenals zij, de nu spoedig naderende wederkomst des Heeren moest aankondigen. Dat tot dit tijdstip nog eenige tijd kan verloopen, achten zij zeer wel mogelijk met een beroep op Noach, die ook reeds 120 jaren vóór den Zondvloed zijn tijdgenooten waarschuwde tegen het verderf, dat over de wereld komen zou. Evenzoo spreken de zoogenaamde kleine profeten van „den dag Gods" op een wijze, dat men wel begrijpen kan, hoe zij daarmede ook den langen tijd van verwoesting en oorlog bedoelen, die aan den dag van 's Heeren wederkomst moest voorafgaan [1]).

In deze overtuiging is Mazereeuw als van God geroepen profeet opgestaan en heeft vooral in geschrifte van zijn roeping getuigd. Hij was dan ook meer schrijver dan spreker; zelf zegt hij: „Het valt mij, ofschoon ik tevoren tegen het schrijven aanzag als tegen een onoverkomelijke berg, nu niet zwaar". Zijn stijl is echter niet vlot, somtijds duister en niet van omslachtigheid vrij te pleiten; ook bevordert een gebrekkige interpunctie de duidelijkheid niet, hoewel bij aandachtige lezing de bedoeling niet verborgen blijft. Zijn getuigenis heeft hij voornamelijk in twee uitgebreide werken neergelegd, die echter alleen in handschrift bestaan. Het eerste, in 37 cahiers (fol. 1—1853) geschreven, is zijn profetisch werk, den 6en Juli 1827 ten einde gebracht en drievoudig onderteekend „van mij op dien dag in de mogentheid mijnes Grooten Zenders". Het tweede, in 98 „stukken" verdeeld, is meer van uitlegkundigen aard. Ook zijn er nog enkele losse stukken, handelend over gedeelten van Deuteronomium, Samuel, Job, Ephesen, Hebreeën enz. Alle werken zijn onder berusting van den tegenwoordigen voorganger, den Heer A. Vriend te Grootebroek, die mij zonder eenige beperking alles toezond, wat ik wilde nazien, zoodat hetgeen Prins in zijn werkje over de Gereformeerde kerk te Andijk schrijft: „Niemand dan de ingewijden mocht ze (de opstellen) in handen hebben. Zij waren alleen voor de wedergeborenen met wie hij alleen omging", misschien in

---

1) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 1 Nov. 1916.

den tijd van Mazereeuw zelf waarheid was, maar thans zeer zeker niet meer het geval is. Niet al deze geschriften zijn in het keurig handschrift van Mazereeuw zelf bewaard gebleven; toen na verloop van tijd door het verbleeken van den inkt en het langdurig gebruik, sommige gedeelten te onduidelijk werden, om te kunnen worden voorgelezen, werden daarvan nauwkeurige afschriften vervaardigd, terwijl andere stukken in 1892 door eenige volgelingen naar Amerika zijn medegenomen, evenwel niet zonder dat ook hiervan een letterlijk afschrift bewaard bleef.

Mazereeuw's geschriften beoogen in hoofdzaak, evenals die van Jane Leade, den menschen erop te wijzen, dat alles zich voorbereidt tot den krijg van „dien grooten dag des Almachtigen Gods" (Openb. 16 : 14) of den krijg bij Armageddon (Openb. 16 : 16). „Hier", zoo leidt hij zijn eerste of profetisch geschrift in, „kan, zal en mag ik nu ook niet te werk gaan na de menigvuldige uitlegschriften der menschen; nog ook niet raadplegen met mijn eigen zondig vernuft, maar volgen het getuigenis der onveranderlijke waarheid, dat mijn God die de eerste en de laatste is, door zijnen Geest in mij geplaatst heeft; en dat niet alleen voor mij nietige worm, maar ook voor alle die dat in waarheid zoeken. Want de profetiën der schriften en zijn niet van eigener uitleggingen, maar het is een en dezelve Geest, die haar (namentlijk de vroegere en latere profeten) door alle tijden heen en ook ons in alle waarheid leidt. Maar wij hebben de zin Christi". En verder: „Daarom zoo vermaan ik dan nu ook, biddend elk tot opmerkzaamheid onder aflegging van alle vooroordeelen, want zalig is hij die leest en zijn zij die hooren (Openb. 1 : 3). Zoo wensch ik hier dan niet te komen met een omslag van gemaakte woorden der menschelijke wijsheid, maar met eene biddende afhankelijkheid tot en van God en Christus door en onder de leidingen van zijnen Geest, de hoofdzakelijke meeningen van den Geest aan te toonen, hetwelk voor ons het grootste, ja van een onberekenbaar belang is, wijl de tijd vervuld is". Dat de laatste der dagen aanstaande zou zijn, licht hij toe door een profetische uitlegging van Daniël 2,

7 en 8 en van de Oud-Testamentische profeten (Jesaja—Maleachi). Ook worden sommige gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis, waarvan hij meermalen goed op de hoogte blijkt te zijn, in dit verband aangehaald: zoo meent hij, dat met de slang, genoemd in Jes. 14:29, Napoleon I wordt bedoeld, terwijl de Koning van het Noorden (Dan. 11:13 en 36) Napoleon III zal wezen. Daarna handelt hij over het verbond van God met Abraham, hoe de Heer telkens den mensch roept, een en ander aangetoond door voorbeelden uit het Oude Testament, en hoe Christus bij Zijn eerste komst op aarde ook velen geroepen heeft. Tenslotte verkondigt Mazereeuw, dat hijzelf, als laatste getuige, thans tot de wereld spreekt, om de spoedige wederkomst des Heeren te verkondigen. In dit verband handelt hij over Matth. 13:52; 7:15—23; 24 en 25 en besluit zijn profetisch geschrift met een uitlegging van Openb. 16:8—17. Het tweede werk, uit 98 „stukken" of hoofdstukken bestaande, bevat eerst een uitlegging van verschillende Bijbelsche uitspraken omtrent de wederkomst des Heeren, waarbij Rom. 14:7—9 als uitgangspunt wordt genomen (28 stukken). Daarna een verklaring van Openb. 1, 2, 3 en enkele andere plaatsen uit hetzelfde Bijbelboek, hiermede samenhangend (55 stukken), eindelijk uitleggingen van Gal. 4:21 tot 5:1 (3 stukken), Jes. 51:16 (1 stuk), Deut. 29:29 (2 stukken), Jes. 35 (1 stuk) en Jes. 54:1—10 (8 stukken).

Ademen deze geschriften over 't algemeen denzelfden geest, die uit de werken van Jane Leade spreekt, ook in bijzondere punten komt zijn zienswijze geheel met de hare overeen. Evenals zij acht Mazereeuw de bediening van Doop en Avondmaal onnoodig: het zijn slechts uiterlijke teekenen van geen overwegend belang; het geloof en de zaligheid zijn nooit daaraan verbonden geweest. Gelijk de besnijdenis voor Abraham het zegel was van zijn verbond met God, n a d a t hij jaren tevoren reeds door zijn geloof gerechtvaardigd was, zoo zijn Doop en Avondmaal zegelen van ons deel aan Gods genade, dat wij t e v o r e n door inwendige bekeering verkrijgen. Het komt dus eigenlijk

alleen op de inwendige gemoedsgesteldheid aan; de sacramenten zijn slechts uiterlijke teekenen van hetgeen inwendig moet plaats gehad hebben. Bovendien leidt de gewoonte, dat Doop en Avondmaal worden bediend, zonder dat de inwendige gemoedsgesteldheid in aanmerking komt, tot een onheilig misbruik, want het gevolg daarvan is, dat de bediening dan als 't ware een vervalsching der zegelen kan worden, hetgeen God ten zwaarste zal straffen.

Insgelijks verwerpt Mazereeuw, evenals Jane Leade, het officiëel kerkelijk leven, zooals dit bij de kerkgenootschappen tot uiting komt; dat had zijn tijd gehad, of, gelijk één zijner aanhangers het eens kernachtig uitdrukte: zij (de kerkelijken) weten niet, hoe laat het is. Op dit punt is Mazereeuw echter veel heftiger dan zijn voorgangster, zoodat hij zich daarom sterk gekant toont niet alleen tegen de Hervormde kerk, maar ook tegen de toenmalige Afgescheidenen, die toch in verschillende opzichten zijn geestverwanten waren. Spreekt hij meermalen hierover in zijn bovengenoemde geschriften, het sterkst komt zijn gevoelen uit in een boekje, het eenige, dat door hem, in een oplage van 110 exemplaren, in druk werd uitgegeven, getiteld: „De ware onderlinge Bijeenkomst in tegenstelling der menigvuldige menschelijke Bijeenkomsten, tot waarschuwing, vermaning en opwekking voor alle ware Sioniten; om zich van alle zoodanige menschelijke Bijeenkomsten af te scheiden, en zich te begeven tot de eenige ware geestelijke Bijeenkomst, naar aanleiding van Hebr. X: 25. En laat ons onze onderlinge Bijeenkomsten niet nalaten. Uitgegeven door J. A. Rautzenberg, (z. p., waarschijnlijk te Meppel, waar de uitgever woonde) 1833". Het is een 8^0 boekje van 80 bladzijden, waarvan het doel in de Inleiding (blz. 3—12) als volgt omschreven wordt: „tot demping en eene gewisse onverbiddelijke verwoestende verdelging van alle opzettelijke onovertuigbare vijanden, die zijne alles vermogende almagt spottende uittarten, door den ijdelvollen hoovaardigen roem op al de van wereldsche eer, en glans, vervulde en opgepropte Bijeenkomsten". Daarna wordt gehandeld over de „Menschelijke Bijeen-

eenkomsten" (blz. 13—29), namelijk „van degenen, die Christus niet meer als hoogepriester behoeven"; vervolgens over „Onderlinge bijeenkomsten", te weten van Gods volk (blz. 30—39), hoe deze worden gehouden in het huis Gods (blz. 40—71), dat niet een bepaalde plaats is, maar zulk eene, waar de gekruiste Christus gepredikt wordt, terwijl het geheel besloten wordt met een toepassing „ter aansporing tot eene nadere zelfsonderzoeking" (blz. 71—80).

De geordende predikanten, die het gezag der in 1816 gegeven Synodale voorschriften boven dat der Dordtsche Synode stelden, worden dan ook door Mazereeuw zoo nu en dan duchtig onderhanden genomen. In de inleiding op zijn uitlegging der profetieën heet het: „En wat ook de profeten of Leeraars betreft, welke haar vuil gewin beöogen en ijdele glorie zoeken bij de menigte, al komen zij dan ook schoon onder de gedaante van een Engel des Lichts ten voorschijn met de alleruitgezochtste talenten: zij zijn en kunnen doch anders niet wezen als de Geest der waarheid van hun getuigd bij Jes. 56 : 11 en Jer. 23 : 15—17" [1]), terwijl in „De ware onderlinge bijeenkomst" op blz. 44 wordt gevraagd: „Wat zien en vinden wij dan nu anders in al de uitwendige kerkgebouwen van al de zoogenaamde onderscheidene christelijke gezindheden, dan een vermenigvuldigend getal der wereld beminnende heerschzuchtige antichristen? in tegenstelling van den voormalig eenhoofdigen en nu der wereldlijke magten onderworpenen, en in glans verduisterden pauselijken antichrist. Zouden er wel

---

1) Jes. 56:11: En deze honden zijn sterk van begeerte, zij kunnen niet verzadigd worden; ja het zijn herders die niet verstaan kunnen; zij allen keeren zich naar hunnen weg, elkeen naar zijn gewin, elk uit zijn einde. Jer. 23:15—17: Daarom zegt de Heere der heirscharen van deze Profeten alzóó: Zie, Ik zal ze met alsem spijzigen en met gallewater drenken; want van Jeruzalems Profeten is de huichelarij uitgegaan in het gansche land. Zóó zegt de Heere der heirscharen: Hoort niet naar de woorden der Profeten die u profeteeren; zij maken u ijdel, zij spreken het gezicht huns harten, niet uit des Heeren mond; zij zeggen steeds tot degenen die Mij lasteren: De Heere heeft het gesproken, gijlieden zult vrede hebben; en tot al wie naar zijns harten goeddunken wandelt, zeggen zij: Ulieden zal geen kwaad overkomen.

vermeteler pauselijke antichristen kunnen gevonden worden dan de hoofden en leeraars der hedendaagsche kerken?"

Hoewel volgens Ds. Kok een echte Mazereeuwer in later tijd nog tot een Gereformeerd predikant zeide: „Uw gemeente is van den duivel gesticht en wordt van de hel onderhouden", werd de verhouding tot de Gereformeerde kerk langzamerhand beter, waarvan de overgang van velen tot dat kerkgenootschap wel het gevolg zal geweest zijn. Met de Hervormde kerk, die in verschillende opzichten de leer der vaderen verwierp, had Mazereeuw nog minder op. Hij achtte haar onder de geldende Synodale bepalingen een Baälstempel en waarschuwt tegen de zaligheidsleer, die toen in vele harer kerken verkondigd werd. Daarop heeft hij het oog, als hij in zijn boekje schrijft (blz. 40) over de menschelijke bijeenkomsten van „degenen, die Christus niet meer als hoogepriester behoeven, gelijk ten spoedigste te zien is in hunne vraagboekjes en terstond moet dit den eenvoudigsten en ongeleerdsten vanzelven in het oog vallen, indien hij de registers van die boekjes maar vergelijkt met het register van de boekjes van Hellenbroek. Want deze menschelijke bijeenkomsten leeren, dat zij door hun nieuw licht, wijsheid verkregen hebben, om mannen te zijn welke hem kunnen navolgen en gelijk worden". Zij staan God naar de kroon, „om Hem aan hun vermetel gezag te onderwerpen door hunne zoogenaamde nijverheid en tooverij van het afgodisch nieuwe licht, om in kerk en burgerstaat alles, ja alles te veranderen, en goed te maken (zoo zij voorgeven) om dat al het oude niet goed en dus ondeugend is" (blz. 45). Zoo waarschuwt hij dan ook (blz. 60, 61): „En trekt dan niet een ander jok aan, met de arglistige en vondzoekende menschen; maar gaat uit het midden van hunne bijeenkomsten en scheidt u af, zegt de Heere, en raakt niets aan van al dat onreine nieuw-licht; en hebt geene de minste gemeenschap, met eene ten dienste voor de booze wereld verbeterde preektrant; laat dat maar voor hen, om eenen vleeschelijk-gerusten en zorgeloozen vrede te predikken, en ten gevolge van dien, eene storelooze verdraagzaamheid over de zondige aarde uit te strooyen". Voor één

Hervormden leeraar heeft Mazereeuw echter een uitzondering gemaakt, namelijk voor Nicolaas Schotsman, predikant te Leiden. Deze wordt in het profetisch werk hoog geprezen, omdat hij in 1819, evenals Van der Groe, „Nederlandsch getrouwe Godsgezant", tegen de zonde waarschuwde. Hierbij heeft Mazereeuw waarschijnlijk het oog op Schotsman's in dat jaar uitgekomen: „Eerezuil ter gedachtenis van de te Dordrecht gehoudene Nationale Synode" (Leiden 1819), waarvan nog in hetzelfde jaar een tweede druk verscheen.

Hoezeer Mazereeuw's denkbeelden ook met die van Jane Leade overeenstemmen, toch is er iets eigenaardigs bij hem op te merken, waardoor hij zich van haar onderscheidt, namelijk dat hij de Gereformeerde leer der vaderen — met uitzondering van hetgeen de bediening der sacramenten betreft — als de zuiver rechtzinnige op den voorgrond stelt en daaraan vasthoudt. Ook zijn volgelingen blijven haar handhaven, om welke reden zij zich bij de laatste volkstelling als Oud-Gereformeerd hebben opgegeven [1]). De „Dordtsche Vaders" worden dan ook door Mazereeuw hoog gewaardeerd, mannen als Hellenbroek, van der Groe en vooral à Brakel met lof door hem genoemd, terwijl hij zijn volgelingen tot het lezen van hun geschriften opwekte en niet minder hun het onderzoek van Geloofsbelijdenis en Catechismus aanprees. Zóó bleef de Gereformeerde leer het fundament, hoewel de openbaring aan Mazereeuw, als een nieuwe bedeeling, daarboven staat. Ook heeft Ds. Kok terecht erop gewezen, dat, bij al het mystieke, dat Mazereeuw eigen was, door hem niet de nadruk gelegd wordt op bekeeringsgeschiedenissen, wonderbare gebedsverhooringen en dergelijke. Over de magia, die volgens Jane Leade uitwendige ziekten en lichaamslijden kan wegnemen, wordt door hem ook met geen woord gesproken, hij bepaalt zich uitsluitend tot het geestelijke.

Mazereeuw heeft reeds spoedig na zijn optreden een aantal aanhangers gewonnen. Mijns inziens heeft Van Campen juist geoordeeld, toen hij dit toeschreef aan den

---

1) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 18 Mei 1914.

persoonlijken invloed van Mazereeuw, „die ook door velen van hen, die niet tot zijn aanhang behooren, voor een buitengewoon mensch wordt gehouden". Dat de oorzaak ook voor een deel gezocht zou moeten worden in de bijzondere gesteldheid der bewoners van Opperdoes, die een vrij losbandig leven leidden, „getuige den naam van Klein-Turkije, waarvoor het nog berucht is", en daarna, tot het andere uiterste overslaande, zich „in de armen der zoogenaamde vroomheid" wierpen, is daarnaast een bewering van Van Campen, die ik te veel onderstelling acht, om haar eenige waarde toe te kennen. Kok meent, dat het ontstaan der secte juist in de hand is gewerkt, doordat de vromen zich ergerden aan de bestaande losbandigheid en het leven der predikanten, inzonderheid van den Andijkschen, waardoor de kerk en zelfs de sacramenten in minachting kwamen. Misschien kan dit een bijkomstige factor geweest zijn, niet van alle belang ontbloot, maar den voornaamste zou ik hem niet willen noemen. Dan zouden deze vromen eerder een kleinen Gereformeerden kring hebben gevormd onder leiding van een oefenaar, zooals toentertijd juist veelvuldig voorkwam [1]), dan dat zij zich zouden hebben aangesloten bij een gemeenschap, die het kerkelijk leven verwierp en de bediening der sacramenten onnoodig achtte. De persoonlijkheid van Mazereeuw, de kracht die van hem uitging door het geloof in zijn eigen roeping, is naar mijn meening de voornaamste oorzaak geweest, dat hij weldra aanhangers vond. Die invloed van zijn persoonlijkheid was blijvend. Het beste bewijs is wel dit, dat verschillende van zijn volgelingen in 1832, toen hij een spoedig einde der wereld voorspelde, de vruchtboomen in hun tuinen voor brandhout gebruikten, enkele zelfs hun landerijen voor geringen prijs verkochten, in de meening, dat zij daarvan geen vruchten meer zouden oogsten; maar toen de uitkomst hun verwachting niet bevestigde, „heeft dit echter Mazereeuw's gezag in het minst

---

1) Zie Dr. L. Wagenaar, *Het „Réveil" en de „Afscheiding"*, Heerenveen 1880, blz. 127, 128.

niet verminderd, maar blijft hij zich bij voortduring in het volle vertrouwen zijner volgelingen verheugen" (Van Campen).

De verwachting, door denzelfden schrijver uitgesproken, dat „de Secte niet spoedig den weg zal gaan van alle Secten en langzamerhand zal verloopen", is gebleken totnogtoe juist te zijn. Al is het aantal van Mazereeuw's aanhangers nooit zeer groot geweest en thans zelfs klein, toch hebben zij zich tot heden weten te handhaven. Vroeger bedroeg dat aantal te Opperdoes weleens 40 à 50, te Andijk 130 à 140, te Enkhuizen 40 à 50 en te Medemblik 10 à 15, terwijl er mogelijk op Urk, in het ambt Vollenhove en te Meppel enkele aanhangers, althans geestverwanten, geweest zijn. Maar door vertrek naar elders, ook naar Amerika, door huwelijk met personen, die niet tot de Mazereeuwers behoorden en ook door overgang naar de Afgescheiden of Christelijk-Gereformeerde kerk, is het getal van lieverlede geslonken tot ongeveer 25 [1]), waarvan 2 vrouwen te Andijk en de overigen te Enkhuizen en omstreken wonen. Zij vormen echter geen kerkgenootschap in den zin der Wet van 10 September 1853 (Stb. n^{0}. 102).

Hun bijeenkomsten werden volgens Van Campen beurtelings gehouden in de huizen van hen, bij wie ruimte genoeg was, om allen een plaats te geven. Later hadden zij hier en daar, o. a. te Andijk, een eigen gebouw, voor de godsdienstoefeningen bestemd. Verhaalt Van Campen verder dat, hoewel eerst de toegang vrij was, later alleen ingewijden aan hun samenkomsten mochten deelnemen, thans zijn deze voor een ieder toegankelijk, evenals elke andere godsdienstige bijeenkomst. Zij hebben geregeld des Zondagochtends plaats; er wordt dan uit de Heilige Schrift en daarna uit de werken van Jane Leade of van Mazereeuw voorgelezen, terwijl het geheel met psalmgezang besloten wordt; dit laatste was vroeger niet gebruikelijk, maar is eerst later ingevoerd. Volgens mededeeling van

---

1) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 18 Mei 1914.

den tegenwoordigen voorganger [1]) zijn de bijeenkomsten altijd van 9 tot 11 uur gehouden en niet van 8 tot 12 uur, gelijk meestal vermeld wordt, terwijl hij ook nooit vernomen had, dat gedurende het samenzijn gerookt en koffie gedronken werd, zooals Van Campen mededeelt; dit gebruik heeft dus òf nooit òf anders alleen in de allereerste tijden plaats gehad, daar de heer Vriend thans reeds op gevorderden leeftijd is. Nieuwe leden worden zonder eenige plechtigheid aangenomen; overgekomenen uit een andere gezindte moeten zich echter aan een onderzoek onderwerpen. Mazereeuw heeft zelf geen godsdienst-onderwijs aan de kinderen gegeven; langen tijd is dit verricht door P. Vriend te Andijk, C. van der Kamp te Enkhuizen en vermoedelijk P. Wijdenes te Opperdoes [2]), later is het aan de ouders overgelaten, die het ook thans nog op zich nemen. De Zondagsviering wordt zeer streng gehandhaafd: wielrijden b.v. is op dien dag niet geoorloofd, tenzij het bepaald noodzakelijk is; des Zondagmiddags leest men thuis nog de oude Gereformeerde schrijvers, die bij hen in hooge achting staan. Feestdagen worden minder streng gevierd.

Aldus leven de volgelingen van Mazereeuw nog onder ons voort, standvastig geloovend in hetgeen hun voorganger verkondigd heeft. Maar hoe de critiek van verschillende zijden over hun leer moge geweest zijn, de getuigenissen over hun leven als mensch en staatsburger waren te allen tijde vol lof. Van Campen laat zich wel eenigszins spottend uit over hun „vrome nederigheid", zooals hij hun ver-gedreven ingetogenheid betitelt, die eertijds den vrouwen niet toeliet, gouden of andere sieraden te dragen, allen opschik uit de woningen verbande en zelfs wat blinkend was met zwarte verf overdekte — maar evenzeer erkent hij: „Zij zijn in het burgerlijke goede onderdanen en werkzame leden der maatschappij, zonder zich evenwel van anderen door bijzondere braafheid te onderscheiden". Prins getuigt (blz. 95) nog gunstiger van hen: „Mazereeuw en zijne volgelingen

---

1) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 25 Juli 1917.
2) Brief van den Heer A. Vriend, dd. 7 November 1917.

konden door een genomen beschouwd worden als eenvoudige, degelijke en ernstige, ja goedaardige en oprechte menschen te zijn", terwijl iemand, die zeker geen geestverwant van Mazereeuw is, mij schreef: „Velen van hen heb ik goed gekend. Het waren eenvoudige menschen in kleeding en levenswijze, geen dwepers, maar in tegenstelling daarvan zeer verdraagzaam" [1]). Vooral dit laatste mag niet worden voorbijgezien, als wij ons een goed beeld willen vormen van den geest, die Mazereeuw's volgelingen bezielt.

Moge deze bijdrage strekken, om hem en de zijnen beter te leeren kennen dan totnogtoe het geval was.

Bussum.

---

1) Brief van den Heer A. Warnaar, Hoofd der school te Andijk, dd. 16 Nov. 1913.

Naschrift. Onlangs is in 't licht verschenen: „Geschriften handelende over Openbaringen 16:8 tot en met vers 17 van Jan Masereeuw. Beschreven in het jaar 1822" (Enkhuizen 1918). Hierachter is een brief van Mazereeuw gevoegd, „waarin hij zijn roeping tot schrijven vermeldt". In het „Voorwoord" wordt medegedeeld, dat, indien deze uitgave voldoende aftrek vindt, misschien nog andere geschriften van Mazereeuw zullen gedrukt worden.

UIT DE EERSTE JAREN VAN DE LUTHERSCHE GEMEENTE TE LEIDEN,

DOOR

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE.

Na de algemeen reformatorische bewegingen te Leiden in de eerste helft der 16de eeuw [1]) wordt aldaar in 1567 bij het verdrag, waarbij het prediken, doopen en trouwen aan de niet-Katholieken werd toegestaan, door Bor gewag gemaakt van belijders der „oprechte confessie van Augsburg, sulcx die by Philips Melanton is geprofiteert of gedeclareert in epistola ad Palatinum". Volgens Dr. J. W. Pont [2]) heeft men hieronder echter geen Lutherschen te verstaan in confessioneelen zin.

Waarschijnlijk waren er wel reeds eerder enkele verspreide aanhangers dier leer, doch eerst in 1586 of 1587 werd er eene Luthersche gemeente gevormd, en wel door vreemdelingen. Gelijk in de meeste plaatsen in Holland, geschiedde dit hoofdzakelijk door Vlamingen en Brabanders, die zich na den val van Antwerpen (27 Augustus 1585) te Leiden gevestigd hadden [3]).

Reeds in 1588 bemoeide het gerecht zich met deze samenkomsten. Barent Titus van Oosterhaver erkende daarbij,

---

1) Zie uitvoerig bij Dr. L. Knappert, *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad*, Leiden 1908.

2) Dr. J. W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*. Verh. Teyler's Godgeleerd Genootschap, 1911, blz. 235.

3) Aldaar, blz. 236.

dat er eenige malen ten zijnen huize in Maredorp openbare predicatiën gehouden waren, en dat tweemaal door Zeger of Zaer Zeger uit Woerden met 25 personen het avondmaal was gevierd [1]). Zondags werd samenkomst gehouden, waarbij eene postille werd gelezen, en meest Vlamingen en Brabanders aanwezig waren. De predikant kwam van buiten en logeerde bij Jasper Nollens. Deze samenkomsten werden reeds sinds twee jaren gehouden, doch hadden nooit eenige aanleiding gegeven tot bemoeiïng van het gerecht. Zij werden nu echter verboden „ter bewaringe van de gemeene ruste des lants, zonderlinge dezer stede" [2]).

Barent beloofde beterschap, en voorloopig hoort men niets meer van de samenkomsten te Leiden, totdat den 27 April 1595 het volgende besluit door het gerecht werd genomen, naar aanleiding van de klachten van den kerkeraad der gereformeerden:

„Martinisten.

Opte vorder drie poincten van wegen de kerckenraedt de voorleden dagen voorgestelt:

ten IIe datter behoorlick ordre mocht werden gestelt opte Martinisten, ten eynde haer tsamencompsten alhier ende sulcx haer toenemen behoorlicker wyse mochten werden verhindert ende beleth, es volgende voorgaende resolutie andermael geresolveert, dat daerinne mit goeder discretie sulcx zal werden voorsien, dat de dienaren hen des niet en zullen hebben te beclagen" [3]).

De samenkomsten werden inmiddels niet gestaakt, doch wellicht meer in stilte gehouden. In 1590 werd door de Lutherschen f 50.— aan de gemeente te Amsterdam be-

---

1) Zeger of Zaer Zeger is waarschijnlijk de bekende Luthersche predikant Saliger uit Woerden, die in 1599 door de Staten van Holland ontzet werd en daarna in eene huiskerk predikte. Hij was een man van gezag, wiens oordeel ook te Antwerpen werd ingeroepen.

2) *Gerechts Dagboek* 2 Maart 1588, afgedrukt in: *De Navorscher*, 1855, blz. 161.

3) *Ger. Dagb.*, C. 27 April 1595, fol. 165.

loofd, waarvoor waarschijnlijk Joost van den Populiere als ziekentrooster bijstand verleende [1]), en in 1592 werd Bernard Muykens beroepen [2]). De gemeente breidde zich zoodanig uit, dat in 1593 volgens bericht van J. Becker er 130 toehoorders waren. Na de geschillen tusschen Van den Populiere en Nesscher te Amsterdam, waardoor de prediking aldaar stilstond, werd Muykens den 2 Maart 1592 tijdelijk aan Amsterdam afgestaan in ruil voor Andries Nesscher; dit duurde een half jaar, in welken tijd Muykens ook enkele malen te Leiden optrad. In hetzelfde jaar ontstonden er groote oneenigheden tusschen de Lutherschen te Leiden, die er wellicht toe medegewerkt hebben, dat de aandacht meer op hen gevestigd werd.

Muykens werd den 18 Mei 1595 voor het gerecht ontboden en aan hem en aan de gemeenteleden werd opnieuw verboden om openbare samenkomsten te houden. Voorloopig schijnen deze echter toch bij oogluiking te zijn toegestaan. Ik laat hierachter het genotuleerde uit het Gerechtsdagboek volgen, hetwelk nog niet in extenso is gedrukt en hetwelk eenige nog niet vermelde bijzonderheden bevat, die belangrijk zijn voor de kennis van het eerste optreden der Luthersche gemeente te Leiden.

Augsburchse confessie.

Alsoe den XVIIIen Mey XVcXCV tot kennisse van burgermeesteren ende regierders der Stadt Leyden gecomen es, dat niet jegenstaende haer voorsaten indertijt (nu omtrent een jaer geleden) Bernardo Meukens, als hem vervordert hebbende alhier eenige Luthersche predicatien te doen, verboden hadden sulcx vorder te onderstaen, deselve Bernardus, sonder opt voorsz. geboth te achten, evenwel daermede was voortgegaen ende tselve

---

1) Pont, *a. w.*, blz. 451 en 508. Van den Populiere werd in 1590 uit Emden te Amsterdam beroepen en hem werd reeds omstreeks 17 Februari 1591 aldaar het prediken verboden. Hij bleef echter in stilte werkzaam, totdat hij in 1593 wegens geschillen werd ontslagen. Daarna vormde hij een eigen groep van kleine lieden uit Vlaanderen tegenover de officiëele Luthersche gemeente van meest Duitsche kooplieden onder Nesscher.

2) *Oud en Nieuw*, 1864, blz. 63.

(als een saecke, streckende niet alleen tot cleynachtinge van de regierders deser stede, mer oock ende sonderlinge tot verstoringe van de gemeene ruste, ende daer uyt leechlijcken yet argers soude mogen werden veroorsaeckt) niet en behoorde te werden gedoocht, Soe hadden Burgemeesteren den selven Bernardum voor hen opt Raethuys ontboeden ende op verscheyden poincten ondervragende uyt synen monde verstaen, dat hy geboren was van by sHertogenbosch, daer hy voor ongevaerlijcken XII jaren een monic van der cruysbroederen oorden hadde geweest, dat hy omtrent ses jaren de gemeente der Auspurgsche confessie als predicant binnen Aecken gedient ende mit goede getuychnisse van de Stadt ende kerck aldaer in den jare XCI van daer vertrocken was opte beroupinge van burgemeesteren ende regierders van Woerden, omme het predicampt der Lutersche kercke aldaer aen te nemen ende te bedienen, dat hy mits de veranderinge aldaer voorgevallen binnen deser stede was gecomen [1]), opte beroupinge van de gemeente, omme dselve in den woorden te dienen, ende dat hem dselve de huysinge, daer inne hy nu ter tijt woont, staende opte Middelwech, hadden gehuyrt.

Ende gevraecht sijnde naer de namen van deselve gemeente, hadde genoempt Franchois Baille, Dirc Pietersz. in den Os, Pieter Danielsz. van Leeuwen ende Dirck Loote, die hy verclaerde, dat in syne predicatien de aelmissen colligeerden ende onder den armen weder verstreckten, sonder dat hy wist waer. Ende soo hem ter antwoort werde gegeven, dat dselve de gemeente niet en waren noch representeerden, dat hy noch in sijn, noch in haer vermogen en was eenige verboden vergaderingen off conventiculen te houden, daer uyt niet anders te verwachten was dan oproer, te min naerdien hem tselve expresselijcken was verboden, dat de gereformeerde religie, een sijnde mitte ware confessie van Augsburch, in der kercken alhier openbaerlijcken werden geleert, daertoe hem yegelijck mocht begeven, ende die hem daer aen niet en genouchde, dat hy de vryheyt des vaderlants genietende in der stillicheyt binnen synen huyse sonder ymants argernisse sijns geloofs vry mocht

---

1) In 1572 werd Woerden als Luthersch erkend volgens het verdrag van overgave aan den Prins van 8 Augustus 1572. Langzamerhand kregen de Gereformeerden echter meer en meer invloed en in 1594 werd de vroedschap geheel omgezet en bleef hierin nog slechts een Lutherschgezinde.

leven, sonder tot eenige ondersouckinge te staen, maer dat hem tselve geensins en verstont dat drie ofte vier persoonen naer haer goetduncken een religie souden mogen oprechten mit bedieninge en gebruyck van openbare predicatien, van bedieninge van sacramenten, innegaderinge ende ommedeelinge van aelmissen ende diergelijcke ouffeningen, tot nieuwers t'ooge hebbende, dan tot oproer, verstooringe van de gemeene ruste ende onderganck van den staet deser lande, twelck burgermeesteren verclaerden, dat sy geensins en verstonden toe te staen, maer gelijck hem tselve voorgaende verboden was, dat sy tselve andermael alsnoch verboden, op pene van daerover arbitralijcken te werden gestraft. Ende soe de voorn. Bernardus daerop seyde, dat hy zijn schaepkens niet en const verlaten, was hem ter antwoort gegeven, dat het (als geen wettelijcke beroupinge hebbende) sijn schaepkens niet en waren, noch hem daermede en hadde te bemoeyen. Eeyntelijcken was hem gelast op sanderen daechs smiddaechs weder boven te comen ende alsdan mit hem te brengen sodanige brieven van getuychnisse ende van sijn beroupinge, als hy geseyt hadde te hebben, waermede de voorn. Bernardus affscheyt nam mit weenenden oogen, seggende dat hy verhoopte dat mijn heeren hem in sijn oude dagen mit wijff ende kijnderen niet en souden in ballingschap verjagen off opten dijck setten.

tWelck sulcx gehandelt sijnde den XVIIIen Meye XCV, es de voorn. Bernardus opten XIXen Meye andermael opt raethuys gecomen voor die van den gerechte collegialiter vergadert sijnde, die hy vertoocht heeft twee getuychnissebrïeven beyde van den XXen Decembris XVc XCI, d'een onder tsegel van de stadt van Aecken, de tweede opte name van den prediger, seniores, diaconi mit samptiche vorste heeren der urhalten rein unferfalschten confession gemeynden in der freyer des heyligen reychs stadt Aachen, innehoudende dat hy daer ses jaren leeraer geweest waer, ende opt versouck ende de beroupinge der van Woorden ontslagen was. Ende naer eenige woerden over ende wederover gevallen es hem van wegen aengeseyt, dat, hoewel yegelijck genouch bekent was mit wat hefticheyt zodanige hem der Augsburghscher confession beroemende landen, daer sy gesach hebben, procedieren jegens den gereformeerden, ende hoe weynich sy deselve wilden dulden ende dogen, men nochtans niet van meeninge en was alhier in sodaniger wyse jegens hem te handelen ende niet min voor hadden dan zulcx van gelijcken

te vergelden. Dat nochtans Burgermeesteren, die de gerustichey. harer stadt bevolen was, sijn predigen alhier niet en conden noch en begeerden toe te staen. Dat sy hem daeromme inhererende op haer voorgaende verboth andermael ende efter ververboden sulcx voortsmeer int heymelijck off int openbaer binnen deser stede te doen, off dat sy jegens hem genootdruckt souden sijn voorts te vaeren tot straffe, mit vorder aensach, dat by soo verre hy hem in stillicheyt alhier erneren ende onderhouden wilde, ter gehoorsaemheyt van burgermeesteren ende regierders, sy hem gaerne wilde dulden, gedogen en t gebruyck van des lants vryheyt, te weten binnen sijn huyse zijns gelooffs vrij te mogen leven ende genieten laeten, mits hem onthoudende alsvooren ende daertoe doende belooften. Soo niet ende indien hy liever hadde te vertrecken, dat hem burgermeesteren ende regierders mit een eerlijck viaticum off teergelt om te reysen ter plaetse, daer hy sodanige religion ouffeninge, tot welck hem sijn genegen toestreckte in t' openbaer te gebruycken, souden meenen te vinden, zouden voorsien. Op twelck hy ter antwoort gaff, dat hy sulcx niet en conde doen. Dat men God meer dan den menschen gehoorsamen most, ende hy bereyt was daerover alles te verdragen, wat hem bejegenen ende overcomen mocht.

Ende naer hem burgermeesteren tverboth hiervooren andermael hadden doen vernieuwen ende verhalen, mit verclaringe dat tgeen hem hier stont te bejegenen geschieden soude, niet ten opsichte van de religie, mer van syne overhoricheyt ende wederspannicheyt, es hy daermede vertrocken. Van twelck geordonneert es gemaeckt te werden dese acte, om daer ende sulcx des noot wert, te dienen tot gedachtenisse.

Den XXen Mey XVcXCV zijn opt raethuys in vergaderinge van den gerechte ontboden ende gecompareert Dirck Pietersz. in den Os, Franchois Baille ende Dirck Loot, dwelcke des gevraecht sijnde bekenden dat sy waren van de gemeente der genoomder Augspurgser confession, dat sy sulcx niet alleen hen en begaven tot tgehoor van de predicatie Bernardi Meukens, haren dienaer, die van haer gemeente beropen was, in de welcke sy hadden tgebruyk der sacramenten, als den doop ende het avontmael, onder beyden gestalten, maer oock dat syluyden de aelmissen collecteerden in haer vergaderingen, uyt twelck sy haren prediger beloonden, gelijck sy oock daerbuyten deden, twelck sy aen den geenen, diet noot hadden, verstreckten; daer by vougende, dat de voorn. Bernardus mit eenen ende beneffens dese

gemeente oock bediende de gemeente van Haerlem, Rotterdam ende Delft, begerende dat men hem zodanige vryheyt als die van hare gesintheyt in de genoemde andere steden ende van gelijcken tot Amsterdam ende Middelburch, werde toegelaten, alhier niet en soude verhinderen off benemen [1]). Ende gevraecht sijnde wie dselve van de gemeente waren, ende off die geinrolleert off in een bouck opgeschreven stonden, gaven daerop ten woort: Jae, ende dat tbouck onder Franchois Baille was, twelck hem belast sijnde te gaen halen, es uytgegaen ende naer een verbeyt wederkeerende seijde sijn huysvrouw uyt te sijn ende de slotel van de plaetse, daer tbouck innegesloten lach, by haer te hebben, overleverende aan die van den gerechte seeckere billeth van de namen harer gemeente hier innegelijft: Guiljame de Bye, Jacob de Zitter, Jan Popershooft, Casem Verborre, Cornelis Coperslager, Anthonis Beckaert, Jaecquemijntgen Spijcgels, Tanneken Nollens, Machelyne Wingers. Ende naer verscheyde woorden ende redenen over ende wederover gevallen es hem van wegen die van den gerechte aengeseyt, dat sy Barnardum sijn prediken hadden verboden op correctie ende verboden hemluyden van gelijcken voortsmeer sodanige conventiculen te gebruycken, tsy omme predicatien te hooren, sacramenten te gebruycken, aelmissen te collecteren ende verstrecken, off gelijcke acten te bedryven, op peyne van in haer goeden ter discretie van den gerechte te werden gestraft. Ende hoewel sy ter saecke van tgepasseerde oock tot straffe stonden, soo was hem aengeseyt, dat mits hem voortsaen in der stillicheyt houdende, men tselve by manier van conniventie off oochluyckinge souden vergeven ende in vergeten stellen. Ende dvoorn. persoonen daermede affscheyt gegeven sijnde, es oock opt raethuys gecomen Pieter Danielsz. van Leeuwen, den welcken enen gelijcken vermaninge ende verboth gedaen sijnde, gaff ter antwoorde, dat hy geenen senior en was, doch by gebreck van de selve de aelmissen mitten buydel in hare predicatien gegadert hadde, hem weygerende sodanigen dienst aen te nemen, soo ten opsichte hy een jongman was, ende dat (hy wesende een schilder) de kercke off gemeente geen argernisse off schijn van licht-

---

1) Vgl. het optreden tegen de Lutherschen te Amsterdam in Juli 1595 bij Pont, *a. w.*, blz. 459. Te Middelburg waren de vergaderingen reeds in 1589 verboden (aldaar, blz. 501). Te Amsterdam werd Augustijn Fijn 30 Juli 1595 uit de stad geleid en 4 Januari 1596 volgde het verbod om huizen voor de godsdienstoefening af te staan (aldaar, blz. 460).

vaerdicheyt daerover en soude werden naergegeven. Van alle twelck mede geordonneert es gemaeckt te werden dese acte, mede om voor den toecommenden tijt, daer ende sulcx des van noode wert, te dienen tot gedachtenisse.

Ger. Dagb. C. 26 Mei 1595, fol. 181 vs.—183.

Toen bleek, dat de predikant op dezelfde wijze voortging „niet alleen predikende ende leerende, mer ooc bedienende sacramenten, aelmissen colligerende ende die weder deelende", besloot het gerecht den 2den Januari 1596 opnieuw te hooren „eenre, die hem zelffs nomt Barnardus Meukens, ende hem opwerpt ende uytgeeft voor een predicant van de Martijnsche leere of gepretendeerde Augsboergsche confessie, zo men die nomt", waardoor hij „niet allen den rust dezer stede turbeert, mer oock in perijckel stelt". Deze woorden wijzen reeds op eene minder welwillende houding van het gerecht, dat nu gezind was „tot behoudenisse van den rust ende affweringe van alle nieuwicheyt". De verhouding werd voor den predikant niet gunstiger, toen deze op het verhoor door Hogerbeets „mit een grote hefticheyt, des voornoemde Hogerbeets woorden ende redenen scheurende, zonder denzelven ten vollen uyt te horen" antwoordde: „dat hy niemant te cort en hadde gedaen, dat hij geen bordeel gehouden hadde, ende indien hy zulcx hadde gedaen, dat men hem wel ongemoeyt zoude hebben gelaten. Dat hy tpredicken niet gelaten en hadde, noch laten en zoude om niemants wille dier leeffde, ende dat hy zulcx noch gisteren ende eergisteren alhier hadde gepredict, dat hy in dezen niemant gehoorsaemheyt schuldig en was dan alleen zynen Godt, dat hy tevreden was zynen hals daervoor uyt te strecken, dat hy hem uyt tpausdom getrocken hebbende wederomme een nieu pausdom bevont, jae onder de Spaensche inquisitie, dat men wel toezage de ware religie niet buyten te sluyten, opdat men den toorn Godes over dese landen niet en verweckede, dat hy zyne predicatien in topenbaer dede ende begeerde dat mijn heeren hem zelffs quamen hooren, zonder daertoe eenige verspiers off zevenstuverspenningen te gebruycken".

De toornige woorden mogen pleiten voor de oprechtheid van den prediker, zij pleiten zeker niet voor zijn tact, tenzij hij opzettelijk er naar wilde streven om een martelaar te worden. Het gerecht liet de woorden opschrijven en hem voorleggen, of hij die als de zijne erkende en vroeg of hij wel wist, dat hij voor het gerecht stond. Hij bleef er echter bij en maakte geen gebruik van de hem nog geboden gelegenheid om den indruk hiervan te verzachten. Alleen zeide hij „het gaet alteme wat haestelick toe" en dat „hy mijn heeren niet te naer gesproocken hadde".

Het gerecht besliste nu, „dat de langer bywoninge van de persoon des voornomde Meukens, als den staet dezer stede schadelick zijnde, alhier geeszins en const werden gedoocht, mer dat den rust deser stede vereyschte denzelven opt spoedichste te doen vertrecken". Aan Muykens werd aangezegd om „binnen sdaechs zonneschijn" te vertrekken en zijne vrouw en kinderen binnen enkele dagen te doen volgen, en niet in de stad terug te komen zonder verlof van het gerecht. Muykens verzocht hiervan acte en voegde hierbij: „hierdoer zal de tirannye der Calvinisten geopenbaert werden, de Calvinisten mogen hem wel schamen, vermaende ooc van het IIe bloedige placcaet ende dat hy evenwel niet ophouden mer andere bestellen zoude. Eyntelick zeyde ooc dat hy niet en wilde noch en zoude uytgaen, dat men hem mocht uytleyden, ende op zijn knien vallende bedancte God almachtig, dat hy hem waerdich keurde om zijn naem te lijden". Hem werd hierop geantwoord, „dat hy om den naem Cristi niet en leet mer om zijn ongehoorsaemheyt willen", waarna hem opnieuw geboden werd om te vertrekken; doch hij weigerde dit en verzocht, dat men hem met geweld mocht uitleiden, hetwelk eindelijk „om commotie ende beroerte te voorcomen" door den schout geschiedde, waarbij de predikant weder met luider stemme riep „hierduer zal de tyrannie der Calvinisten openbaer werden".

Volgens het rapport van den schout, die hem buiten de Zijlpoort geleidde, hield Muykens zich eerst rustig, doch bij

de Korenbrugsteeg wendde hij zich tot den schout, zeggende „dat het was in schijn van den Apostelen, dat men hem dede". Hij begeerde, dat de schout hem zou voorgaan en dat hij zoude volgen. Dit werd geweigerd, doch aan het verzoek om langs zijn huis aan den Middelweg geleid te worden, om van zijne vrouw afscheid te nemen, werd voldaan. Toen hij aldaar met den schout gekomen was, begon hij luid te roepen „broeders ziet wat my dees Calvinisten doen". Hij wilde in zijn huis gaan, wat hem echter belet werd, waarna hij zich weder tot de intusschen toegestroomde nieuwsgierigen wendde. Een dezer, zekere Vlaming, in een „gecoleurden" mantel, trad met hem in dispuut en noemde hem een lasteraar, waarop Muykens antwoordde: „laet u leeraers comen, ic zal se wel indoen". Toch bleef de Vlaming hem tot de Zijlpoort al disputeerende volgen. Buiten de poort werd nog eens het verbod herhaald om weder in de stad te komen, waarop Muykens zeide wel anderen te zullen zenden.

De last was nu verricht, doch weldra bleek, dat Muykens in de stadsherberg buiten de poort was gegaan en dat daar veel volk bijeenkwam. De schout ging er daarom 's middags nog eens naar toe en vond toen bij Muykens den reeds genoemden Dirc Pietersz. in den Bonten Os met een ander oud man met pen en papier, hetwelk werd weggestopt, toen de schout verscheen. De schout bracht hem daarna tot buiten de stads-vrijheid, waarbij Muykens hem toevoegde: „Zoe ghy my nu uytleyt, zoe zal U Godt wederomme uytleyden. Ghy en zultse noch binnen acht dagen niet altemalen uytleyden" en „dat de predicanten alhier valsch in hare leringe waren" [1]).

Het in extenso medegedeelde besluit van het gerecht geeft ons de juiste bewoordingen van het verhoor en daardoor een beter beeld van den hoofdpersoon, den veel geplaagden predikant, die steeds weder werd opgejaagd, van den Bosch naar Brussel, Aken, Woerden en Leiden, en die in het eerste verhoor bijna smeekt om toch met rust ge-

---

1) *Ger. Dagb.*, 2 Januari 1596, fol. 328 vs.

laten te worden. Wij zien tevens, dat hij reeds in 1595 te Rotterdam, Delft en Haarlem predikte.

Het gerecht blijkt de vervolging in 1595 minder uit eigen beweging te hebben ingesteld, dan op aandringen van den kerkeraad, en toont zich dan ook eerst lankmoedig. Wel moet het de prediking verbieden, doch het belooft den prediker zelf niet lastig te vallen, wanneer deze zich maar rustig houdt, en het biedt hem zelfs een reispenning, indien hij wil vertrekken. Geheel anders is de houding in 1596. Muykens is brutaal tegen het gerecht en tegen Hoogerbeets en ook de houding van het gerecht geeft reeds dadelijk van ernstige ontstemming blijk. Van waar deze verandering? Wist Muykens reeds tevoren, dat het nu niet slechts met eene vermaning zoude afloopen en koos hij zich daarom den martelaarsrol, of heeft de herhaalde oproeping voor het gerecht hem zoozeer verbitterd? Eene vergelijking met hetgeen te Amsterdam in 1595 en 1596 geschiedde en dat ook te Leiden moet bekend geweest zijn, doet mij de eerstgenoemde verklaring niet onwaarschijnlijk achten.

De predikant Muykens, ook wel Barend Arnoldi genaamd, was gelijk hij aangeeft, te 's-Hertogenbosch tot ongeveer 1583 monnik van de orde der kruisbroeders geweest en had daarna een korten tijd te Brussel dienst gedaan bij de in 1579 gestichte Luthersche gemeente. Hij werd in hetzelfde jaar 1583 tot derden predikant te Aken beroepen en na 20 Juli 1591 tot predikant te Woerden. Bij de verandering van de regeering aldaar moest hij die stad verlaten, waarna hij in 1592 te Leiden optrad tot zijne verbanning in 1596. Hij woonde te Leiden eerst bij Guillaume de Bie in de Achterstraat in het huis: In Duizend Vreezen, alwaar ook een tijd lang de samenkomsten gehouden werden, tot dat De Bie dit, na de onderlinge geschillen der Lutherschen in 1593, in Juni 1594 niet meer wilde toestaan [1]).

---

1) De eerste bijeenkomsten werden gehouden op zolders, o. a. aan de Sint Jacobsgracht, in de kapel van Jerusalem, aan het Rapenburg bij de Groenhazengracht en in een huis aan het Knottersbruggetje,

Na zijne verbanning uit Leiden werd hij in 1596 aangesteld tot kwartierprediker voor Woerden, Bodegraven, Gouda en Rotterdam, waarbij hij te Gouda woonde en 300 gulden per jaar en huishuur ontving. Hij predikte in de verschillende plaatsen in huiskerkjes. Hij sloot 18 November 1596 een contract met Rotterdam, aan welke gemeente hij tot November 1603 verbonden bleef. Inmiddels was hij ook te Leiden weder tot vast predikant aangesteld [1]) en 21 October 1603 te Haarlem, waarnaast hij ook te Leiden en in den Haag zoude prediken. Hij bleef tot Mei 1604 in Gouda wonen en vestigde zich daarna te Haarlem totdat hij aldaar in 1606 werd afgezet. Hij trok toen weder naar Leiden, alwaar hij ongemoeid bleef wonen tot zijn overlijden op 18 Juli 1612. Hij is aldaar in de Sint-Pieterskerk begraven [2]). Ook tijdens zijn laatste verblijf te Leiden bediende hij nog andere gemeenten, o.a. trad hij in 1611 te Bodegraven op. Na zijnen dood verscheen van zijne hand: „Passie ofte lijden en sterven onses Heeren Jesu Christi".

Hij werd 4 Januari 1613 opgevolgd door Justus Brouwer, die in 1615 werd afgezet in verband met eene kwestie van trouwbeloften. De gemeente ontwikkelde zich voorspoedig en in 1617 kon de grond gekocht worden voor eene kerk aan het Rupenest, die omstreeks 1618 gereed kwam en reeds in 1661 werd vergroot.

Leiden.

---

dat voor F. 80.— werd gehuurd. Van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, Dl. I, blz. 104 en 105.

1) Pont, *a. w.*, blz. 385, 393, 508, 509 enz.

2) Volgens Pont, *a. w.*, blz. 510, reeds in 1601.

STUDIËN OP HET GEBIED DER DRENTSCHE KERKGESCHIEDENIS,

DOOR

Jhr. Mr. B. M. DE JONGE VAN ELLEMEET.

IV. De Drentsche Hervormde Gemeenten onder het stelsel van Scheiding tusschen Kerk en Staat[1]) (Eerste stuk).

Over het verloop der revolutie in deze provincie kan ik met een enkel woord volstaan[2]).

Nadat de stadhouder 18 Januari 1795 naar Engeland was gevlucht, trokken de Engelsche troepen weldra over Drente op Hannover terug, op den voet gevolgd door de Franschen. 7 Februari bewerken de Patriotten de revolutie te Meppel; aan het hoofd van zaken stelde zich daar een comité revolutionnair. Op den Landdag, die 11 Februari te Assen gehouden werd, trad het comité met gewapenden de vergadering binnen. Namens het Drentsche volk — „willende vrij zijn en zijn oppermacht hernemen" — verklaarde het de regeering van haar positie ontzet; de heeren verlieten de zaal en het comité nam op de leege zetels plaats. Aan het buitenstaande volk werd medegedeeld, dat het Drentsche volk thans hersteld was in zijn „onafhankelijkheid en onvervreemdbare rechten van den mensch en

---

1) Vervolg der voorafgaande studie: hiervoòr, Dl. XIV, blz. 297 e. v.

2) Uitvoeriger hierover Mr. S. Gratama in den *Nieuwen Drentschen Volksalmanak*, 1894, blz. 180 e. v.

burger": met de herkrijging zijner „dierbaarste panden: vrijheid en gelijkheid" werd het gelukgewenscht. Geformeerd werd een college van Provisioneele Representanten van het Volk van Drente, dat krachtens den ambtseed „vrijheid en gelijkheid benevens de regten van den mensch en het algemeen welzijn der natie" had voor te staan. Bij publicatie van 16 Februari werden o.a. „de souvereiniteit des volks en de rechten van den mensch en den burger" erkend en het stadhouderschap vervallen verklaard.

Omstreeks half Februari zijn ook de Staten-Generaal patriottisch gemaakt en regent het patriottische besluiten: de verklaring van de rechten van den mensch, de afschaffing van het stadhouderschap, de vervanging van den Raad van State door een Comité tot de algemeene zaken van het Bondgenootschap te Lande enz. [1]).

Aan laatst genoemd comité werd o. a. opgedragen een plan in te dienen tot bijeenroeping eener Nationale Vergadering. Het desbetreffende ontwerp kwam den 29en Mei bij de Staten-Generaal in: vooral Groningen, Friesland en Zeeland verzetten er zich heftig tegen, daar zij hun souvereiniteit in geenerlei opzicht wenschten prijs te geven. Tenslotte is het verzet door allerlei weinig scrupuleuse machinaties gebroken: den 1en Maart 1796 kwamen des morgens voor het laatst de Staten-Generaal bijeen, ter elfder ure nog geassisteerd met afgevaardigden uit Drente en Bataafsch-Brabant [2]).

Het verdient de aandacht, dat in deze eerste periode

---

1) Voor de meer algemeene geschiedenis der revolutie maakte ik meermalen gebruik van Dr. H. T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek.*

2) Drente's eerste en laatste afgevaardigde ter Staten-Generaal verklaarde niet geheel ten onrechte in zijn antwoord op de tot hem door den voorzitter gerichte woorden: „dat het volk van Drenthe gewenscht hadde in zijn billijken eisch om ter vergadering van H. H. Mogende te worden gerepresenteerd eerder te zijn erkend, dat het hem en het volk van Drenthe niet onaangenaam kon zijn, dat H. H. Mogende, door de gegrondheid van dezerzijdsche pretensien overtuigd, nu in de laatste ogenblikken van desselvs bestaan, niet slegts met woorden belijden, maar ook met daden de regtmatigheid daarvan bevestigen wilden".

der revolutie aan het instituut der staatskerk nog vrijwel niet werd getornd, hoewel het beginsel van scheiding op de patriottische programma's voorkwam [1]) en het uit de Rechten van den Mensch voortvloeide. De provinciale souvereiniteit was trouwens nog gehandhaafd gebleven en men weet, dat onder de Republiek het punt der religie als een provinciale aangelegenheid gold. Voor zoo veel de Generaliteit aangaat kan men een symptoom van de nieuwe richting zien in het besluit van 30 April 1795, waarbij de plakkaten, die huwelijken tusschen personen van verschillende religie belemmerden, werden ingetrokken, „aangezien het onderscheid tusschen burger en burger uit hoofde van godsdienstige begrippen in eenen vrijen staat behoort te worden weggenomen" [2]). Een sterk revolutionaire provincie als Holland ging onmiddellijk veel verder en voerde het burgerlijk huwelijk in [3]). In Drente ging men op den ouden voet voort: aan Gecommitteerde Representanten werd bij hun instructie toevertrouwd „een generale opsigt .... over de geestelijke goederen en kerkelijke zaken, voor zo ver het regt van particulieren hier niet door benadeeld word"; zoo werden als van ouds van overheidswege predikantsberoepingen bevestigd en biddagen uitgeschreven. Daarnaast echter admitteerde men een „burger-joodt" als advocaat en vergunde men ook aan de Lutherschen te Meppel de afkondiging van publicaties vanaf den preekstoel [4]).

In den namiddag van 1 Maart 1796 wordt de Nationale Vergadering geopend door den voorzitter Pieter Paulus met een rede, eindigend in een gebed. Zij was verkozen uit districten van 15000 zielen, voorzien van een uitge-

---

1) Dr. H. T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene Geschiedenis van Nederland*, Dl. I, blz. 27, 56, 109.

2) *Volledige Verzameling der Publicatiën van de Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland en der Staaten-Generaal*, I, no. 34.

3) T. z. p., no. 37.

4) *Notulen (Provisioneele) Repraesentanten* d.d. 26 en 28 Febr., 2 Maart, 23 April 1795; id. *Gecommitteerde Repraesentanten* d.d. 30 Mei, 6 Juli 1795.

breide bevoegdheid, terwijl haar voòr alles was opgedragen een constitutie te ontwerpen; met „het huishoudelijke der gewesten" zou zij zich niet mogen inlaten [1]). Den 7en Maart doet burger van Hamelsveld het voorstel „om van wegen deze vergadering een' bepaalden tijd voor het het geheele volk van Nederland af te zonderen, waarop hetzelve den Geever alles goeds om Zijn' zegen over de verrichtingen en besluiten deezer vergadering eenpariglijk smeeken zal" [2]). Wegens zich openbarende meeningsverschillen zag de voorzitter zich genoodzaakt de discussies af te breken. 20 April wordt over de zaak rapport uitgebracht [3]). Thans openbaarde zich nog heviger oppositie: de katholiek Guljé stelt voor „alvoorens deze vergadering den minsten schijn aanneemt van godsdienstige voordragten aan het volk te doen, van wat aart die ook mogen zijn, dat zij rond aan den volke declareere, er zal geen heerschende godsdienst meer zijn". Gevolg was, dat ook ditmaal de discussies moesten worden afgesneden.

Een voorstel tot scheiding van kerk en staat kon dus niet wel lang meer uitblijven, en inderdaad, terwijl de vergadering 26 Mei druk doende is over de samenstelling der vrijwillige burgerbewapening, stelt Ploos van Amstel voor te decreteeren, „dat, daar de godsdienst thans is afgescheiden van den staat, er in dit vrije Nederland geene heerschende godsdienst meer zal zijn", daar immers een dergelijke bewapening vrijheid en gelijkheid onderstelt, die niet geacht kunnen worden aanwezig te zijn zoo lang eèn kerkgenootschap heerscht over andere! „Daar dit voorstel van zeer veel gewigt is", wordt het commissoriaal gemaakt [4]).

De commissie brengt 1 Juli een uitvoerig rapport uit [5]). Hoewel zich met het beginsel volkomen vereenigend, maant

---

1) Zie het reglement in de *Notulen der Staten-Generaal* d.d. 21 Jan. 1796, bepaaldelijk artt. 4, 77 e. v., 100, 102 e. v.

2) *Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering*, Dl. I, blz. 32.

3) T. z. p., blz. 315.

4) T. a. p., blz. 553.

5) T. a. p., Dl. II, blz. 265 e. v.

zij tot groote omzichtigheid; zij voorziet zwarigheden, „die ook den koensten hervormer bedagtzaamheid inboezemen". Natuurlijk kan de staat dan ook niet langer de geestelijkheid van eèn gezindte bezoldigen, zoodat men 16 à 1700 menschen plotseling broodeloos zal maken. Alleen bij de dissenters heeft zich gelijkmatig het denkbeeld ontwikkeld om de voorgangers uit contributiën, fondsen e. d. te onderhouden. Tenzij men besluite, dat de staat de leeraars van àlle gezindten bezoldigt: „hier moeten allen even veel of niets hebben" — hetgeen intusschen nòg ingrijpender maatregelen zou medebrengen. Vandaar hare conclusie: de uitvoering van het denkbeeld te verschuiven tot het tijdstip der invoering der te verwachten constitutie, maar inmiddels te declareeren, dat de kerk zal afgescheiden blijven van den staat, dat er geen heerschende kerk meer zal zijn, dat octrooien en privilegiën ten voordeele dier kerk zullen worden afgeschaft, en van deze verklaring kennis te geven aan de hoogst geconstitueerde machten in de gewesten, tevens met ernstige recommandatie om zorg te dragen, dat in afwachting van de constitutie alles in statu quo blijft en geen notabele veranderingen in het stuk van den godsdienst worden ingevoerd.

De ellenlange besprekingen nemen 18 Juli een aanvang [1]). De breedsprakigheid der Nationale Vergadering kende thans geen grenzen meer: tegenover herhaalde voorstellen ter bekorting werd betoogd, dat de Bataafsche natie er recht op had te weten, hoe al hare representanten over dit gewichtig stuk dachten! Belangrijk is de beraadslaging allerminst: een historische appreciatie ontbreekt ten eenenmale, de oratorie viert hoogtij. Daarnaast eenige scherpe aanvallen uit den Roomschen hoek. Aan een meer zakelijke behandeling wordt slechts ter nauwer nood gedacht: een enkel lid der vergadering trekt de competentie der Nationale Vergadering in dezen op grond van haar regle-

---

1) Zie een overzicht daarvan bij C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, blz. 119—133.

ment in twijfel [1]). Ten slotte is men dan toch eindelijk den 5en Augustus tot een conclusie gekomen [2]). Gedecreteerd wordt:

1°. Er zal in Nederland geen bevoorrechte of heerschende kerk meer worden geduld. De resolutiën en plakkaten der gewezen Staten-Generaal, samenhangend met het oude stelsel van vereeniging van kerk en staat, worden voor vernietigd gehouden. Geen leeraren mogen zich in het openbaar buiten de kerken met eenig onderscheidingsteeken vertoonen, alle godsdienstplechtigheden zullen zich binnen de muren der kerken hebben te bepalen, geen klokken zullen meer ter aankondiging van godsdienstoefeningen mogen worden geluid.

2°. Uit de Nationale Vergadering wordt een commissie benoemd, die „in eèn woord alle onderzoekingen in 't werk (zal) stellen en alle schikkingen ontwerpen, die de volkomenste vernietiging van alle overblijfzelen eener bevoorrechte en heerschende kerk en de invoering der volledigste gelijkheid tusschen de leden van alle kerkgenoodschappen zal vereischen", tot welk doel zij o. a. een onderzoek zal

---

1) Zie *Dagverhaal*, Dl. II, o. a. blz. 389, 393, 425, 444, 450, 453, 476, 491, 554.

2) Zie de *Decreeten der Nationale Vergadering* i. d. De considerans van het besluit is in dit verband alleszins van belang, waarom deze hier in de noot moge volgen: „In overweeging genomen zynde, dat offschoon geen maatschappy kan blyven bestaan, veel min bloeien, waarin de godsdienst niet word geëerbiedigd en beschermd en deugd en goede zeeden niet worden bevorderd, de affscheiding nogthans der Kerk van den Staat noodzakelyk is in een land, daar ware vryheid woonen zal: alsmede dat eene bevoorregte of heerschende kerk lynregt strydig is zelfs met de eerste grondbeginselen van gelykheid, waarop de waare vryheid en broederschap zyn gebouwd; — In overweging genomen zynde, dat door de erkentenis en openlyke afkondiging dezer grondbeginselen in Nederland, de Kerk van den Staat reeds wezenlyk afgescheiden is; — In overweging genomen zynde eindelyk, dat niet met denzelfden spoed noch op dezelfde wyze alle de gevolgen uit de erkentenis dezer grondbeginselen voortvloeiende, in werking kunnen gebragt worden en het noodig is, dat eene inrigting, die zoo lang en zoo diep in ons land is geworteld geweest en hare takken wyd en zyd heeft verspreid, met veel bedaardheid en voorzigtigheid worde vernietigd".

hebben in te stellen naar den oorsprong der kerk- en armen-goederen, de inrichting der theologische faculteiten en de wijze van bezoldiging der leeraren der voormaals heerschende kerk.

3°. Aan de hoogst geconstitueerde machten in de gewesten zal tegelijk met het decreet toegezonden worden een schrijven, „houdende eene allerkragtigste aanmoediging om hulde te doen aan de bovengenoemde grondbeginzelen", om mitsdien zoo spoedig mogelijk op te heffen de drukkende overblijfselen van het vroegere stelsel eener heerschende kerk, bepaaldelijk buiten effect te stellen de provinciale plakkaten en octrooien, die àllen verplichten belastingen op te brengen ten behoeve van eèn bevoorrechte kerk, doch in statu quo te laten en zelfs zoo noodig weer te herstellen de vroeger geldende wijze van betaling der leeraars enz. der voormaals heerschende kerk.

Het is wel de moeite loonend om even bij de portée van het besluit stil te staan. Bij nauwkeurige beschouwing stemt het overeen met de conclusies van het 1 Juli uitgebrachte rapport. Vooralsnog wordt vrijwel iedere meer radicale beslissing tot later verschoven. Vernietigd worden de besluiten der vroegere Staten-Generaal, maar aan die der provinciën wordt niet geraakt: de gewestelijke besturen worden tot verder handelen aangespoord zonder meer en daarmede wordt behendig het strijdpunt ontweken, of men inderdaad zich niet inliet met „het huishoudelijke der gewesten", waarvan de Nationale Vergadering krachtens haar reglement had af te blijven. Resten dus de bepalingen over de ambtskleeding, het houden der kerkdiensten binnen de gebouwen en het niet-luiden der klokken! Maar: het beginsel zelf — dat trouwens uit de vroeger aangenomen verklaring van de Rechten van den Mensch reeds voortvloeide — was weer eens duidelijk uitgesproken!

Het resultaat van al die besprekingen was dus inderdaad zeer mager: dat zou ook weldra blijken uit de omzetting in de practijk.

De begeleidende exhortatoire missive aan de gewesten-

lijke besturen wordt 10 Augustus gearresteerd [1]), acht dagen later een desbetreffende publicatie aan de gansche natie [2]). Het sinds kort geëmancipeerde Brabant liep onmiddellijk, zelfs naar den zin onzer revolutionnaren, te hard van stapel [3]). Ook een zeer revolutionnaire provincie als Utrecht haastte zich om aan de tot haar gerichte uitnoodiging gevolg te geven en kondigde 19 Augustus een eigen publicatie af van geheel dezelfde strekking [4]). Holland handelde 24 Augustus evenzoo, doch maakte voorbehoud betreffende het punt der octrooien [5]). In Drente bepaalde het gewestelijk bestuur zich tot de voorgeschreven publicatie van het decreet zonder meer [6]). Gecommitteerde Representanten blijven hier voortgaan met het bekrachtigen van predikantsberoepingen onder uitdrukkelijke verwijzing naar de kerkenorde [7]), de biddagen worden als tot dusver van overheidswege uitgeschreven [8]), ja zelfs difficulteert men een verzoek van de Joden te Hoogeveen, welke met een beroep op de erkende rechten van den mensch niet langer wenschten bij te dragen voor het tractement van den Gereformeerden predikant aldaar! [9]) Er schuilt

---

1) *Decreten* i. d. (bl. 182 e. v.). Zelfs het uitvaardigen van algemeene voorschriften betreffende de ambtskleeding enz. wordt eenigermate geëxcuseerd: „Voorts was het allernoodzakelykst, dat dit alles in alle de oorden van ons Gemeenebest op een eenparigen voet geregeld werd; en daarom moest dit besluit v a n o n s voortkomen. Ook dit zult gijlieden levendig voelen"!

2) *Publicatiën*, IV, no. 174.

3) *Dagverhaal*, Dl. III, blz. 14.

4) *Utrechtsch Plakkaatboek*, Vervolg deel I, blz. 793. Utrecht ook had reeds in de tot dusver geldende regeling der predikants-tractementen ingegrepen, zoodat zich daartegen kennelijk ook het decreet van 5 Augustus richtte: zie t. z. p. blz. 791.

5) *Publicatiën*, IV, no. 176, *Decreten* i. d. 17 Aug. (bl. 297).

6) *Staten-archieven*, no. 153 fol. 12 v°.

7) *Notulen Gec. Repraesentanten* d. d. 23 Aug., 8 Sept. 1796, 9 Oct., 10 Oct., 23 Nov. 1797.

8) *Staten-archieven*, no. 153 fol. 17, 22, 32 v°.: „ofschoon wel by decreet van de Nat. Vergadering de kerk van den staat is afgescheiden, het christelyk gebruik egter vordert, dat de jaarlijkse dank-, vast- en bededag.... voortgang hebbe".

9) *Notulen Repraesentanten* d.d. 14 Maart 1797. Vergelijk hiervoòr Dl. XIV, blz. 11.

dus ongetwijfeld veel waarheid in de opmerking van den geschiedschrijver der Bataafsche revolutie C. Rogge, dat het besluit van 5 Augustus „werklijk niets uitwerkte, dan het afleggen van mantels en andere kerkgewaaden buiten de tempels en het ophouden van het luiden der klokken ter aankondiging van het uur der godsdienstoeffening (en dit zelfs nog niet in alle gewesten)" [1]). Excusez du peu!

De commissie uit de Nationale Vergadering „gedecerneerd ter afscheiding van kerk en staat", die nog in dezelfde vergadering van 5 Augustus was benoemd, is inderdaad aan het werk getogen. De ontelbare requesten, die inzake de scheiding tusschen kerk en staat bij de Nationale Vergadering inkwamen, werden geregeld aan haar ten advies doorgezonden, zij vroeg en kreeg inlichtingen van de gewestelijke besturen en heeft o. a. 24 Februari 1797 aan de Nationale Vergadering een vrij merkwaardig rapport uitgebracht [2]). Kort na de theatrale uitspraak van 5 Augustus zag de Nationale Vergadering kans nog even en passant op te merken, dat die scheiding „aan alle godsdienstige genootschappen vryheid laat om zoodanige kerkelyke reglementen te maken en te onderhouden, als zy voor zich dienstig vinden, mits maar dezelven aan de orde der maatschappy en de burgerlyke politie geen hinder

---

1) C. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, blz. 138.

2) *Decreten*, bijlage tot 24 Febr. 1797. Het rapport legt er den nadruk op, hoe twijfelachtig de competentie der Nat. Vergadering was inzake haar decreet van 5 Aug. wegens art. 101 van het reglement, zoodat de commissie haar onbevoegd acht om Holland te noodzaken af te zien van zijn afwijkende meening op het stuk der kerkelijke octrooien. — Gecommitteerde Representanten van Drente hebben aan de commissie 25 April 1797 een uitvoerig overzicht doen toekomen (*Staten-archieven*, no. 134 c.i.d. j°. aldaar no. 369): „wij vertrouwen", — aldus het begeleidend schrijven — „dat gijl. bij examinatie dier stukken wel sult penetreren, dat gene gesintens buiten onse Gereformeerde de minste opspraak op geestelijke goederen, in dese Landschap existeerenden, kan maken, nademaal ten tijde der Reformatie zowel pastoors als de gemeentens Gereformeerd geworden zijn en gene leden van andere gesintens in dese Landschap existeeren, dan die na de Reformatie daarin sig hebben neergeset". De heeren wisten en begrepen er dus niet veel van

toebrengen" [1]). Doch van uitstel kwam geen afstel. 10 November 1796 wordt het plan van constitutie ingediend [2]). Titel VIII handelt over den godsdienst en het publiek onderwijs. In het bijzonder verdient in dit verband art. 705 de aandacht: „de Staat zorgt, dat het godsdienstig onderwys bevorderd worde, dat overal geleegenheid tot publieke godsdienstoeffening zy en dat alle kerkelyke leeraaren behoorlyk betaald worden".

Tegen het ontwerp rees aanstonds heftig verzet, zoodat 8 December een commissie tot wijziging werd benoemd. Ook in zake den godsdienst kwam de commissie met gansch andere beginselen voor den dag: „Niemand kan genoodzaakt worden in de kosten van eenige godsdienstoeffening te deelen en de staat betaald hoegenaamd niets van eenigen dergelyken dienst", terwijl 6 maanden na zittingneming van het Wetgevend Lichaam de uitbetalingen aan de dienaren der Hervormde kerk een einde zouden nemen, zij het dan ook na uitkeering van schadeloosstelling [3]). Het resultaat van ellenlange discussies [4]) was wederom de benoeming van een commissie, die de Nationale Vergadering omtrent de beide tegenover elkander staande systemen der ontwerp-constitutie en der herzienings-commissie van advies zou dienen [5]). Weldra kwamen bij de Nationale Vergadering een aantal requesten in, welke er op aandrongen, dat de in dezen aan te nemen bepalingen zoo precies mogelijk zouden worden geformuleerd en dat geen predikanten meer uit de staatskas zouden worden betaald — blijkbaar dus om voor de radicale oplossing stemming te maken [6]).

5 Mei 1797 diende de commissie haar rapport in [7]). De zienswijze der commissie-leden was zoò uiteenloopend geble-

---

1) *Decreten* i. d. 2 Sept. 1796 (bl. 45).
2) *Decreten* i. d. na bl. 235.
3) *Dagverhaal*, IV, blz. 331.
4) Vergelijk Rogge, t. a. p., blz. 309—321.
5) *Decreten* i. d. 25 Maart 1797 (bl. 404).
6) *Decreten* i. d. 24 April (bl. 514), 27 April (630, 631), 4 Mei (82), 10 Mei (218), 11 Mei (244), 12 Mei (252), 13 Mei (277).
7) *Decreten* i. d. (bl. 130 e. v.).

ken, dat een samenvattend resultaat niet bereikbaar was, zoodat twee geheel verschillende ontwerpen werden overgelegd.

Ontwerp A bepaalt, dat geenerlei uitbetalingen uit publieke kassen of van alle burgers krachtens octrooi ten behoeve van eenig godsdienstig genootschap bij uitsluiting meer zullen plaats hebben (art. 6) en liet dus de mogelijkheid van dergelijke uitkeeringen ten behoeve van àllen open; daarentegen sluit ontwerp B elke dergelijke uitbetaling ten behoeve van een of ander godsdienstig genootschap uit (art. 3). Beide ontwerpen laten de leeraren, bij de aanneming der constitutie in functie, emeriti en weduwen, levenslang in het genot van de uitkeeringen uit de publieke kassen (artt. 12, 9). Ook willen beide de bezittingen en inkomsten der verschillende godsdienstige genootschappen en kerkgemeenten, die in of na 1581 door schenking, koop e. d. hun eigendom zijn geworden, als zoodanig blijven erkend zien (artt. 7, 4). Omtrent de gebouwen, door de voormaals heerschende kerk tot de godsdienstoefeningen gebruikt „en welke bevonden worden de eigendom van den staat te zijn", decreteert ontwerp A (art. 8), dat het Wetgevend Lichaam naar billijkheid zal bepalen, welke aan de voormaals heerschende kerk zullen worden overgelaten of wel aan een ander kerkgenootschap zullen afgestaan worden: „en zullen deze gebouwen, als aan de voorschreve kerkgenootschappen van wege de natie gedonateerd, als derzelver wettige eigendom aangemerkt en aan dezelve verzekerd worden en zal het onderhoud daarvan voortaan komen ten lasten van het kerkgenootschap of de gemeente, welker eigendom zij geworden zijn". Daarentegen verklaart ontwerp B kortweg alle kerkgebouwen c. a., „die ten tijde der revolutie van den jare 1581 aan de gewezen bevoorrechte kerk zijn in gebruik gegeeven" voor nationaal eigendom, waarvan ook na proportioneele verdeeling onder de verschillende godsdienstige genootschappen schenking in wettigen eigendom van wege de natie volgen zal (artt. 5, 6). Ook de geestelijke goederen die de Staat ten tijde van de revolutie van 1581 naar zich genomen en onder generale administratie gebracht

heeft, verklaart ontwerp B tot nationaal eigendom (art. 5). Daarentegen geeft ontwerp A (art. 10) een stelsel van jaarlijksche proportioneele verdeeling tusschen de verschillende gezindten naar getalsterkte van „alle zodanige fondsen, welken niet bevonden worden aan eenig bijzonder kerkgenootschap in eigendom te behooren en welker inkomsten nogthans gebruikt zijn tot betaling van godsdienstig onderwijs of van gemeenschappelijke godsdienstoeffening" [1]).

In beginsel besluit de Nationale Vergadering 11 Mei plan B tot leiddraad harer deliberatiën te nemen. Tegen het converteeren der kerkelijke goederen van voòr 1581 in nationaal eîgendom rijst ernstig verzet en de meening wordt geopperd, dat zij als plaatselijke eigendommen moeten worden beschouwd [2]). Vandaar dat art. 5 verworpen wordt en aan de ontwerp-commissie een andere formuleering wordt opgedragen [3]). De commissie verklaart eenige dagen later zich niet met vrucht van haar opdracht te kunnen kwijten, indien de vergadering niet eerst zich uitspreekt over de vraag: „zullen alle kerkgebouwen en pastoriën met de goederen en fondsen, bestemd tot derzelver onderhoud, welke in of zedert den jare 1581 aan de geweezene bevoorrechtte kerk in gebruik gegeeven zijn, nationale of plaatzelijke eigendommen zijn", waarop de Nationale Vergadering in laatstgenoemden zin beslist [4]). Vervolgens brengt de commissie 20 Mei rapport uit, den 25en eindigen de discussiën en den 30en Mei wordt het geheele ontwerp van constitutie gearresteerd.

In de constitutie [5]) vindt men de denkbeelden van ont-

---

1) Ontwerp A bevat nog het volgende artikel (5): .... „Ook maakt de staat geene wetten of bepalingen omtrent het leerstellige van den godsdienst, noch oeffent eenig gezag omtrent godsdienstige plechtigheden of gebruiken door het geven van voorschriften of formulieren, maar laat aan ieder kerkgenootschap de volkomene vryheid van gevoelens, belydênis, onderwyzing, inrichting der gebeden en kerkbestuur, gelyk ook de vrye beschikking omtrent de aanstelling of afstelling van leeraren en andere kerkedienaaren".

2) *Dagverhaal*, V, blz. 1043, 1058, 1060.

3) *Decreten* i. d. 12 Mei (bl. 270).

4) T. a. p., i. d. 18 Mei (bl. 371). 5) T. a. p., i. d. na bl. 697.

werp B grootendeels terug: betalingen uit publieke kassen aan eenig godsdienstig genootschap worden uitgesloten (art. 744), nationaal-verklaring der geestelijke goederen en fondsen sinds 1581 onder publieke administratie zonder meer (art. 748). Maar ten opzichte van de van voòr 1581 bestaande kerkgebouwen, pastoriehuizen e. d. is van het ontwerp afgeweken: zij „worden door de natie erkend te zijn eigendommen van de gesamenlijke ingezetenen en bewoonderen van elke stad, dorp of plaats, in welke dezelve gelegen zijn, zonder onderscheid van eenig kerkgenootschap": omtrent het gebruik daarvan zullen tusschen de ingezetenen onderling schikkingen getroffen worden (artt. 746, 747). Intusschen — men kent het tragisch lot, dat aan de ontwerp-constitutie ten deel viel: den 8en Augustus werd zij met 108.761 tegen 27.955 stemmen door het Bataafsche volk verworpen! [1]).

Volgens het reglement kwam de tweede Nationale Vergadering den 1en September bijeen. Zij werd weldra bestormd door een massa requesten, aandringend op handhaving der uitkeeringen ten behoeve van den Hervormden eeredienst, weldra gevolgd door een aantal contra-requesten [2]). Aldra bleek de tweede Nationale Vergadering met lamheid te zijn geslagen, niet het minst door den zich steeds verscherpenden partijstrijd en de gebondenheid aan het reglement. Vandaar ten slotte de staatsgreep van 22 Januari 1798 onder leiding van Midderigh als voorzitter de verwijdering van 22 federalisten en unitarissen.

Onmiddellijk wordt het reglement op de Nationale Vergadering voor vernietigd verklaard en qualificeert de vergadering zich tot Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk. Vernietigd wordt „alle provinciale en quartierlyke souverainiteit"; de provinciale-,

---

1) Tot de verwerping hebben wellicht ook medegewerkt de allesbehalve algemeene sympathie vindende bepalingen betreffende den godsdienst. Vgl.: H. T. Colenbrander, *Gedenkstukken*, Dl. II, blz. 116, 302, 525.

2) Zie o.a. *Decreten* i.d. 31 Oct. (bl. 602), 7 Nov. (109), 15 Nov. (248), 29 Nov. (519), 6 Dec. (119), 13 Dec. (259) en 4 Jan. 1798 (70). Vergelijk: H. T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, blz. 112.

gemeente- en waterschapsbesturen worden „als blotelyk administrative lichaamen" gecontinueerd, onderworpen aan het uitvoerend bestuur en provisioneel omgezet in intermediair administrative besturen. „Alle de decreeten en wetten der Nationale Vergadering van den 1 Maart 1796 tot heden genomen ofte vastgesteld, zullen blyven in volle kragt, voor zoo verre dezelve niet zullen bevonden worden met de thans vastgestelde orde van zaken te stryden en door deze vergadering zullen worden ingetrokken of buiten effect gesteld" [1]).

Nog werd den zelfden dag een commissie van 7 personen benoemd „om een ontwerp van constitutie voor het Bataafsche Volk daar te stellen en zoo spoedig mogelijk ter deliberatie dezer vergadering voor te leggen" [2]). De algemeene beginselen, waarvan de constitutie zal hebben uit te gaan, worden 25 Januari vastgesteld, waaronder natuurlijk het „heilzame" stelsel van afscheiding der kerk van den staat; alle geprivilegieerde godsdienstige corporatiën zullen worden vernietigd [3]). 6 Maart wordt het ontwerp aangeboden, 10 Maart een zeer bekorte wijze van behandeling aangenomen, 15 Maart beslist, dat het ontwerp en gros beantwoordt aan de op 25 Januari uitgesproken beginselen en de wijze van deliberatie beperkt tot de gelegenheid om den volgenden dag bij een commissie bezwaren in te dienen en den 17en het plan van constitutie gearresteerd [4]). Den 23en April volgt de aanneming door het Bataafsche Volk met quasi overweldigende meerderheid, dank zij de meest bedenkelijken machinatiën [5]).

---

1) *Decreten der Constitueerende Vergadering* i. d. 22 en 23 Jan. (bl. 10, 16, 24 en 60).

2) T. a. p., blz. 15. 3) T. a. p., blz. 110 en Bijlage.

4) *Decreten* i. d. bl. 81 e. v., 197 e. v., 329 e. v., 372 e. v.; *Dagverhaal*, IX, blz. 138—140, 148, 149. De in het ontwerp ten gevolge van dat ééndaagsch overleg gebrachte wijzigingen bij Rogge t. a. p. blz. 538 noot: „de gemaakte veranderingen waren niet veelen" — mirabile dictu!

5) Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, blz. 132 e. v.

BOEKAANKONDIGING.

H. B. Swete, The forgiveness of sins, a study in the Apostle's creed. London, Macmillan and Co., 1917 (203 p.).

De schr. vangt aan met leeringen aangaande de zonde in het O. T. Reeds vroeg is volgens hem zonde opgevat als zonde tegen God (p. 4). In de Levietische wetgeving is zonde overtreding van ceremoniëele voorschriften. Op het inwendige, het zondige hart, werd weinig gelet. De Profeten vatten de zaak dieper op. De laatste profeten kennen de bewustheid van persoonlijke zonde en schuld. Intusschen komt noch bij hen, noch in de Psalmen iets voor over den oorsprong der zonde. Eerst in de Apokriefe boeken wordt deze in verband gebracht met den val in het Paradijs (p. 15). Prof. Swete neemt aan, dat Gods bereidheid tot vergeving reeds geopenbaard is aan Mozes (p. 19). De beteekenis der zondoffers was niet groot; immers de vergeving die zij brachten gold slechts voor een zeer beperkte kategorie van overtredingen (p. 20 seq.). Fraaie bladzijden geeft de schr. over de zondenvergeving in het gebed van Salomo, en bij de Profeten (p. 24), ook over de ervaring van zondenvergeving bij de Psalmisten (p. 26). De schr. merkt echter op, dat het verband tusschen Gods rechtvaardigheid én de vergeving van zonden in het O. T. niet wordt opgehelderd.

Geheel anders is dit in het N. T. Niet dat de zonde van den aanvang af een groote plaats in Jezus' onderwijs zou innemen (de Bergrede). Naderhand vond hij echter gelegenheid den waren aard der zonde in het licht te stellen, afdalende in de verborgen diepten van het menschelijke gemoed (p. 34). Zonde is ziekte, zedelijke smet. Zij komt niet van buiten, maar van binnen. Zij is eigenwilligheid. Hierbij wordt het O. T. voorbijgestreefd. Dat zonde ziekte kan heeten, weten ook de schrijvers van het O. T. Maar Jezus voegt er aan toe: „de geneesmeester der zielen is

hier; dit ben ik". Ook dat zonde bevlekt, is aan de schrijvers van het O. T. niet vreemd geweest; maar het nieuwe in Jezus' onderwijs was, dat de diepste bron van alle smetten in het hart gezocht moet worden. Volgens het Johannes-evangelie is de zonde eene slavernij waaruit alleen de Zoon ons verlossen kan (p. 39). Volgens Paulus is dan de zonde het allesbeheerschende feit in ons leven (p. 41), een macht waartegen wij levenslang hebben te strijden. Hij brengt dan weder den oorsprong der zonde in verband met den val van Adam, tegenover wien hij den nieuwen Adam Christus stelt (p. 43). De straf der zonde is volgens hem de dood (p. 45).

Jezus treedt op met het besef, dat hij macht bezit de zonden te vergeven (p. 53). De vergeving der zonden wordt nu verder in nauw verband gebracht met den persoon van Christus. Dit is de belangrijkste bijdrage van het geheele N. T. tot de leer van de vergeving (p. 55). Zijn leven immers wordt gegeven tot een rantsoen voor velen (p. 56). De prediking van zonde en vergeving beperkte zich thans niet meer tot Israël, maar strekte zich uit tot alle natiën. De hoop op de vergeving berust nu niet langer op Gods barmhartigheid (zooals bij Israël), maar op Christus' menschwording, en de Verzoening door het bloed des kruises (p. 57). De schr. merkt op, dat Paulus meer spreekt van rechtvaardiging dan van zondenvergeving (p. 62). Bij hem berust alles op Christus' dood en opstanding (p. 66). Geen zinspeling op de Levietische offertheorie komt bij hem voor; des te meer bij den schrijver van den brief aan de Hebreërs, die Christus' dood als een offerande huldigt.

Prof. Swete behandelt nu wat over zonde en vergeving geleerd is in opeenvolgende tijdvakken der Christelijke geschiedenis. Men is geneigd hier en daar een vraagteeken te plaatsen. Wie na hunnen Doop in groote zonde vervallen waren, konden al of niet (na boetedoening) weder in de gemeente worden opgenomen. Dat in de eerste eeuwen ten aanzien van dit punt twee scherp afgebakende partijen voortdurend tegenover elkander hebben bestaan, komt niet voldoende tot zijn recht (p. 98). Heerschte in het midden der derde eeuw te Rome eene strengere en in N. Afrika eene mildere richting? (p. 102). Juist andersom. Heeft eerst onder Leo I in het Westen de geheime biecht de openbare zondenbelijdenis vervangen? (p. 112). Zeer waarschijnlijk is dit reeds veel vroeger geschied. Ondanks de gemaakte aanmerkingen moge de hier bedoelde hoofdstukken zeer leerzaam heeten.

Ook dit werk van prof. Swete is niet enkel van historischen, maar tevens van praktischen aard. In het voorbijgaan wordt menig punt aangeroerd dat voor den lezer van praktisch belang kan zijn (p. 50, 55, 69, 83, 93, 100, 104). De laatste afdeeling, „De vergeving der zonden in onze ervaring" (p. 149—200), behandelt uitsluitend praktische vragen.

Dat dit boekdeel door een Anglikaan geschreven is, bemerkt men uit de verzekering, „dat de Heer in den regel de zonden

vergeeft in de Kerk, door Zijnen Geest geleid. De macht om absolutie te geven, berust bij den Menschenzoon zelf. De Kerk spreekt enkel vrij op Zijn gezag, en als Zijn lichaam" (p. 55). Dit wordt herhaald (p. 69, 83).

P.

Essays on the early history of the Church and the ministry, by various writers, edited by H. B. Swete. London, Macmillan and Co., 1918 (446 p.).

Herleeft de Oxfordsche beweging? De vragen, indertijd door het Puseyisme opgeworpen, worden opnieuw aan de orde gesteld. Dr. J. M. Wilson, kanunnik van Worcester, heeft in 1910 te Cambridge voor de universiteit gepredikt. Hij drong aan op een nieuw onderzoek van de quaesties die verknocht zijn aan den oorsprong en de eerste ontwikkeling van het bisschops-ambt. Getuigt de geschiedenis, dat de kerken die door bisschoppen bestuurd worden, dat zijn de Grieksche, de Roomsche en de Anglikaansche, met uitsluiting van alle andere lichamen de takken van de Katholieke kerk vormen, zoodat wij uit beginsel deze andere die geen bisschoppelijk gezag huldigen, onmogelijk als ware takken van de ééne Katholieke kerk kunnen erkennen? Deze preek trok de aandacht van den aartsbisschop van Canterbury, die aandrong op het openbaarmaken van de uitkomsten der laatste onderzoekingen op dit gebied. Ten gevolge daarvan is dit boek ontstaan. Prof. Swete bracht zes geleerden bijeen die ieder een gedeelte van de stof behandelden. Prof. A. J. Mason beschreef de „opvattingen van de Kerk in de oudste tijden"; J. Armitage Robinson „de Christelijke ambtsdragers in den Apostolischen en na-Apostolischen tijd"; Cuthbert Hamilton Turner handelde over „de Apostolische successie: A. de oorspronkelijke opvatting; B. het vraagstuk der wijdingen van niet-Katholieken". Een stuk over „de leer van het kerkelijk ambt bij Cyprianus" is van J. H. Bernard; het volgende over „den oudsten vorm der wijdingen" van W. Howard Frere. De rij wordt besloten met een stuk van F. E. Brightman over „de Communie en de bediening der sacramenten, in het oud-Christelijke tijdperk". De voltooiing van den druk heeft Prof. Swete niet mogen beleven. Op 80-jarigen leeftijd heeft hij zijn hoogleeraars-ambt nedergelegd. Niet lang daarna is hij gestorven. Men kan zeggen, dat hij zijne schitterende werkzaamheid met dit boek op waardige wijze heeft besloten.

De gezamenlijke resultaten worden als volgt samengevat. (*a.*) De oudste Christenheid erkende geen onzichtbare kerk op aarde in onderscheiding van de zichtbare vergadering der gedoopten; geen zelfbestuur der plaatselijke gemeente naast het gezag van het geheele lichaam van Christus; geen stellige genade-gaven buiten de Katholieke gemeenschap. (*b.*) Bisschop Lightfoot's voorstelling van den oorsprong van het bisschops-ambt wordt bevestigd. De theorie van een ambt dat alleen op een charisme zon berusten —

welke theorie sommigen ontleend hebben aan de „Didache", ontvangt geen steun in de brieven van Paulus. (*c.*) Het Gnostische gevaar in de tweede eeuw bracht het beginsel der Apostolische successie op den voorgrond. Ten opzichte van de vraag naar de geldigheid van niet-katholieke wijdingen en sacramenten heerschte lang verschil van gevoelen. Cyprianus verwierp die geldigheid; Augustinus was van een tegenovergesteld gevoelen. Het duurde echter eeuwen voordat de geldigheid der bedoelde wijdingen in het Westen werd aangenomen, zelfs al beantwoordde de vorm, de inhoud, en de intentie geheel aan de wijze waarop zij in de Katholieke kerk werden toegediend. (*d.*) Bij Cyprianus is het episkopaat de hoeksteen der katholieke eenheid. De bisschop is het hoofd zijner kerk: hij heeft geen „bisschop der bisschoppen boven zich". Slechts vormen de bisscboppen der Katholieke kerk een college dat voor de kerk in haar geheel is wat de afzonderlijke bisschop is voor zijn bisdom. De kerk van Rome is volgens Cyprianus gesticht door Petrus, en haar bisschop zit op Petrus' stoel. Maar hij maakt niet de gevolgtrekking, dat hetzij de kerk of de bisschop van Rome het middelpunt zou uitmaken van de Katholieke eenheid. „To be Catholic is not necessarily to be Roman". (*e.*) Het vervolg der ontwikkeling bracht mede dat de bevoegdheden van bisschop en presbyter nauwkeuriger werden afgebakend. In een vroeger tijdperk was de bisschop een presbyter die zich van andere bisschoppen onderscheidde door het vermogen om wijdingen te verrichten. Later verkrijgt de presbyter een plaats die onmiskenbaar lager is dan de positie van den bisschop. Weldra is de algemeene opvatting van de ordening in de Kerk deze dat zij de roeping erkent in de verkiezing of de beroeping.

Men: ziet het geldt historische vraagstukken, die bij ons te lande op het oogenblik weinig de aandacht trekken, maar die de Anglikaansche kerk niet met rust laten. De schim van Newman klopt steeds weder aan de deur.

P.

Azorin (Martinez Ruiz), Entre l'Espagne et la France. Paris, Bloud et Gay, 1918 (248 p.).

Dit boekje is door A. Glorcet uit het Spaansch in vloeiend Fransch overgebracht. Het bevat opstellen van zeer verschillenden inhoud en van ongelijke waarde. De schr. maakt allerlei vergelijkingen tusschen Spanje en Frankrijk, die in den regel voor beide gunstig uitvallen. Als Duitschland er bij te pas gebracht wordt, komt dit er meestal slecht af. Dit kunnen wij laten voor rekening van den auteur. Geestig is het eerste opstel: „Het avontuur van den heer X". Deze is een Franschman die aan Duitsche universiteiten het schrijven van geschiedenis met behulp van fiches heeft geleerd. Als hij afgestudeerd is begeeft hij zich naar Madrid om een studie te maken van de Spaansche vrouw. Het

eerste wat hij doet, is het laten maken van een grooten bak met vele compartimenten, waarin plaats is voor 3000 à 4000 fiches. Op de Nationale bibliotheek put hij de bouwstoffen uit romans, dichtwerken, drama's enz. Jaren ploetert hij voort, totdat de schok van den oorlog hem wakker schudt en hem doet gevoelen, dat hij met zijn fiches-bak niet verder komt. Hij gaat nu deel nemen in het Madridsche leven, en vindt wat hij nooit gevonden zou hebben. Hij ziet in, qu'on n'arrive en somme à rien, rien, absolument rien, si l'on ne possède ce qu'avait Michelet et ce qu'avait Taine : l'intelligence, l'intuition, le sentiment de la vie, le sentiment de l'air. Totdat de heer X. wordt opgeroepen om zijn vaderland te gaan dienen.

P.

L'Abbé Thellier de Poncheville, La France vue d'Amérique. Paris, Bloud et Gay, 1918 (80 p.).

De schrijver geeft indrukken weder van een reis door Beneden-Canada. Men weet dat dit belangrijke gewest voornamelijk bewoond wordt door R.-Katholieken van Franschen oorsprong. Op verrassende wijze wordt hier medegedeeld, hoe zij onder het Britsche bewind hunne godsdienst, taal en zeden behouden hebben. Met de weinige Protestanten onder die Fransch-sprekende bevolking schijnt de schr. in het geheel niet in aanraking gekomen te zijn.

P.

Dr. Ernst Barnikol, Studien zur Geschichte der Brüder vom gemeinsamen Leben. Die erste Periode der deutschen Brüderbewegung; die Zeit Heinrichs von Ahaus (Ergänzungsheft zur Zschr. f. Th. u. K., 1917). Tübingen, Mohr, 1917 (XII + 215 S.).

Spoedig zijn, na verschijning der eerste twee hoofdstukken van dit werk als dissertatie (vgl. de aankondiging in dit tijdschrift, Dl. 13 (1917), blz. 300) de twee verdere hoofdstukken gevolgd, waarmee ontstaan en uitbreiding der West- en Middelduitsche „Brüderbewegung" in samenhang zijn geschilderd. In hoofdstuk 3 worden voornamelijk de resultaten besproken van den devotenarbeid van „Broeder Gottfried" en „Rektor Bernhard" in Herford en Hildesheim. Het vierde hoofdstuk, het voornaamste van het werk, keert weer tot den hoofdpersoon Heinrich von Ahaus terug, en zijne vereeniging der verschillende fraterhuizen tot één lichaam, het Munstersche Colloquium, waarna de verdere geschiedenis van het Colloquium tot 1506 behandeld wordt volgens vijf perioden van ontwikkeling. De eerste daarvan, de tijd van H. v. Ahaus, wordt ten slotte overeenkomstig den opzet van het werk uitvoerig geteekend. — Wat reeds bij de aankondiging der eerste twee hoofdstukken werd gezegd, worde hier gaarne herhaald : de schrijver toont zich deze historische stof volkomen meester, en heeft in dit

boek eene waardevolle vermeerdering gegeven der literatuur over de devoten en hunne fraterhuizen.

L.

Th. L. Haitjema, Augustinus' wetenschapsidee. Bijdrage tot de kennis van de opkomst der idee eener Christelijke wetenschap in de antieke wereld. Utrecht, J. van Druten, 1917 (247 blzn.).

De schrijver dezer Utrechtsche dissertatie heeft zich geen gemakkelijke taak gesteld. Hij wil voorlichten bij de moeilijkheden van de idee eener Christelijke wetenschap tegenover vraagstukken van cultuurwaarde, algemeene genade, wereldbeschouwing, enz. Middel tot indringing in die moeilijkheden is hem de geschiedenis, speciaal de bestudeering van Augustinus, den theïstisch-synthetischen denker, die in zijne ideale wetenschap de toenmalige wetenschap der wereld wist op te nemen, en zóo voor tijden eene Christelijke organische cultuurperiode inwijdde. Het hoofddeel van het boek, waarin Dr. H. teekent hoe Augustinus de wereldsche wetenschap van zijn tijd wist te heiligen tot den dienst Gods, al heeft hij, volgens den schr., nooit de wetenschap als eene eenheid gezien onder het licht der algemeene genade Gods, acht ik het best geslaagd. Daaraan gaat een inleidend deel vooraf over de idee eener Christelijke wetenschap in de eerste eeuwen onzer jaartelling, dat meer schetsmatig is behandeld. Vele der wijsgeerige uitspraken zijn niet zonder algemeenheden, die in het licht van historisch onderzoek niet kunnen bestaan. Het begrip wetenschap wordt wel wat globaal behandeld, zonder inachtneming van den door de tijden wisselenden inhoud, terwijl blijk van kennis der door Troeltsch geopende perspectieven inzake de verhouding van Christendom en cultuur noode wordt gemist. Het ware verder verkieselijk geweest, wanneer de citaten meer algemeen aan de Maurinen-editie waren ontleend; de taal is hier en daar germanistisch-onzuiver, waartegenover mag worden gesteld, dat dit boek met zijne zware problemen vlot en onderhoudend is geschreven.

L.

HET MODERNISME IN FRIESLAND OMSTREEKS 1870,

DOOR

H. J. BUSÉ.

De herkomst der moderne richting in Friesland.

„Wees of consequent en volbloed orthodox of eerlijk en volkomen modern", schreef P. H. Hugenholtz Jr. in zijn „Indrukken en Herinneringen", toen hij als Leeuwarder predikant in de jaren 1862—66 vruchteloos tegen de destijds in de noordelijke provinciën onder de modernen heerschende Groninger richting te velde trok. Tevergeefs — zoo klaagde hij — spande hij met Colenbrander, predikant te Engelum, in het Friesch Theologisch Gezelschap alle krachten in, om „de moderne theologie te ontvouwen en te verdedigen" [1]). Hij achtte de Groninger theologie even „benauwend" als de Friesche baai. Toen Mevrouw Ds. M. Wijt—Posthuma deze vergelijking las, verklaarde zij: „Wij modernen uit het Noorden, wij zijn geworden uit Groningsche Theologie, wij zijn gelukkig geweest in Groningsche Theologie, en wij vragen waardeering voor haar zoowel als voor iedere andere" [2]). In deze haar meerdere

---

1) P. H. Hugenholtz, *Indrukken en Herinneringen*, Amsterdam 1904, blz. 106.

2) M. Wijt-Posthuma, *Herinneringen aan de opkomst der moderne*

waardeering stond Mevrouw Wijt niet alleen. Niemand minder dan Kuenen schreef: „Onze denkbeelden zijn de hunne niet, noch ook bij wettige gevolgtrekking daaruit afgeleid. En toch zijn zij onze vaders, want zij hebben de vrijheid liefgehad, gebruikt, gehandhaafd" [1]). Ook in onze dagen wordt de richting van Hofstede de Groot c. s. meer naar waarde geschat. Dr. J. Huizinga schreef: „Het was niet hunne historische beschouwing maar het innige gevoelselement", dat insloeg. Even verder: „Dit was iets heerlijks en iets nieuws; dit verschilde zoozeer van de nuchtere, effen vereering van nuttigheid en deugd waarin de meerderheid der predikanten leefde, dat deze jongeren als mystieken golden, wat zij toch nooit geweest zijn" [2]). Desgelijks luidt het oordeel van Dr. Roessingh [3]). Dat de invloed der Groninger School in de noordelijke provinciën omstreeks 1870 sterk is geweest, blijkt uit het feit, dat zij nog heden ten dage in deze gewesten krachtig zich openbaart. Wie de Friesche modernen omstreeks '70 met de Groningers vergelijkt, vindt dan ook vele parallellen. Vooreerst treft ons beider gemoedelijkheid. In tal van moderne brochures en zelfs strijdschriften komt dit uit. Gemoedelijk was ook de geest der oprichters van den Protestantenbond, éenmaal per week vergaderd in de consistoriekamer der Herv. Kerk te Dokkum, die tegenover Opzoomer e. a. de vrijzinnigen en evangelischen niet wilden buitensluiten [4]). Gemoedelijk zijn de artikelen van „De nieuwe richting in het leven. Bladen ter godsdienstige volksontwikkeling", onder redactie van A. S. Carpentier Alting, A. A. Deenik M.L.zn. en W. Reilingh Dz. Hetzelfde kan gezegd van de „Stuiverspreeken van woord-

---

richting op het platteland in Friesland, 2e druk, Amsterdam 1905, blz. 13.

1) A. Kuenen, *Het goed recht der Modernen*, 1866, blz. 43.

2) Dr. J. Huizinga, *De Groninger Richting* in: *De Gids*, 1914, Dl. III, blz. 190.

3) Dr. K. H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland*, Gron. 1914, blz. 43.

4) *Openingswoord*, gesproken op de eerste vergadering, 31 October 1871, te Utrecht gehouden; *Losse Bladen*, blz. 123 v.v.

voerders der Nieuwe Richting", verzameld door Dr. H. Oort, destijds predikant te Harlingen. Dit alles herinnert aan hetgeen Hofstede de Groot schreef: „Wat onder langdurigen kamp, door onafgebroken studie en ernstig gebed, bij zuivere waarheidsliefde ons ten laatste eigen is geworden, dat is een deel en grondkracht van ons wezen, een onverliesbaar levensbestanddeel, door geen redeneering van anderen, door geen twijfeling, door den dood zelfs niet ons te ontrooven" [1]).

Ook een syncretistische strooming ontbreekt bij de oudmodernen in Friesland niet, hoewel bij de Groningers scherper geaccentueerd [2]). De student Carpentier Alting schreef aan Prof. Doedes: „De vruchten van den arbeid der onderscheidene bouwlieden zal eens openbaar worden. Ja, ieder zie dan toe, hoe hij bouwe; maar dan stellen wij éene voorwaarde, het moet zijn in den geest van Christus" [3]). Elders heet het: „Wij (modernen) wilden der waarheid bevorderlijk zijn, en, kan het wezen — het „Misverstand", dat de strijdende partijen, ook naar onze meening, te veel van elkander houdt verwijderd, meer en meer doen verminderen, om zoo toenadering mogelijk te maken" [4]). Als predikant te Dokkum schreef Alting aan Hofstede de Groot: „Wij modernen sluiten U niet uit, omdat wij weten, dat het genoeg is, zoo Christus maar gepredikt wordt, ook al geschiedt het niet op onze wijze" [5]). Ook de verhouding tusschen theologie en richting wijst bij de Friesch-modernen uit dien tijd al zeer sterk naar Groningen. Achtte De Groot die theologie de beste „welke het meest de liefde bevordert", en die kerk en eeuw beter dan de vroegere

---

1) P. Hofstede de Groot, *Vijftig jaren in de Theologie*, Groningen 1872, blz. 17.

2) Veel werd destijds ook in Friesland gelezen: *De moderne orthodoxie en de Herv. Kerk. Brief van een modern aan een orthodox predikant*, vertaald door A. G. van Anrooij, Kampen 1868.

3) Philalethes, *Niet: Modern òf Apostolisch Christendom*, Leiden 1861, blz. 31.

4) *T. a. p.*, blz. 6.

5) A. S. Carpentier Alting, *Open Brief aan Hofstede de Groot*, blz. 10.

„welke boven deze uitnemend zijn in de liefde" [1]), de Friesche woordvoerders der moderne richting verklaren nadrukkelijk, dat zij geen theologie brengen, maar de moderne richting. Zij onderschreven allen wat Jungius omtrent de toekomst getuigde: „Hij behoort aan de moderne richting, wèl te onderscheiden van moderne theologie" [2]).

Het is niet te verwonderen, dat ook de fouten der Groningers den Friesch-modernen omstreeks '70 aankleven. Zij zijn dikwijls weinig minder vaag en onzeker. Hun theologie is bijna even „christocentrisch, met een niet principiëel, maar toch wel zeer krachtig Biblicisme" [3]). Zij durven de consequenties van hun stelsel niet altijd aan en zijn dus weinig radicaal; en evenzeer als de Groningers bezigen zij vaak een verouderde terminologie [4]).

In dit alles ligt niets verwonderlijks, wanneer wij bedenken dat meer dan 80 % der predikanten in dit gewest hun licht bij Groningen hadden opgestoken. En dat Friesche gemeenten bij voorkeur Friezen tot predikant beriepen, was niet alleen om hun richting. Friesland ondervond nog steeds, dat er in isolement nog iets anders kan liggen dan kracht en zuiverheid. Mevrouw Wijt verklaarde: „Nooit in mijn leven had ik Hollanders ontmoet, en ik had soms zoo'n nuchter gevoel tegenover zooveel Hollandsche welbespraaktheid" [5]). Maar al zien wij dezen factor niet over het hoofd, de voornaamste reden van het échec der eerste vergadering van den Ned. Prot. Bond te Utrecht in 1871 lag in den Groninger zuurdeesem. Terecht zeide Opzoomer in zijn „Openingswoord": „Het is de aaneensluiting die zij vreezen, de vereeniging tot één groot het geheele land omvattend verbond, waarmee zij geen vrede hebben .... Zij vreezen, dat de vereeniging te uitsluitend modern trachtte te zijn, weinig geschikt, om de vrijzinnigen, minder

---

1) *Vijftig jaren*, blz. 31.
2) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 267.
3) Roessingh, *t. a. p.*, blz. 43.
4) Een klacht, nog dikwijls in onze dagen gehoord. Zie: *De Hervorming*, passim.
5) M. Wijt-Posthuma, *T. a. p.*, blz. 4.

nog om die rechtzinnigen op te nemen, wien het confessionalisme niet behagen kon. Zij hadden slechts een anti-confessioneele, geen moderne vereeniging gewenscht, en achtten ook de eerste meer noodig en nuttig dan de laatste" [1]). Intusschen het oude spreekwoord, dat de Friesche geest zich wel leiden maar niet dwingen laat, heeft Opzoomer al evenmin als Hugenholtz gekend ; de invloed der Groninger School bleef mutatis mutandis onder de Friesch-modernen bewaard. Zij waren omstreeks '70 meer „vrijzinnig-christelijk" dan „modern-godsdienstig". Wat echter de Protestantenbond betreft, de geschiedenis zou ook nu weer bewijzen, dat de naaste toekomst altijd aan de radicalen behoort.

En dan de invloed van Scholten, die van 1840—'43 als hoogleeraar aan de Friesche Hoogeschool verbonden is geweest? Scholten, die juist te Franeker zijn bekende inaugureele rede had uitgesproken, die in godgeleerd Nederland de grootste opschudding verwekte door de nieuwe christologie, die Jezus maakte tot „den godsdienstigen mensch bij uitnemendheid?" [2]). Het antwoordt luidt: de invloed van dezen hoogleeraar telt hier niet mee, daar reeds in 1843 het athenaeum werd opgeheven en het in de jaren dat Scholten eraan verbonden was, geen studenten in de godgeleerdheid meer opleverde [3]).

Friesch-moderne voormannen omstreeks 1870.

In hoofdstuk VI van „Mnemosyne" [4]) deelt Carpentier Alting de oprichting mede van „Onze Krans", die zooveel

---

1) *Losse Bladen*, blz. 126 vlg.

2) De volledige titel dezer 17 September 1840 uitgesproken rede luidde: *Oratio de vitando in I. C. historia interpretanda docetismo, nobili ad rem christianam promovendam hodiernae theologiae munere, Ann. Acad. 1839/40.*

3) Zie over een en ander: Mr. W. B. S. Boelens, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Leeuwarden 1869, Dl. II, blz. 803—815.

4) A. S. Carpentier Alting, *Mnemosyne*, Leiden 1888, blz. 70 vgg.

schitterende stralen over Friesland en daar buiten zou uitwerpen. Zij bestond uit een vijftal, later zevental predikanten, die voor het eerst in 1868 samenkwamen in de consistoriekamer der Herv. Kerk te Dokkum. Eén keer per maand vereenigden zij zich met het doel „elkaar te helpen, steunen, voorlichten, aanvuren om te arbeiden voor de verwezenlijking van een ideaal, dat wij liefhadden met geheel ons hart, geheel onze ziel en al onze krachten". Er bestond behoefte om een dergelijke vereeniging in het leven te roepen. Alting schrijft: „We stonden aan den ingang van de kampplaats. Ons arbeidsveld lag midden tusschen de dorre akkers der meest consequente, allerhardste, geestdoodende protestantsche orthodoxie ...." „'t Waren de dagen waarin de nieuwe richting althans in onze omgeving, voor 't eerst weer openlijk optrad [1]). Welk een opgewekt leven, overal en in alles! Honderden vragen nog onbeantwoord. Iedere dag bereidde nieuwe verrassingen, opende nieuwe wegen van studie en nadenken". Scholten, Kuenen, Opzoomer, Busken Huet, Baur en hunne geschriften werden in die dagen, — en niet alleen door predikanten! — druk besproken. Wat deze Krans deed? „Een werkprogram bestond niet", schrijft Alting. „Telkens als wij samenkwamen, hadden we zooveel te zeggen en te vragen. Want we waren allen allereerst mannen der praktijk; we kwamen uit het midden der gemeente, waar ook de trilling gevoeld werd van den schok, die al het oude deed wankelen. Wij gevoelden het: ons werden telken dage vragen gesteld, levensvragen waren ze. Bovendien: wij zelven gevoelden zoo vaak al het gewicht van den twijfel. Daar waren velen onzer geestverwanten die meenden, in den naam der gerechtigheid, het redenaarsgewaad te moeten afleggen, en een anderen werkkring zochten" [2]). Elders heet het: „Wij deelden elkander

---

1) Wel waren er vóór dien tijd modernen in Friesland, doch eerst omstreeks '70 vertoonden zij teekenen van krachtig, opbloeiend leven. Een soort van modern réveil!

2) *T. a. p.*, blz. 73. Zie over hen: Dr. J. Reitsma, *Geschied. van de Hervorming en de Herv. Kerk*, 3de dr., Utr. 1916, blz. 823 vgg.

de resultaten mede van ons denken en zoeken, we bespraken al de vragen van den dag; we stelden alles aan de orde, wat ons thans bewoog. En nooit keerden we huiswaarts of we gevoelden, dat we weer levensmoed hadden vergaderd, dat onze blik was verruimd, dat onze kracht weer was gestaald, of we waren sterker voor de taak die ons weer wachtte" [1]). Bij deze samensprekingen bleef het echter niet. Twee jaren later werd de „Krans" veranderd in een „redactiebureau". Men riep een periodiek in het leven „waarin onzen gemeenteleden de nieuwe denkbeelden eens helder en klaar (zouden) worden uiteengezet". Men wenschte geen stichtelijke lectuur te brengen, maar „vrije vroomheid te wekken, de onverschilligen wakker te schudden, de afgedwaalden terug te roepen" [2]). Zoo ontstond „De nieuwe richting in het leven. Bladen ter godsdienstige volks-ontwikkeling", onder redactie van A. S. Carpentier Alting, A. A. Deenik M.Lzn. en W. Reiling Dz., respectievelijk predikanten te Dokkum, Ternaard en Metslawier. Deze periodiek beleefde vier jaargangen [3]). Toen moest de uitgave gestaakt. Inplaats van den uitgever S. R. Schaafsma te Dokkum die „zijn arbeid moest staken", kon geen ander gevonden worden. Wie deze vier boekdeelen inziet, ontvangt een diepen indruk van den invloed, die van de honderden exemplaren waarin zij verschenen, over Friesland uitging.

De practische leden van dezen Krans waren daarmede niet tevreden. Zij vroegen zich af, of niet een bond kon worden opgericht „niet van predikanten, maar waarin het leekenelement op den voorgrond zou treden" [4]). „Wij gevoelden", schrijft Alting, „de Kerkgenootschappen zouden een bangen strijd tegemoet gaan, mogelijk zou hun levensavond spoedig gekomen zijn. Zou zulk een bond dan niet de grondslag kunnen worden van een nieuwe vereeniging, eene betere godsdienstige gemeenschap, een vriendelijke

---

1) *T. a. p.*, blz. 74.
2) *T. a. p.*, blz. 76.
3) De verschijndata waren 1 Januari 1868, '69, '70 en '71.
4) *T. a. p.*, blz. 78.

wijkplaats voor allen die zich niet langer konden tehuis gevoelen binnen de muren der bestaande Kerken" [1]) ? Er werd besloten op de eerst volgende „vergadering van moderne predikanten in de noordelijke provinciën" te Leeuwarden de zaak aan de orde te stellen en er zoo mogelijk een voorstel van te maken. Aldus geschiedde, en in 1870 werd „na lang wikken en wegen" besloten zulk een vereeniging in het leven te roepen. Bijzonderheden daaromtrent deelt Alting niet mee. Een notulenboek der vergaderingen te Leeuwarden is nimmer aangelegd [2]), en bijna allen der toen levenden zijn overleden. Toen ik mij om inlichtingen richtte tot Ds. B. W. Colenbrander, emeritus-predikant te 's-Gravenhage, ontving ik een schrijven, welks inhoud in sommige opzichten afwijkt van Alting's mededeelingen. Colenbrander schrijft: „Van de vroegste geschiedenis der vergadering van moderne predikanten te Leeuwarden is mij bekend, dat daar reeds door Ds. G. ten Cate, doopsgezind predikant te Drachten, de vraag gesteld is of wij niet beter deden met een bepaalde vereeniging te stichten met het doel ‚het confessionalisme te bestrijden'. Hij deed dat op aandrang van mij. Wij zagen elkander zoo te zeggen dagelijks [3]) en zoo had ik hem ook meegedeeld, hoe wij toen dreigden de vrijheid van geweten te verliezen, aangezien de Synode plan had de Modernen ten aanzien van den doop te dwingen. A. E. van Eerde n. l., predikant te Workum, had met weglating van het formulier voor den doop en met gebruikmaking van een eigen doopformule gedoopt [4]). Hoewel nu die zaak enkel de Ned. Hervormden gold, verzocht ik mijn vriend Ten

---

1) *T. a. p.*, blz. 78.

2) Er bestaat slechts een kasboekje voor jaarlijksche ontvangsten en uitgaven.

3) Colenbrander was destijds predikant te Drachten.

4) Wie van deze doopkwestie met hare ver strekkende gevolgen meer wil weten, leze: Dr. M. Niemeyer, *Open Brief*, gericht tegen de brochure van den Koudumer predikant L. Tinhout, *Christelijke Doop of Spot-Doop*, respectievelijk verschenen Sneek 1869, en Amsterdam 1868.

Cate de zaak het eerst ter sprake te brengen ; iets waartoe ik voor mij en voor hem geldende reden had. Nadat hij gesproken had, viel ik hem zoo krachtig mogelijk bij en werd ik daarbij flink door W. Zaalberg van Bergum, met wien ik als ringbroeder de zaak ook besproken had, gesteund. Men besloot de provinciale vereeniging te houden, die telkens besluiten zou, of men al of niet het volgend jaar weer zou bijeenkomen. Daarop werd ik door het Moderamen uitgenoodigd om het door mij ingediende voorstel voor de vergadering van den herfst van '69 zelf in te leiden. Die vergadering had plaats den 22 October. Daarin werd een commissie benoemd, met den last om over mijn voorstel een rapport in te dienen en dat in 't voorjaar van '70 te behandelen op een samenkomst buiten de provinciale vergadering om. Die vergadering is gehouden den 18den Maart '70, en daar werd besloten een vaste vereeniging te stichten, die den naam van „Gewetensvrijheid" dragen zou [1]), welke naam op de vergadering van 31 Oct. '71 te Utrecht met dien van „Protestantenbond" is verwisseld. Omdat de vergadering van 18 Maart 1870 op zich zelf stond, is er door den secretaris der provinciale Vergadering in zijn notulenboek geen melding van gemaakt [2]). Ook die van „Gewetensvrijheid" heeft dat niet gedaan, omdat die vereeniging toen feitelijk nog niet bestond. Ergo : bestaan er geen notulen van, en dat is jammer".

Tot zoover Colenbrander, wien ik hier dank zeg voor zijne mededeelingen. Het is alleszins begrijpelijk, dat hetzelfde idee in denzelfden tijd naar aanleiding van die Workumsche doopkwestie en hare mogelijke gevolgen opkwam te Dokkum en te Drachten. Er behoeft dus geen tegenspraak te zijn tusschen de mededeeling van Alting en Colenbrander, ook al noemt de laatste geen der leden

---

1) In het voorloopig comité dat uit predikanten bestond maar het recht had leeken aan zich toe te voegen, werd ook gekozen Wietse Benedictus van der Veen, den flinken secretaris van Haskerland, die te Joure woonde (Zie over hem blz. 101).

2) Colenbrander vergist zich hier (Zie noot 2, blz. 88).

van „onzen Krans". Maar Alting's vermelding der feiten is zoo stellig [1]), dat wij hier ter plaatse met eere hunne namen willen vermelden: Carpentier Alting te Dokkum, Deenik en Eilerts de Haan te Ternaard, Reilingh te Metslawier en hun wakkeren voorzitter Bruinwold Riedel van Waaxens, „voorzitter bij de gratie zijner persoonlijkheid", schrijft Alting. Later vulden M. W. Scheltema en H. van Veen, beiden te Dokkum dit vijftal aan.

En nog is de lijst hunner verdienste niet vol. Immers, ook aan de oprichting der „vergadering van moderne predikanten te Leeuwarden" gaf de Dokkumer Krans den stoot. Wat ik bij gebrek aan een notulenboek daarvan te weten kwam, is het volgende: Werd die van moderne theologen te Amsterdam reeds in 1865 opgericht [2]), 27 October 1868 vergaderden de moderne predikanten voor het eerst te Leeuwarden. Het verschil in naam teekent.

De vergaderingen te Leeuwarden droegen geen theologisch karakter. Er werden geen wetenschappelijke vragen behandeld en de samenkomsten hadden een zuiver practisch doel. Er werden kerkelijke en sociale vraagstukken besproken die met de godsdienstige samenhingen. Zij stonden niet tegenover maar naast de verschillende predikantenvereenigingen, waarin mannen van elke richting het woord voerden. Niet-modernen waren dus niet uitgesloten, maar zelfs hoogst welkom [3]). Deze kwamen echter niet en sinds werd het modern karakter dezer vergaderingen steeds scherper geaccentueerd. Men begon theologische en wijsgeerige vraagstukken te behandelen. Slechts de bijdrage na de pauze herinnert nog aan het doel der oprichting. Waar deze voor de drie noordelijke provinciën opgerichte vergaderingen altijd te Leeuwarden werden gehouden, be-

---

1) Ook in zijn toespraak op de feestelijke 50ste Vergadering van moderne theologen, 13 April 1915 te Amsterdam, gaf Alting geheel dezelfde voorstelling der feiten, die nimmer weersproken is.

2) Voorbereid 2 Mei 1865, kwamen 30 Augustus slechts eenige stadspredikanten bijeen. 11 en 12 April 1866 werd de eerste feitelijke vergadering te Amsterdam gehouden.

3) Zie Carpentier Alting, *Open Brief aan Hofstede de Groot*, blz. 5.

stond het moderamen meestal uit Friezen. In 1870 Colenbrander, Carpentier Alting, Deenik, Reilingh en B. C. J. Mosselmans uit Groningen.

Modern geloof omstreeks 1870 in Friesland.

De Friezen met hun Groningsche aspiraties strekten gretig de hand uit naar Pierson's „Bespiegeling, gezag en ervaring" [1]). Hun geloof was immers ervarings-geloof. Zij gingen niet op in bijbelcritiek en nog minder in godsdienstige negaties [2]). In hunne geschriften en preeken omstreeks '70 vinden wij tal van bewijzen, dat zij veel meer positief waren dan weinig jaren later, toen het radicalisme den invloed der Groningers steeds meer overvleugelde. Men leze bijv. de geloofsbelijdenis van E. C. Jungius in 1870: „Wij gelooven aan het beeld Gods in elken mensch. Wij gelooven daarom, dat in eindelooze zedelijke ontwikkeling het doel van ons mensch-zijn gelegen is. Wij gelooven dat op den duur niets het geestelijk leven kan deren. Want alles is het onze. Wij gelooven dat het beeld Gods alleen kan ontwikkelen op den bodem der vrijheid, dat iedere gewetensdwang onmenschelijk is, en elk gezag, hetwelk iets anders is dan de instemming van onzen geest met wat zich als waarheid aan ons aanbeveelt, bestemd is verbroken te worden. Wij gelooven dat de waarheid in het eind altoos voordeelig moet wezen, en elke poging om haar licht af te sluiten, zonde is. Wij gelooven dat de hoogste waarheid is de eeuwige heerschappij der liefde en der zelfverloochening. En dit alles gelooven wij, omdat wij gelooven in een goddelijke macht, wier werking, wier nabijheid wij persoonlijk ervaren in den Vader der geesten, wiens beeld het heerlijkst door Jezus vertoond is" [3]).

Ziehier een positieve, moderne geloofsbelijdenis, gegrond niet op bespiegeling, nog minder op gezag, maar op ervaring. Jungius noemt de moderne richting dan ook „de

---

1) Utrecht 1855.
2) De gewone aanklacht der Confessioneelen.
3) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 348.

oud-christelijke'', „omdat het modernisme de godsdienst der ervaring is, en als zoodanig blijkt zoo uitnemend geschikt te zijn voor dezen nieuweren tijd, waarin de behoefte aan de zekerheden der ervaring zoo machtig begint te ontwaken" [1]). Met een glimlach hoorde men aan wat Da Costa schreef: „Modernen zijn bestrijders van Christus en zijne Apostelen. Zij getuigen van niets dan van eigen woord en uitspraak" [2]). Zulke beschuldigingen raakten hen niet. De uitnemende redacteur van „Nieuw en Oud'', Dr. A. L. Poelman schreef in 1869 in een artikel „Verstand en hart", o.a. „Godsdienst is geen leer, maar leven. Het is eene gemoedsgesteldheid; de zetel ervan ligt niet in het hoofd, maar in het hart. Niet het begrip, maar de gezindheid bepaalt deszelfs waarde. Deze stelling kan men het grondbeginsel der moderne richting noemen" [3]). Ook hier dus een beroep op de ervaring, al besluit hij zijn artikel met de woorden: „Getrouw aan het beginsel, dat de godsdienst in het hart woont, en slechts uit de reinheid der gezindheid zijne kracht en waarde kan ontleenen, zullen wij daarom niet ophouden de rechten van het verstand te eerbiedigen en de wetenschap te huwen aan het geloof" [4]). Herderschêe verklaarde: „Onze sterkte ligt in de eigen ervaring van Gods nabijheid, in eene en dezelfde betrekking tot God als waarin Jezus stond tot den Vader. Met één woord: niet in het aannemen van eenig leerstuk maar in de navolging van Christus" [5]).

Welnu, ook de Friezen spraken aldus. Bij zijn afscheid van Dokkum sprak Carpentier Alting: „Ik heb u altijd dit gezegd, als ge in u zelven de heerlijke macht der liefde gevoelt, weet dan dat Hij, die u zoo formeerde, ook de Liefdemacht m o e t zijn" [6]). Op ervaring werd

---

1) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 268.
2) *Wat er te Leiden geleerd wordt*, blz. 11.
3) *Nieuw en Oud*, 1869, blz. 503.
4) *T. a. p.*, blz. 518.
5) *T. a. p.*, blz. 533.
6) *Afscheidswoord* van A. S. Carpentier Alting tot de Herv. Gemeente van Dockum, 30 April 1882, blz. 20.

altijd gewezen. Een veel geliefde uitdrukking was „vroomheid des harten". Niet alleen bij het geloof in God. De ervarings-methode wordt ook aangeprezen voor het nauw daarmee samenhangend onsterfelijkheidsgeloof. Zoo schreef Alting: „Ervaring leert, dat we in onze beste uren hongeren en dorsten naar 't eeuwige en volmaakte, en waar die zelfde ervaring ook leerde dat in den mensch geen natuurlijk verlangen bestaat of er is ook bevrediging voor te vinden, meenen de modernen o.a. met Jezus te mogen verwachten, dat God dien honger en dorst bevredigen zal" [1]). Eenige bladzijden verder: „Eerbiedig onze blijde overtuiging, waartoe ervaring ons leidde, dat God krachtens de eeuwige onveranderlijkheid van zijn wezen en werken, er ons toe brengen z a l, omdat hij de kiem der volmaking in ons plantte en onze God ons niet kwelde met een ijdele hoop, niet liefdeloos en wreed, maar rechtvaardig en wijs" [2]). En met groote instemming haalt hij de woorden aan van A. Réville, voorkomende in „Neerlands Kansel": „Wees gegroet, lichtvolle hoop, als voorgevoel door de besten onder de menschen gekoesterd, door sommige wijzen betoogd, door Jezus alleen herschapen in een getuigenis van het geweten, in eene onmiddellijke en vaste verzekering. Daar zijn er, die beweren dat gij niets anders zijt dan een verfijnd egoïsme. Dat is eene onwaarheid: het leven van den heiligsten, liefderijksten, edelmoedigsten vertegenwoordiger der menschheid strekt u tot eeuwige rechtvaardiging" [3]). Alting voegt hier Homan toe: „Dat is o o k de getuigenis der innerlijke ervaring" [4]).

---

1) A. S. Carpentier Alting, *Zoo gelooven wij ook, — daarom spreken wij ook*, Dockum 1868, blz. 74. Deze brochure was gericht tegen die van Dr. R. Kruisinga Homan, *Christus of Spinoza? Godsdienst of geen godsdienst?* Leeuwarden 1868. Homan had nl. beweerd, dat men op het standpunt der ervaring de hoop der onsterfelijkheid moet ontkennen.

2) *T. a. p.*, blz. 77.

3) *Neerlands Kansel*, blz. 66 vlg.

4) Toen Alting dit schreef was Hoekstra's *De hope der onsterfelijkheid* reeds verschenen. Meermalen wordt dit werk door hem met grooten lof genoemd.

Niet minder belangrijk is de vraag hoe de oud-modernen stonden tegenover de Christologie. Kortheidshalve geef ik alleen de meening der Friesche woordvoerders, doch velen in den lande oordeelden als zij [1]). Wij zullen zien, dat zij in hun Christusbeschouwing zich nog al eens schuldig maakten aan een verouderde terminologie. Colenbrander noemt Jezus „den volmaakten mensch en daarom den zoon van God". „Den volmaakten leeraar en daarom den Zaligmaker". „Iemand die getoond heeft te gelooven, dat de God van zijn en ons leven de hoogste liefde is". „De edele menschenvriend, die voortdurend weigerde om een doemvonnis uit te spreken, wiens lust het was om zondaars tot berouw en berouwvollen tot vrede te brengen". „Als zoodanig", besluit Colenbrander, „willen wij hem aan onze tijdgenooten voorhouden, opdat deze door de geheimzinnige aantrekkelijkheid van zijn persoon getroffen, en allen door hem tot zonen en dochteren van God mogen gevormd worden" [2]). Dit laatste verklaart in welken zin Colenbrander spreekt van den zoon van God. Alting getuigde: „Weggenomen werd de stralenkrans van het hoofd van den Christus der traditie en te voorschijn traden de echt menschelijke trekken van den Jezus der geschiedenis, van den nooit volprezen vriend van tollenaren en zondaren, van den Jezus met de doornenkroon om 't bleek en bloedend hoofd, maar nu eerst de belichaming van het heerlijkst ideaal" [3]). In zijn brochure tegen Homan schrijft dezelfde: „Men verlaagt Jezus, wanneer men het kenmerk zijner goddelijkheid zoekt in 't geen uitwendig met hem is geschied; waarlijk, dit is niet uit zijnen geest" [4]). Even verder: „Gij hebt hem (Jezus) ook wel lief omdat uw hart voelt dat in hem de bevrediging ligt van al uwe behoeften, omdat ge in hem als 't ware het hart ontdekt van uw Vader die in de hemelen is. Welnu, precies de

---

1) Zie o. a. J. C. Schuuring in: *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 138 en Jungius, *t. a. p.*, blz. 355.

2) B. W. Colenbrander, *Geen fabelen*, blz. 172.

3) *Afscheidsrede van Dokkum*, blz. 8.

4) *T. a. p.*, blz. 17. Zie ook blz. 20 en 23.

meening der modernen". En met instemming haalt Alting de woorden van Opzoomer aan: „Eigen ervaring kan mij getuigen, dat mijn zin gereinigd, mijn karakter verbeterd wordt, en ik mij nader aan God gevoel, zoo dikwijls ik mij in gemeenschap stel met Jezus en naar zijn voorbeeld mij tracht te vormen" [1]). In diezelfde brochure noemt Alting Jezus „het culmen, het toppunt van de godsdienstige ontwikkeling van Israël niet alleen, maar van die der voorgeslachten in 't algemeen" en meent, „dat de modernen niet behoeven te wanhopen aan de mogelijkheid om Jezus te kennen, en dat ze, juist door hun critiek, het goud louterende, met des te meer zekerheid Jezus kunnen erkennen als hun ideaal en hem kunnen prediken als het voorbeeld dat navolging verdient" [2]).

Bovenstaande citaten zijn geen pericopen uit radicale Christusbeschouwingen, maar evenmin treft hun Hugenholtz' verwijt: „Nog zijn er vele zoogenaamde modernen, die in deze dingen op twee gedachten hinken; die, om iets te noemen, aan de persoon van Jezus een absolute beteekenis en een goddelijke heiligheid toekennen, die hem plaatsen buiten den kring der menschheid" [3]). Doch allerminst zouden deze Friezen beämen wat Meijboom 13 September 1915 in zijn referaat te Leeuwarden zeide: „Door uitschakeling van Jezus kwamen de modernen meer direct tot God". Zoo radicaal waren vele modernen, vooral in Friesland, destijds niet.

Er rest mij nog iets te zeggen over de bijbelopvatting en het wondergeloof der oud-modernen in Friesland, hun voorstelling omtrent godsdienst en kerk. Allereerst hun opvatting van den bijbel of, zooals zij altijd schreven, den Bijbel. Bij zijn afscheid van Dokkum sprak Alting:

---

1) A. S. Carpentier Alting, *Zoo gelooven wij ook enz.*, blz 101. Het citaat is uit *De Godsdienst*, blz. 360.

2) *T. a. p.*, blz. 104.

3) P. H. Hugenholtz, *Indrukken en Herinneringen*, blz. 98. Dat het citaat voorkomt in het hoofdstuk: „In Frieslands Hoofdstad", bewijst, dat de schrijver bovenal Friesche predikanten en leeken op het oog had.

„Gods woord is alles wat God zegt. Dat woord is niet voor 't eerst gesproken toen 't eerste bijbelblad beschreven werd, en de klank ervan stierf niet uit toen 't laatste werd gesloten. Dat woord weerklinkt in iedere menschenziel, die zich onder den invloed stelt van het heilige" [1]). Maar Groningsch luidt de volgende uitspraak: „En vooral heeft zij (de moderne richting) het N. T. lief, omdat daarin van den Christus wordt gesproken, en ook zij erkent, door dien Christus alleen tot God te kunnen gaan" [2]). Men vergete echter niet, dat Alting toen hij deze woorden schreef, nog student was. Bovendien, de nieuwe richting was in haar groei en de predikant zou erkennen: „Het dogma beheerscht den exegeet nog te veel!" [3]). Omstreeks 1870, toen bijna ieder exegetiseerde, moest de zienswijze van theologen wel snel veranderen. De feestredenaars van 13 April 1915 gewaagden van het noodzakelijke der critiek en de snel veranderde schriftbeschouwing. Oort zeide: „Wij waren genoodzaakt te ontleden en te critiseeren". Meijboom getuigde: „Onze richting is in den naam der critiek gedoopt". Niet anders luidde de uitspraak in de zeventiger jaren. Jungius schreef: „Wanneer wij het volksoordeel over den Bijbel in onze dagen eens vergelijken met de Schriftbeschouwing der menigte vóór een 50 of 100 jaren, dan is het opmerkelijk, hoe langzamerhand allerlei liberale opvattingen onder de scharen zijn doorgedrongen. De bedenkingen zijn uit de scholen der geleerden in het midden des volks overgebracht" [4]). De ontkenning kwam echter niet voort uit toomelooze zucht tot critiek. „Neen, niet uit wetenschappelijke maar uit godsdienstige behoeften in de eerste plaats vloeide zij (de moderne richting) voort", schreef Hugenholtz Jr. [5]). En Jungius ver-

---

1) *T. a. p.*, blz. 11.

2) Philalethes, *Niet: Modern òf Apostolisch Christendom!*, blz. 14 (Een brochure gericht tegen Dr. Doedes).

3) A. S. Carpentier Alting, *Heeft Jezus Joh. 3:14 met ὑψωθῆναι zijnen dood bedoeld?*, blz. 1.

4) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 336.

5) P. H. Hugenholtz, *Indrukken en Herinneringen*, blz. 97.

klaarde: „Konden wij met enkele ontkenningen volstaan, negatiën van wonderen en bijbelsche verhalen, van leerstukken en kerkelijke vormen, dan ware het gemakkelijk genoeg modern te zijn. Die ontkenningen heeft ook het oppervlakkigst ongeloof met ons gemeen" [1]).

Een enkel woord ook over modern wondergeloof; in dien tijd een brandende questie. Hoevelen hebben hierover geschreven! Terecht getuigde J. C. Zaalberg Pz. in 1864: „De wondervraag beheerscht den geheelen godgeleerden strijd onzer dagen. Zij is de brandende vraag van het oogenblik". Uitvoerig is zij behandeld door den Drachster predikant B. W. Colenbrander in zijn werk „Geen fabelen". Hij meent, dat „de wonderen niet werkelijk gebeurd zijn, maar alleen de vrucht uitmaken van de vrome verbeelding der ouden" [2]). Niet alle oud-modernen oordeelden zoo radicaal. De student Alting schrijft aan Doedes: „... ware dit het point de départ der moderne theologie: wonderlijk = onmogelijk, voorzeker zij zou den naam van wetenschappelijke rigting niet verdienen" [3]); „... en zijn ze (de wonderen) al geschied, welnu, het zij zoo, bewijzen kunnen zij niets" [4]). Alting meent „dat ook hierin de ervaring uitspraak zal doen, of de wonderen historische facta zijn of niet" [5]). Hij was destijds nog student; de predikant zal niet onderschreven hebben: „Wij zeggen: de geschiedenis dwingt ons ze aan te nemen, wanneer de oorkonden uit vroegeren tijd, die ze ons meedeelen, ontegenzeggelijk bewezen zijn, te zijn echt en geloofwaardig" [6]). En de Dokkumer predikant zal bij zijn afscheid ook aan dit alles gedacht hebben, toen hij verzekerde: „Mijne denkbeelden zijn in dat lange tijdvak ook gewijzigd; hoe kon het anders, waar het onderzoek ruste-

---

1) *Nieuw en Oud.* 1870, blz. 316.
2) B. W. Colenbrander, *Geen fabelen*, blz. 8.
3) A. S. Carpentier Alting, *Niet: Modern, of Apostol. Christendom!*, blz. 13.
4) *T. a. p.*, blz. 19.
5) *T. a. p.*, blz. 22.
6) *T. a. p.*, blz. 23.

loos wordt voortgezet, waar de menschengeest nooit rusten kan of mag" [1]). En met instemming zal hij gelezen hebben wat Jungius schreef over „de zichtbare inkleeding van grootsche geschiedkundige opvattingen of eeuwige waarheden" [2]).

Een enkel woord ten slotte over der modernen opvatting van godsdienstigheid en kerkelijkheid. Alting schreef aan Homan: „Onder de godsdiensten staat de Christelijke bovenaan, maar de godsdienst is nog iets anders dan de godsdienst van Jezus" [3]). Onder de destijds veelgeliefde uitdrukking „geloof of vroomheid des harten" verstaat Alting „elke godsdienstige gedachte, gevoelsuiting en daad". Bij zijn afscheid van Hoorn getuigt hij met De Genestet: „Uw richting is mij wel, mits zij naar boven streeft, en, schoon de mijne niet, mij wat te denken geeft" [4]). Ook in der Modernen begrip der kerk is de invloed der Groninger School merkbaar. In zijn op verzoek zijner gemeenteleden in druk verschenen 3 Augustus 1873 gehouden preek over „De waarde der kerk voor onzen tijd", noemt Alting de kerk „het steunsel der godsdienst van Jezus" [5]); „de steunpilaar, de hechte grondslag der christelijke waarheid"; een instelling, waarbij de vrienden van Jezus zich aansluiten „om met vereende krachten die godsdienst van Jezus in de maatschappij te handhaven" [6]). Al erkent hij tevens „de kerk van Jezus heeft de kiemen in zich van voortdurende hervorming", naar vorm en inhoud getuigde dit van den Groninger geest.

Innerlijke strijd.

Tegenover de beschuldiging van oppervlakkigheid en verflauwing van innerlijk leven, mochten de oud-modernen wijzen op zwaren innerlijken strijd. Onder de Friezen werd herhaaldelijk de klacht gehoord: „Wij hebben onzen strijd

---

1) A. S. Carpentier Alting, *Afscheidsrede van Dokkum*, blz. 12.
2) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 336.
3) *T. a. p.*, blz. 17.
4) *T. a. p.*, blz. 10.
5) *T. a, p.*, blz. 6.
6) *T. a. p.*, blz. 18.

gestreden, wij hebben nagevoeld de droeve klacht: „zij hebben mijnen Heer weggenomen, en ik weet niet, waar zij Hem hebben gelegd. 't Is ledig in ons en donker om ons geweest als in het graf" [1]). Van den Dronrijper predikant Dr. J. P. Escher vertelt Mevrouw Wijt: „Was de spanning groot geweest tot hiertoe, nog grooter zou zij worden, toen ook dominé modern werd. Toen ook tot hem was gekomen de bekende waarschuwende stem: ‚Het is niet geraden iets tegen het geweten te doen'. Toen ook hij had den hoogen moed van het ‚Hier sta ik, ik kan niet anders" [2]). Dezelfde schrijfster vertelde mij, hoe zij eens met een vriendin, volgens de gewoonte dier dagen liep te theologiseeren. Bij het afscheidnemen, bleef deze plotseling staan en riep met ontzetting uit: „Maar, indien de Schrift niet geïnspireerd is, dan . . ." Verder kwam zij niet, doch verklaarde later: „Het was mij op dat oogenblik of de grond onder mijn voeten wegzonk". Terecht werd op de vergadering van moderne theologen van 13 April 1915 te Amsterdam erop gewezen: „dat de jongeren van zulk een zwaren strijd weinig weten, maar er wel om mogen blijven denken". De zooeven aangehaalde brochure bevat dezelfde gedachte: „De jongeren nemen aan, wat door ons met strijd was verkregen" [3]).

De reden waarom J. P. Bruinwold Riedel tot voorzitter van „Onze Krans" werd gekozen, schrijft Carpentier Alting, lag voor de hand: „Hij had meer recht tot spreken dan een onzer. Hij had een verleden achter zich; wij begonnen. Hij had zich moeten ontworstelen aan oneindig veel, dat voor hem eens heilige Waarheid was; wij waren kinderen der moderne levensbeschouwing. Hij had jaren achter zich van arbeid, van peinzen, van kampen, van worstelen; wij hadden geen verleden dat ons leerde . . . Hij was dus voorzitter krachtens zijn persoonlijkheid" [4]). In zijn paaschrede 1867 te Dokkum gehouden, sprak Alting:

---

1) M. Wijt-Posthuma, *Herinneringen enz.*, blz. 6.
2) *T. a. p.*, blz. 8. 3) *T. a. p.*, blz. 8.
4) A. S. Carpentier Alting, *Mnemosyne*, blz. 71.

„Menigeen heeft het aanlichten van dit feest niet zoo blijde begroet als te voren. In menig hart kwam de twijfelende vraag wel op: zijn de teekenen des tijds niet zóó, dat het geloof in den Christus geschokt wordt? Ik weet het, 't gaat menigeen in onze dagen als Maria: Ze bukken neer op aarde en zien in haar niets anders dan het graf van den Christus" [1]). En bij zijn afscheid van Dokkum, 30 April 1882: „Ik wist dat ik ergernis zou moeten geven; ik wist dat ik in uw midden vuur moest nederwerpen; oudere en mogelijk verstandiger vrienden gaven mij bij monde en in geschrifte den raad: bedenk u wel, wees voorzichtig, ga bedaard uw gang, schok niet en wond niet, laat eerst langzamerhand bemerken wat gij wilt. Ik heb daarnaar niet geluisterd, niet kunnen luisteren; ik mocht het niet doen. Ik heb dadelijk alles uitgesproken wat ik dacht..." [2]).

Dat de innerlijke strijd niet spoedig uitgestreden was, getuigde dezelfde in zijn afscheidsrede van Hoorn: „Meerderen kwamen langzamerhand met mij tot de overtuiging, dat geen enkel stelsel blijvende waarde heeft; dat de wereld der onzienlijke dingen op eindloos verren afstand blijft, daar het denken nooit opvoert tot onzen God. We moesten de resultaten van ons denken en zoeken herzien, en weer kwam de twijfel ons nader" [3]). Mevrouw Wijt vertelde mij eens van de drie broeders Van der Veen „die zooveel voor Friesland gedaan hebben". Twee hunner waren modern. De derde Ds. Binne Bolleman van der Veen, van Eernewoude, schreef over „de echtheid van het Evangelie van Johannes", doch was in de politiek liberaal [4]).

---

1) Dez., *De levende in het leven. Toespraak naar Joh. 20: 11—16*, blz. 16.

2) *T. a. p.*, blz. 9.

3) Dez., *Wat altijd blijft. Toespraak gehouden 18 October* '85, blz. 8.

4) Zooals destijds veel plaats vond. Hetzelfde vindt men tegenwoordig bij de kleine „Vrije Gereformeerde Gemeente" te Lemmer, een calvinistische met zeer methodistische tinten gekleurde godsdienstige vereeniging, welker ± 80 leden altijd liberaal stemmen en hunne kinderen naar de openbare school zenden.

Dikwijls sprak hij „over de treurige gevolgen der moderne richting, waarop dan een zijner broeders antwoordde: ‚Kom, kom, bang zijn helpt niet'". Welnu, evenals zijn broer Wietse Benedictus, de secretaris van Haskerland en Jan, bekend advocaat te Leeuwarden, de vurige Thorbeckiaan, wegslepend spreker en behendig debater, werd „Oom Binne" de linksch-evangelische predikant van Eernewoude . . . modern door zijn huwelijk met de zuster van Ds. W. Zaalberg.

Tot nog toe spraken wij voornamelijk over den innerlijken strijd van predikanten. Hoe menigeen in die dagen verzuchtte: „Gij prediker, daar in de lucht, hebt gij dan geen woordje voor mij?" Wie zal het getal noemen der vele Friesche plattelanders, die in hun binnenkamer zich peinzensmoede gevoelden en neerzaten te midden van vele raadselen? En dan, hoe menig predikant en leek voerde een innerlijken strijd, wanneer de zaken niet gingen, zooals zij wenschten. De Heer G. Bierma te Ternaard, die deze moeilijke tijden op de Friesche klei mee doorleefde, schreef mij: „Te Holwerd stond destijds de doopsgezinde predikant Plantinus, een man van grooten ijver, doch een felle tegenstander der moderne theologie. Ik herinner mij zeer goed, hoe hij onder het preeken op den bijbel kon slaan, zeggende: „Het staat er! het staat er!" Doch ook in deze gemeente zou de nieuwe richting veld winnen, al was het na veel innerlijken strijd".

Onderlinge strijd.

Bij de vele nuanceeringen onder de modernen, vrucht van een sterk ontwikkeld individualisme, sprak men omstreeks '70 openlijk van eigen of anderer tekortkomingen. „Carpentier Alting verklaarde ronduit: „Wij vrijzinnigen zijn ook zoo schromelijk eenzijdig" [1]). „Laten wij 't elkander dan maar eens ronduit zeggen: de onzen hebben, tot nu toe, bitter weinig over gehad voor onze zaak. Wij

---

1) A. S. Carpentier Alting, *Mnemosyne*, blz. 27.

vrijzinnigen hebben geen geestdrift gewekt. Maar aan wien de schuld? Laten we 't zeggen, wat al lang openlijk erkend had moeten worden: ook aan onze zijde is schuld" [1]). Colenbrander schrijft in 1868: „Ik erken volgaarne, dat onze richting werkelijk schade berokkent. Niet om de onhandigheid van enkele harer voorstanders, ook niet omdat wij allen onzen schat in aarden vaten dragen; maar om het karakter der nieuwe richting zelve. Zij heeft die met elke hervorming gemeen" [2]). Colenbrander erkent, hoe menigeen „door den strijd en de spanning" in ontwikkeling eerder terug- dan vooruitging. Hetzelfde verschijnsel — zegt hij — waarvan Jezus gewaagde, sprekend van sommigen „die niet hadden en aan wie ontnomen zou worden ook wat zij hadden". In de dagen der Hervorming weer hetzelfde [3]). Hij acht dit telkens wederkeerend verschijnsel noodzakelijk en troost zich met de gedachte: „Al is het dan ook waar, dat het openbaar maken van ons gevoelen op enkelen nadeelig mag werken, het kan toch nooit voor het menschdom in zijn geheel schadelijk zijn. En deze overtuiging dwingt ons mede tot spreken" [4]).

Openlijk sprak men ook over de geringe belangstelling in het kerkelijk leven. Met instemming lazen de Friezen in 1868: „Wij moeten nieuw leven instorten aan onze openbare godsdienstoefeningen, d. w. z. die samenkomsten moeten aantrekkelijker gemaakt worden voor 't verstand en 't hart beide; voor 't verstand: door 't licht, voor 't hart: door den vromen gloed, die zij verspreiden" [5]). Vooral het zich sterk ontwikkelend individualisme bracht onderlingen strijd. „Wij waren het nooit eens", sprak Oort 13 April 1915 in zijn feestrede, „maar het gesproken woord werkte na". Ook kwam omstreeks 1870 steeds dui-

---

1) *T. a. p.*, blz. 28. Ook Mevronw Wijt klaagde over gemis aan belangstelling, *t. a. p.*, blz. 7.

2) B. W. Colenbrander, *Geen fabelen*, blz. 171.

3) Het was bij de modernen omstreeks '70 geliefd, hun tijd te vergelijken bij het apostolisch tijdvak en de dagen van Luther.

4) *T. a. p.*, *Geen fabelen*, blz. 173.

5) Pécaut in zijn meer aangehaalde brochure, blz. 48.

delijker het onderscheid aan het licht tusschen de beide fractiën onder de modernen, „de wijsgeerige of kosmopolitische en de etische" zooals Jungius ze noemde [1]). Met het oog hierop geeft deze schrijver aan, waarin de modernen z. i. „hun kracht en bondgenootschap hebben te zoeken: „Niet in eenheid van leer — ik zou den dag verwenschen, waarop er een moderne geloofsbelijdenis hoe rekbaar ook, werd opgesteld [2]) — maar in eenheid van streven en van beginsel. Dat beginsel is het echt Protestantsche: namelijk, negatief de volstrekte onafhankelijkheid van elk gezag buiten ons, positief de onvoorwaardelijke onderwerping aan het scherp beluisterd en goed begrepen getuigenis des geestes in ons" [3]).

Natuurlijk werd de onderlinge strijd scherper, naarmate de verschillende modernen verder van elkander verwijderd werden. Colenbrander wilde zich nu en dan zelfs niet modern noemen „omdat ik weet", — schreef hij — „dat velen daarbij geschriften op het oog hebben, welke volstrekt niet in allen deele met mijne overtuiging overeenkomen, ja, waarin stellingen uitgesproken en ontwikkeld worden, die mijn godsdienstig gevoel zelfs kwetsen" [4]). En J. C. Zaalberg Pz. klaagde „dat er mannen op den kansel verschenen zijn onder onze banier, welke beter gedaan hadden, dien nooit te beklimmen. Dat er sommigen zijn, die zoolang 't alleen om polemiek en afbraak te doen was, vurigheid van geest in overvloed toonden, maar nu er gesticht en getroost moet worden den heiligen geest niet bezitten. Dat er oppervlakkigen en lichtvaardigen in overvloed zijn, die wel zeer vóór de moderne rigting, maar er zeer weinig achter zijn. Dat er geschriften verschijnen, die voor modern geveild, veeleer in de school van Voltaire, dan in de Kerk van Luther te huis behoo-

---

1) E. C. Jungius, *De populariteit der nieuwe richting*, in: *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 315.

2) In strijd hiermede gaf Jungius zelf een moderne geloofsbelijdenis, zooals wij zagen.

3) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 315.

4) B. W. Colenbrander; *Geen fabelen*, blz. 169.

ren, en wel van den geest des Dageraads getuigen, doch niet van den godsdienst van Jezus" [1]). Alting verwijt vele vrijzinnigen „onwaarachtigheid", „wierooken op 't altaartje der traditie" en „leugen in de kerkelijke taal" [2]). Velen, die zich modern noemden, spotten met het oude geloof. „Vele onderwijzers", schreef mij de Heer Bierma van Ternaard, „die zich voor modern uitgaven, deden door hun optreden in het publiek veel schade aan de nieuwe richting. Velen hunner spraken met groote minachting over kerk en predikanten". En Alting verklaarde: „Ziet, ter linkerzijde staan zij, die glimlachen als er van God wordt gesproken en juichen zouden als wij de kerk, de draagster van den christelijken godsdienst verlieten, opdat zij maar spoedig ineenvallen zou of veranderd worden in een feestzaal" [3]). Niet ieder echter oordeelde in zoo streng afkeurenden zin. Een radicaal moderne als Johs. Hooijkaas Herderscheê getuigde in 1869; „dat het een dwaling is, het voor een uitgemaakte zaak te houden dat menschen die materialistische, positivistische denkbeelden zijn toegedaan, niet vroom kunnen zijn. Ja — het is zelfs denkbaar, dat de hang naar die denkbeelden voortkomt uit behoefte van 't gemoed die niet bevredigd wordt door 't aannemen van eenen „Schepper"; die eerlijk verwerpt wat onhoudbaar is voor 't denken, en al is zij nog niet recht voldaan, toch reeds, door los te zijn geworden van een dwaalbegrip, nader is gekomen aan de eigenlijke religieuse sfeer dan de meest onberispelijke belijder van Art. 1 der Apostolische geloofsbelijdenis" [4]). Zoover gingen de Friezen niet, maar dat de nieuwe richting omstreeks 1870 den moed bezat fouten en gebreken in eigen boezem openlijk

---

1) J. C. Zaalberg Pzn., *De godsdienst van Jezus en de moderne richting*, blz. 15. Blijkbaar doelt Zaalberg hier op F. A. Domela Nieuwenhuis, destijds Luthersch predikant te Harlingen.

2) A. S. Carpentier Alting, *Mnemosyne*, blz. 25

3) A. S. Carpentier Alting, *De waarde der Kerk voor onzen tijd*, blz. 19.

4) J. Hooykaas Herderscheê, *Modern en religieus*, in: *Nieuw en Oud*, 1869, blz. 190.

te erkennen, bewijst hoe gezond en sterk zij zich gevoelde, hoe verzekerd van hare levensvatbaarheid.

Uitwendige strijd.

Reeds wezen wij erop, dat de vergaderingen van moderne predikanten te Leeuwarden werden ingesteld „tot onderlinge versterking in den strijd tegen ongeloof en confessionalisme", en dat de in Frieslands hoofdstad opgerichte Ned. Prot. Bond ten doel had „een vriendelijke wijkplaats te stichten voor allen die zich niet langer konden tehuis gevoelen binnen de muren der bestaande kerken". „Wij gevoelden, de kerkgenootschappen zouden een bangen strijd tegemoet gaan; mogelijk zou hun levensavond spoedig gekomen zijn", schreef Alting [1]). De strijd tegen het confessionalisme werd dan ook steeds zwaarder. Een strijdvaardig en toch gemoedelijk man als Alting schreef aan het slot van zijn hoofdstuk „Onder de vrienden der waarheid", voorkomend in „Mnemosyne": „In den naam der menschenliefde, in den naam van Nederlands toekomst, niet verdraagzaam tegen het Kalvinisme der XIX eeuw". Toch had hij althans niet te klagen over handtastelijkheid der Dokkumer confessioneelen. Mevrouw Wijt vertelde mij, wat haar echtgenoot ondervond, toen hij van Beetsterzwaag naar Berlicum gekomen was, om met het oog op zijn beroep kerk en pastorie te bezien. „'t Volk staat klaar om met steenen te gooien. Wil Dominee maar achterom gaan?" Dus sprak een hem rondleidend kerkeraadslid. Toen Wijt evenzeer per rijtuig het dorp verliet, werd hij onder gejoel en gehoon van „de vrienden der waarheid" gesteenigd, doch kwam ongedeerd, hoewel geheel ontdaan tehuis. Hij bedankte voor het beroep en de daarop beroepen Ds. Reigersberg van Wier, wiens gezondheid niet zeer sterk was, bezweek onder het dienstwerk in deze als zeer lastig bekend staande gemeente.

---

1) A. S. Carpentier Alting, *Mnemosyne,* blz. 78.

„Bekend is ook" — voegde Mevrouw Wijt eraan toe, „dat in die dagen van fellen partijstrijd, modernen dikwijls door onder de deur geschoven briefjes met brandstichting en dergelijke liefelijkheden werden bedreigd. Laffe vreesaanjaging, die gelukkig nimmer in vervulling overging".

Van hoeveel strijd getuigen de vele brochures en tijdschriften uit die dagen. Wij kunnen er niet aan denken zelfs de meest bekende hier te vermelden. Zij ontbraken in geen enkel modern leesgezelschap — en er werd destijds veel gelezen — en in geen bibliotheek van den Protestantenbond. En dan de schoolstrijd, die na aanneming der wet van 20 Juli 1857 zoo fel ontbrandde en waaraan alle modernen omstreeks '70 levendig deel namen [1]). Een zoo diepgaande strijd, dat hij tot op onze dagen zou voortduren. Hoevele moderne predikanten waren voorzitters der schoolcommissiën en streden aan het front. En nog kan niet alles uit dien strijd worden meegedeeld. „Ik heb" — schreef Colenbrander mij — „ik heb nog aanteekeningen over mijn ervaringen ten aanzien van den schoolstrijd; maar die loopen over gebeurtenissen, waarbij het nog levend geslacht ten nauwste betrokken is. Daarom acht ik het noch raadzaam noch geoorloofd er thans reeds uit mee te deelen". En evenzeer mag ik den strijd om maatschappelijke en staatkundige beginselen slechts aanstippen. Slechts vermelden, hoe de modernen in Friesland besliste voorstanders waren der grondwet van '48; besliste Thorbeckianen. Het strenge, rechtlijnige en hoekige in het karakter van dezen staatsman lag geheel in de lijn der Friezen [2]). — Aangestipt kan ook slechts worden het gering aandeel der modernen van '70 in „de Afschaffingsbeweging", die toen nog in windselen lag. Ook over den geringen ernst, dien onderwijzers en aanzienlijken met de zaak maakten, werd destijds zeer geklaagd. Men vergete

---

1) Zie vooral Dr. G. J. Vos Azn., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, Dordrecht 1891, Dl. II, blz. 112—116, 118—124, 130—138 en 181.

2) Zie mijn artikel *Multatuli's Snecker Correspondentie, 1868/69* in: *De Vrije Fries*, 1916, blz. 88—142.

intusschen niet, dat de vereeniging toen nog slechts 25 jaar oud was [1]).

Opgewekt godsdienstig en maatschappelijk leven omstreeks 1870.

Ondanks, voor een goed deel juist door haar krachtigen in- en uitwendigen strijd naar vele kanten, mocht de nieuwe richting omstreeks '70 zich verheugen in een opgewekt godsdienstig leven. Reeds wees ik er op, dat men deze machtige beweging gaarne vergeleek bij de 1ste christelijke eeuw en de dagen der Hervorming. Hugenholtz in zijn „Indrukken en Herinneringen" haalt het woord van Ulrich von Hütten aan: „het is een lust om te leven". In hoofdstuk IV „In Friesland's Hoofdstad" schrijft hij: „Het tegenwoordig geslacht kan zich geen denkbeeld vormen van het opgewekte leven, dat in dien tijd op godsdienstig gebied gevonden werd. Mannen en vrouwen van allerlei leeftijd en stand waren van deze dingen vervuld. Jongelieden, advocaten, doctoren en wie niet al meer, disputeerden tot in 't holle van den nacht over de vraag, of Jezus al dan niet lichamelijk zou zijn opgestaan, of en in hoever de evangelische verhalen historie of legende waren en wat dies meer zij" [2]). „Was het, omdat men zooveel belang stelde in historisch-critische vragen? Immers neen, maar omdat het besef ontwaakte dat men deze „halsfeiten" missen en als symbolen beschouwen kon, zonder eenige schade, neen, met groote winst voor 't godsdienstig leven" [3]). Meijboom in zijn referaat „Modern-godsdienstig of christelijk-vrijzinnig", gehouden te Leeuwarden 13 September 1915 getuigde: „Men ontmoette elkander met stralende

---

1) Zij was opgericht te Leiden 12 September 1842. Over de klachten zie men het jaarverslag over 1870 der „Nederl. Vereen. tot Afschaffing van Sterke Dranken", blz. 43—48 van den provincialen correspondent te Leeuwarden E. H. Lasonder, en het „Statistisch Overzicht over 1870", blz. 61.

2) Hugenholtz, *Indrukken en Herinneringen*, blz. 104.

3) *T. a. p.*, blz. 105.

oogen". De meergenoemde heer G. Bierma van Ternaard schreef mij: „Jongelieden spraken destijds meestal over de nieuwe leer. Na afloop van vergaderingen, zelfs op de sociëteit werden vaak theologische gesprekken gevoerd. Onze toenmalige burgemeester Klaasesz maakte van de theologie nog al eenige studie en menige vergadering van het Dagelijksch Bestuur, waaronder een orthodoxe wethouder, werd gesloten met een theologisch dispuut, maar nimmer werd daarbij de ernst uit het oog verloren. Mijn neef te Holwerd, een man van vurig temperament, werd, toen hij eenmaal tot de nieuwe richting bekeerd was, een ijverig propagandist. Deze, en een andere neef, meer bezadigd, doch met een helder hoofd, kwam 's Zondags veel bij mijn moeder aan huis, en dan liepen onze gesprekken meestal over de nieuwe leer in verband met het ijveren van Ds. Plantinus er tegen" [1]). Ternaard bood destijds een mooi en typeerend beeld van krachtig, opgewekt godsdienstig leven. Hier woonde op het oude slot Herwey de zoo even genoemde burgemeester met zijn broer Herman, de notaris. Dokter de Boer, Jacob Heringa Gz. [2]), hoofd der school, de wethouder D. Grasma, de beide landbouwers Klaas Klaasesz en Klaas Monsma waren allen aan het burgemeestersgezin geparenteerd. Deenik en Eilerts de Haan waren er huisvrienden. De onderwijzer T. E. Halbertsma, bekend Friesch schrijver en componist en de Heer G. Bierma aan het Secretarie verbonden, deze allen zag Herwey dikwijls binnen zijn oude muren. Ook de predikanten Bokma de Boer van Nes en Van Kuyk van O. Nijkerk verschenen er vaak, theologiseerden en disputeerden en leefden mede al de elkaar snel opvolgende feiten en boekverschijningen, die dezen tijd maakten tot een lust om te leven. Burgemeester, dichtte zelfs een paar godsdienstige liederen, die, hoewel geen hooge poëtische waarde bezittend, het moder-

---

1) Doopsgezind Leeraar te Holwerd.

2) Thans schoolopziener te Groningen. Hij schreef eenige gedichten, o. a. „De Frysce Keningssang", opgenomen onder no. 72 van *It Lietеboek*. To Hearrefean, bij Hingst en Hepkema, 1876.

nisme omstreeks '70 typeeren [1]). Zij werden destijds veel gezongen. — Van opgewekt godsdienstig leven getuigt ook wat Colenbrander schreef: „Nadat ik de te ontwikkelen denkbeelden in den winter van 1865 op 1866 te Engelum en den volgenden winter te Wijnaldum openlijk van den preekstoel in afzonderlijke avondbeurten besproken had, — en ik zegen nog de herinnering aan die avonden — heeft de ondervinding mij geleerd, dat ik mij in mijne aanvankelijke onderstelling niet bedrogen, maar door die preeken het godsdienstig leven bij niet weinigen tot een hooger peil had opgevoerd" [2]). Alting getuigde: „De godsdienstprediker gevoelde, dat hij iets kon geven dat goed deed, dat beter maakte en, als hij dan bemerkte, dat er meer vroomheid gekweekt werd ook bij hen die sinds jaren over al die dingen niet hadden nagedacht en als moderne Gallio's rondgingen door de wereld, dan gevoelde hij zich opgewekt en sterk. Zoo waren die Zondagen rustpunten op den zevendaagschen tocht te midden der alledaagschheid, rustpunten waar men nieuwe krachten vergaderde voor morgen en overmorgen" [3]). Elders heet het: „Van onderscheidene zijden kwam gisteren onmiddellijk na het eindigen der godsdienstoefening het verzoek tot me, of ik deze toespraak door den druk algemeen verkrijgbaar wilde stellen" [4]). Bij de herdenking van het 50-jarig bestaan der vergaderingen van Moderne Theologen te Amsterdam 13 April 1915 sprak Alting: „Dat er belangstelling was gewekt, bleek al spoedig, doordat velen (te Dokkum) en wel de meest ontwikkelden, hun verlangen openbaarden, samenkomsten te houden, waarin de belangrijkste vragen op godsdienstig gebied zouden kunnen

---

1) O. a. „God is Ljeafde" en „For wierheit in ljocht". No. 13 en 14 in: *It Lieteboek.* Voor het eerste schreef M. de Boer de muziek, voor het tweede Jhr. Mr. Humalda van Eysinga.

2) B. W. Colenbrander, *Geen fabelen*, blz. V. Dat destijds ook buiten Friesland tal van godsdienstige lezingen werden gehouden, wordt meegedeeld in: *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 259—271.

3) A. S. Carpentier Alting, *Mnemosyne*, blz. 46.

4) Dez., *De waarde der Kerk in onzen tijd*, Voorrede.

besproken worden .... Kwamen we eerst met enkelen in hun huis bijeen, spoedig moest een ruim lokaal gezocht worden. Die vraagavonden voldeden aan een bepaalde behoefte. Ieder werd in de gelegenheid gesteld schriftelijk of mondeling vragen te stellen ..." [1]). Stellig vond deze opgewektheid haren grond in de frischheid der nieuwe richting, in de verre en mooie uitzichten die zij slag op slag opende, in het groot aantal wetenschappelijk-godsdienstige werken, brochures en strijdschriften, die juist in dezen tijd het licht zagen, doch bovenal in de door velen diepgevoelde behoefte naar nieuw godsdienstig leven, naar vrije vroomheid.

Elke nieuwe tijdstroom zoekt zich verschillende beddingen en werpt zich met jeugdige kracht in elk terrein dat hij bevloeien kan. Naar aantal, oppervlakte en diepte dezer terreinen moet de beteekenis van den nieuwen stroom beoordeeld worden. De moderne richting openbaarde zich niet alleen op godsdienstig gebied. Hugenholtz gewaagde reeds vóor 1868 van „voordrachten van allerlei aard, tooneelvoorstellingen door leden van Friesland talrijke rederijkerskamers" [2]). Aan de te Leeuwarden gehouden Zondagavondbijeenkomsten werden spoedig Zaterdagavondcursussen verbonden, in verschillende leervakken",... „en zoo zag men hier een der eerste proeven van Toynbeewerk, toen nog niet met dien naam genoemd" [3]). Op vele plaatsen in Friesland werden debating-clubs opgericht en hield men lezingen over de Afschaffingsbeweging. Mevrouw Wijt vertelt: „Wij hadden ook ons maatschappelijk werk. Een naai- en breischool werd opgericht, bestuurd en behartigd, en toen wij daar meisjes vonden, die door schoolverzuim slecht onderwezen waren, wilden wij haar les gaan geven op zondagmorgen na de kerk. Maar daar het lager onderwijs was, moesten wij nog toestemming gaan

---

1) Zie *De Hervorming*, van 24 April 1915. Van dergelijke samenkomsten gewaagt ook Mevrouw Wijt, *t. a. p.*, blz 7 en 9.

2) P. H. Hugenholtz, *Indrukken en Herinneringen*, blz. 106.

3) *T. a. p.*

vragen aan minister Fock. Kerkvoogden stonden ons af het gebruik der Kerkekamer, en leermiddelen werden ons overvloedig verschaft, door den éénige, die steeds hartstochtelijk toornde, zoodra het woord „modern" maar uit de verte tot hem kwam [1]). Op deze z. g. Zondagsschool werd niets anders onderwezen dan lezen en schrijven. Alom werden ook bewaarscholen opgericht. Carpentier Alting schrijft in het voorbericht zijner 1867 te Dokkum gehouden paaschpreek: „Het hoofddoel der uitgave is, om zoo een penninkske bijeen te brengen voor onze Tweede bewaarschool" [2]). Een en ander bevestigt het woord 13 April 1915 door Prof. Oort te Amsterdam gesproken : „In het eerst was de prediking van het Evangelie het geneesmiddel voor alle kwalen. Er was aanvankelijk' geen sprake van een sociale beweging in de moderne richting. Later werd dit anders." Op vele plaatsen riep men „Vereenigingen voor 't Volk" in het leven, met volksbibliotheken, volksvergaderingen, leeszalen, waar men gezellig zijn krant kon lezen of zijn brochures. Zeer veel van dit alles leidde op vele plaatsen van het Friesche platteland al spoedig een kwijnend bestaan. 't Ging van verkeerde, immers moderne zijde uit. Ook was het volk er nog niet rijp voor. Vaak ook werd de zaak te grootscheeps opgezet.

Groote belangstelling mochten omstreeks 1870 ondervinden de vergaderingen van het Nut, dat destijds een geheel ander karakter droeg dan thans. Veel Nuts-sprekers waren toen moderne predikanten. „Hoeveel tochten heugen mij in en buiten de provincie als spreker in de vergaderingen van het Nut", schrijft Hugenholtz [3]). 't Lag voor een deel aan den stand der sprekers, niet minder aan den Frieschen volksgeest, bovenal aan den krachtigen, plotselingen opbloei en het opgewekte van het moderne leven, dat de Nutsavonden omstreeks 1870 een beslist godsdien-

---

1) *T. a. p.*, blz. 8, 9.

2) *De levende in het leven*, naar aanleiding van Joh. 20 : 11—16.

3) Geestig en scherp is het Nut dier dagen getypeerd door Alting in *Mnemosyne*, blz. 81—101.

stig karakter droegen. Zoo schreef ik uit het notulenboek van een klein plattelandsdepartement in Friesland de volgende behandelde onderwerpen af.

1867. God is Vader. Lofzang aan den Schepper. (In de Friesche taal).
1868. De dood van Johannes den Dooper.
1869. Geen loon voor goede daden. Licht en duister. Elke verandering is geen verbetering. David en Goliath.
1870. Jephta's dochter. Karakterschets van Paulus. Zijt navolgers van het goede.

Fn deze lezingen en bijdragen werden ten plattelande meestal door leeken gehouden. Een enkele maal door den pastor loci. 't Was dan ook niet tegen dèzen nutsgeest, dat Alting in „Mnemosyne" verzet aanteekent. Hij acht het Nut verbasterd door deftigheid en standsverschil. De meeste departementen waren z. i. afgeweken van de beginselen van Jan Nieuwenhuyzen. „Er wordt te weinig gedaan voor 't volk", klaagt Alting. Indien het niet in al zijn instellingen gedemocratiseerd wordt, zal Nederland de schande beleven, dat het Nut heeft uitgediend". Dat de klacht geuit werd, toont dat de oude democratische geest in Friesland nog niet was uitgedoofd.

Het eigen oordeel der modernen omstreeks 1870 omtrent populariteit en toekomst hunner richting.

Nog altijd lezenswaard is wat Jungius schreef over „De populariteit der nieuwe richting" [1]). Dat de orthodoxen daaraan twijfelen, acht hij begrijpelijk, doch betreurt dat menschen „van zeer geavanceerde beginselen" den triomf dezer zaak wantrouwen. Hij schrijft dit toe aan hun hooghartig ongeloof „aan de mogelijkheid van volksverlichting en volksbeschaving in het algemeen" [2]). Verder, aan de wijd verbreide meening „dat het verlies van wondergeloof

---

1) *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 307—379. 2) *T. a. p.*, blz. 321.

niet is winst voor het godsdienstig leven" [1]), en eindelijk aan de vrees der „neutralen", „dat de modernen niet iets kunnen geven, dat opweegt tegen het verlies van de voorstellingen hunner jeugd". Jungius bestrijdt dit alles en vooral de bedenking, dat de nieuwe richting voor het volk „veel te geleerd" zou zijn. Waar „theologen van beroep het voorzichtigst overleg noodig hebben om in den doolhof der hedendaagsche critische onderzoekingen omtrent den oorsprong en het onderling verband der Evangeliën den draad niet te verliezen" [2]), geldt dit niet voor ongeleerden, daar deze niet met de theologie maar de richting te maken hebben. „Het ware een onbegonnen werk met het volk te gaan theologiseeren", schrijft Jungius [3]). Doch, door verbeterd volksonderwijs en catechetisch onderwijs [4]), door volksvoordrachten en bibliotheken voorgelicht, zal het volk gewaarschuwd worden „de grond waarop gij staat, is een zandgrond" [5]). De bedenking, dat de nieuwe richting velen beroofd heeft „van die schoone mythologische voorstelling der kerkleer, die juist aan de eischen der verbeelding zoo nitnemend voldoet" [6]), wordt door Jungius als juist erkend. Hij verklaart: „De critiek op hetgeen vroeger als onomstootelijke waarheid vaststond, schijnt voor de kunst niet voordeelig, doch men vergete niet, dat de nieuwe richting nog jong is" [7]). Hij ontkent echter, dat zij het volk berooft „van den schat der bijbelsche verhalen, daar zij juist op het punt van den Bijbel de beste leidsvrouw zal wezen voor de groote menigte, daar zij hem eerst goed leert verstaan" [8]). Jungius verwerpt evenzeer de bedenking „dat de verslapping van het kerkelijk leven en de verkwijnende liefde voor de oude symbolen van Doop en Avondmaal tegen de populariteit der nieuwe richting zou pleiten". Hij

---

1) *T. a. p.*, blz. 322. 2) *T. a. p.*, blz. 325. 3) *T. a. p.*, blz. 331.
4) Zie over godsdienstonderwijs: *De geschiedenis der godsdienst op de catechisatie*, van J. Attema, *Nieuw en Oud*, 1870, blz. 405–417, en *Wenken voor 't godsdienstonderwijs*, door J. Hooykaas Herderscheë, *Nieuw en Oud*, 1872, blz. 503—516.
5) Jungius, *t. a. p.*, blz. 331. 6) *T. a. p.*, blz. 333.
7) *T. a. p.*, blz. 336. 8) *T. a. p.*, blz. 336.

schrijft dit toe aan „de gedachteloosheid van vroeger dagen en het sleur- en gewoonteleven ten opzichte van het godsdienstig en kerkelijk leven" [1]). Ten slotte beweert de schrijver, dat waar elke nieuwe richting vast gelooft aan hare toekomst, de moderne daar wel het meeste recht toe heeft, daar zij is „de meest consequente doorvoering van het beginsel dat het Protestantisme in het leven riep. Zij is de zegepraal van het individualisme" [2]). Hierin vindt Jungius de waarborg van haar toekomst; want „zij sluit zich zoo innig mogelijk aan bij de gedachte van Jezus zelven" [3]); en hij beroept zich daarbij op Jezus' vertrouwen, zijn geloof aan het goede in elk menschenhart. Met groote instemming halen de oud-modernen omstreeks '70 woorden aan van hun franschen geestverwant Vacherot, die zoo geestdriftig de populariteit en vooral de toekomst der nieuwe richting bepleit heeft [4]).

Wat geestverwanten of tegenstanders ook mochten zeggen, welke verschijnselen zich aan den horizont mochten opdoen, aan die toekomst twijfelden zij nimmer. Ook niet, toen in 1869 door de afschaffing der florenen menig modern predikant zijn vorige standplaats zag innemen door een orthodoxen ambtgenoot [5]). Hoopvol wees men elkander op het snel groeiend aantal Protestantenbond-afdeelingen en rekende vast op toenemende populariteit, toen de atmosfeer gezuiverd was [6]). En wel een sterk bewijs van dit onwankelbaar vertrouwen lag in den weemoedigen afscheidsroep der oude garde, die de zeventiger jaren mee doorleefde, en op dien gedenkwaardigen 13en April 1915 het nieuwe moderne geslacht toeriep: „Morituri vos salutant!"

Hallum.

---

1) *T. a. p.*, blz. 338. 2) *T. a.* p., blz. 343. 3) *T. a. p.*, blz. 346.

4) Vacherot, *L'ancien et le nouveau Christianisme à propos de nouvelles publications*, *Revue des deux mondes*, 5 Avril 1870.

5) Dr. E. J. Diest Lorgion, *De Nederd. Herv. Kerk in Friesland*, Groningen 1848, blz. 113—118.

6) Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis der Hervorm. en Herv. Kerk der Nederlanden*, 3e dr., Groningen, 1899, blz. 822.

WILHELMUS SAGARUS,

DOOR

Dr. M. VAN RHIJN.

Bij het onderzoek naar de levensgeschiedenis van Wilhelmus Sagarus, tasten wij tot dusverre zoo goed als geheel in het duister. In zijn aanteekeningen betreffende het leven van Wessel Gansfort meent Hardenberg [1]), dat Sagarus in de provincie Zeeland geboren werd, Raadsheer van Keizer Karel V aan het Brabantsche Hof is geweest en als uitnemend geleerde onder meer een vermaard rechtsgeleerd werk heeft geschreven. Met zijn ouden eerwaardigen vader zou hij, toen Hardenberg nog in de abdij woonde, naar Aduard zijn gereisd, vooreerst om het klooster zelf te bezichtigen, maar vooral ook om nadere bijzonderheden over Wessel van Groningen te vernemen. Als bewijs hoe hij door de werken van Gansfort was getroffen, kon gelden, dat hij het tractaat „De causis incarnationis et de magnitudine passionis" bij zijn bezoek te Aduard geheel stuk gelezen op zijn borst droeg en plechtig verzekerde, dat hij de kennis van Christus aan de lectuur van deze verhandeling te danken had. Met grooten nadruk drong hij er bij de bewoners der abdij op aan, dat men hem toch vooral alles wat men over Gansfort wist zou verhalen. Hardenberg

---

1) *Vita Wesseli Groningensis*, te vinden vóór in de Groningsche editie van Wessel's werken, p. 14 sqq. Vgl. mijn: *Wessel Gansfort*, 's-Gravenhage 1917, blz. 254 vg., p. LV.

en anderen lieten hem alles zien wat zij in den loop der tijden hadden verzameld, o. a. ook eenige reeds gedrukte tractaten, terwijl Albertus vervolgens zelf met Sagarus naar Groningen reisde, om daar een bezoek aan het Clarissenklooster „Spirituales virgines" te brengen, waar Wessel gedurende de laatste jaren van zijn leven had vertoefd. Hier vertoonde een neef van den Rector van het Groningsche Fraterhuis Goswinus van Halen, Johannes van Halen, die destijds aan het hoofd van het convent stond, hem den schedel van Gansfort, dien Sagarus vol devotie aanvatte en kuste. Zelfs bood hij tien ponden Vlaamsch, wanneer men hem deze kostbare reliek wilde afstaan, maar „sommige bijgeloovige zustertjes" verzetten zich hiertegen, omdat zij wisten dat enkele boeken en manuscripten van Wessel onder verdenking van ketterij verbrand waren en bovendien vreesden dat Sagarus misschien wel een Lutheraan was, die den schedel tot een afgodsbeeld zou willen maken en hem voor tooverij zou wenschen te misbruiken. Overigens brachten de oude nonnen eenige gebedenboeken bij elkaar, die Gansfort haar had nagalaten, terwijl Hardenberg een gedeelte van die werkjes, voor zooveel zij hem toeschenen door Wessel te zijn vervaardigd, afschreef en die, met eenige andere geschriften, aan den rechtsgeleerde opzond. Naar alle waarschijnlijkheid liet hij een en ander aan zijn adres te Leeuwarden bezorgen, want een den 25sten December 1529 gedateerde brief, welke door Hardenberg in zijne aanteekeningen betreffende het leven van Wessel werd opgenomen en waarin Sagarus hem dank zegt voor een brief dien hij van hem heeft ontvangen en voor de hem door Albertus op zoo welwillende wijze verstrekte geschriften van Gansfort, is uit de hoofdstad van Friesland geschreven. Sagarus zelf keerde later naar het Brabantsche Hof terug en Hardenberg kreeg, ofschoon Wilhelmus hem plechtig beloofd had zorg te zullen dragen dat alles zou worden teruggezonden, zoodra het was afgeschreven, geen van de hem toevertrouwde stukken terug. Ook verzekert Hardenberg uitdrukkelijk dat hij hem nooit meer heeft gesproken. Uit Brabant vertrok hij naar Zeeland, waar hij, naar

men zeide, de zuivere religie ontrouw zou zijn geworden.

Terwijl de schrijver van de „Oudheden en gestichten van Groningen" [1]), naast hetgeen ons door Hardenberg bericht wordt, nog weet mede te deelen dat Sagarus een Vlaming van geboorte was en vele andere werken [2]) zich geheel en al tot de aanteekeningen der „Vita Wesseli" beperken, stelt Gerdes [3]) de mogelijkheid, dat onze Sagarus niemand anders is geweest dan de bekende Georgius Saganus, de vriend van Hoen, Hondebeke e. a., die Hinne Rode op zijn reis naar de Zwitsersche geleerden vergezelde, zoodat men in Sag*a*nus een drukfout voor Sag*a*rus zou hebben te zien. Deze emendatie werd later door Ullmann [4]) overgenomen, met dit verschil echter dat hij Georgius niet met onzen Sagarus identifieerde, maar hem voor een bloedverwant van Wilhelmus hield.

De aanteekeningen, die bij Hardenberg e. a. over Sagarus worden gevonden, kunnen op grond van eenige nieuw verworven gegevens worden uitgebreid of verbeterd. Wij laten hier een en ander volgen.

Zooals uit de poorterboeken van Zierikzee blijkt, was Meester Willem Jansz. Zager uit de provincie Zeeland afkomstig en werd hij te Goes geboren. Na zijn verblijf te Goes treffen wij hem het eerst aan te Zierikzee. Den 12^{den} Juni 1521 werd hij als poorter van deze stad ontvangen [5]).

---

1) Vgl. H. v[an] R[hijn], *Oudheden en gestichten van Groningen en Groningerland*, Leiden 1724, blz. 111.

2) Vgl. o.a.: *Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen*, Vierde stuk, no. VI, Amsteldam 1731, blz. 82 vg.

3) *Historia Reformationis*, Tomus I, Groningae MDCCXLIV, *Monumenta*, p. 229 not. c. Zie ook: J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 85, aant. 3.

4) *Reformatoren vor der Reformation*, Bd. II, Gotha 1866², S. 459 f. Anm. 5.

5) Vgl. over een en ander: P. D. de Vos, *Aanteekeningen uit de poorterboeken van Zierikzee 1302—1810*, in: *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap „De Nederlandsche Leeuw"*, 1893, blz. 81 vg. De broeder van Wilhelmus, Pieter Jansz. Zagars, eveneens te Goes geboren, werd den 12den Juli 1527 poorter van Zierikzee.

Volgens een handschrift uit het midden der 17de eeuw, berustende op het Rijksarchief te Middelburg, werd Mr. Willem Janse Vager op den 13den Juni 1521 voor den tijd van tien jaren als pensionaris van Zierikzee aangenomen. Deze Mr. Willem Janse Vager was ongetwijfeld dezelfde als onze Zagarus of Sagarus. Vooreerst kan de verandering van S of Z in V gemakkelijk worden verklaard uit het feit dat (De) Vager in de provincie Zeeland een zeer bekende naam was, zoodat er licht een vergissing in de spelling van den naam kon insluipen. Bovendien wordt de identiteit bevestigd door een gegeven bij Lasonder, volgens hetwelk Mr. Willem Zagarus, pensionaris van Zierikzee, op den derden December van het jaar 1528 door het Hof van Holland daar ter plaatse werd geadmitteerd als notaris [1]).

Gedurende zijn verblijf te Zierikzee — in ieder geval dus na den 12den Juni 1521 — heeft Sagarus onderwijs gegeven. Hij was de eerste Rector dien Vrolikhert [2]) aan de Latijnsche school aldaar heeft kunnen aanwijzen. In deze positie schijnt hij zich eenigermate te hebben onderscheiden. Het is althans niet zonder belang dat Adriaan van Baerland, in het jaar 1488 te Baarland op het eiland Zuid-Beveland geboren en dus wellicht een jeugdvriend van Sagarus, in latere jaren, toen hij in Engeland vertoefde of daarna als Hoogleeraar in de welsprekendheid aan de Hoogeschool te Leuven werkzaam was, onder allerlei in keurig Latijn gestelde werken, ook een „Epistola de ratione studii ad Guilelmum Zagarum, juventutis Zirikzaeanae

---

1) Vgl. Dr. L. W. A. M. Lasonder, *De archieven van de rechtbanken, weeskamers en notarissen, die over het tegenwoordige grondgebied der provincie Zeeland gefungeerd hebben. De Zeeuwsche eilanden 1456—1811 (1852)*, 's Gravenhage 1914, blz. 626 vg. Op het Rijksarchief te Middelburg zijn geen notariëele archiefstukken van Sagarus meer aanwezig. Ik dank deze gegevens aan Mr. A. Meerkamp van Embden, Commies aan het Rijksarchief te Middelburg.

2) Vgl. Godewardus Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel*, Vlissingen 1758, blz. 352. Over de school te Zierikzee handelt voorts: P. D. de Vos, *De Latijnsche school te Zierikzee en hare rectoren, van de eerste helft der XVIe eeuw tot 1880*, in: *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap „De Nederlandsche Leeuw"*, 1897 en 1899.

moderatorem" heeft geschreven, waarin hij zijn vriend met de benoeming tot Rector aan de „grote schole" gelukwenscht en er de verzekering aan toevoegt, dat hij in zijn nieuwe positie ongetwijfeld als een even waardig en ernstig als geleerd en dichtlievend schoolhoofd zal arbeiden [1]). Voor het overige is ons omtrent het onderwijs van Sagarus aan de school te Zierikzee niets bekend. Zijn werkzaamheid schijnt daar trouwens niet van zeer langen duur te zijn geweest. Den 13den April 1533 ontving hij zijn ontslag als pensionaris en den 20sten Mei van hetzelfde jaar werd zijn opvolger in het notariaat geadmitteerd [2]). Naar alle waarschijnlijkheid is Sagarus kort na den 13den April 1533 naar Friesland vertrokken [3]).

Is ons hierboven bij de bespreking van de berichten van Hardenberg gebleken, dat Sagarus, blijkens zijn brief uit Leeuwarden, reeds in December 1529 in de provincie Friesland moet hebben vertoefd, in een Sententieboek van het Hof van Friesland komt hij het eerst voor op den 17den Juni 1533, op welken datum hij als Raadsheer in het Hof werd aangesteld [4]). Den 20sten November 1537 staat zijn naam onder een interlocutoire sententie. Toen was hij „benevens Nitshem bij 't Hoff verordineert als commissaris om te vergelijken Poppe Mellema cum soc. en Sytthie Aluwe als voogt van sijn vrou en haar suster". Een aan-

---

1) Vgl. A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, vox Baerland, en De Vos, *De Latijnsche school te Zierikzee*, in: *Maandblad*, 1897, kol. 130.

2) Vgl. De Vos, *De Latijnsche school te Zierikzee*, in: *Maandblad*, 1897; Lasonder, *t. a. p.*, blz. 627.

3) Wij weten niet wie de onmiddellijke opvolger van Sagarus als Rector aan de Latijnsche school te Zierikzee is geweest. Uit de notulen van den Raad van 28 Januari en 11 Maart 1538 blijkt, dat het toen opnieuw noodig was „de schole van een opperschoolmeester of rector te voorzien". Wellicht is kort daarop (31 October) Mr. Cornelis Hendrikse aangenomen, van wien alleen bekend is, dat hij den 13den September 1540 overleed en in de St. Lievens-Monsterkerk is begraven. Vgl. De Vos, *De Latijnsche school te Zierikzee*, in: *Maandblad*, 1897, kol. 130.

4) Vgl. *Naamrol der raden 's Hoffs van Friesland*, Leeuwarden 1742, blz. 10.

teekening van E. M. van Burmania in H. S. 390 der Provinciale Bibliotheek van Friesland „vindt zijn naam in de Rolle van 1538 17 Juli". Den 16den October 1538 komt Sagarus het laatst voor in een sententieboek van het Hof van Friesland. Den 4den December 1538 is hij gestorven en in de Groote kerk te Leeuwarden begraven. Zijn grafschrift vermeldde dat hij was „Zel[andus] Goesensis" [1]).

Aan deze data uit de levensgeschiedenis van Sagarus kunnen wij over zijn rechtsgeleerde studiën nog het volgende toevoegen. Wanneer Hardenberg [2]) verhaalt dat Sagarus als uitmuntend geleerde onder meer een vermaard rechtsgeleerd werk heeft geschreven, dan vermeldt hij bovendien, dat van zijn hand een scherpzinnige commentaar bekend is „in Lege lecta", aan welke verhandeling mannen als Budeus, Lilius en vele anderen hun bewondering niet hebben onthouden, vooral voordat de Florentijnsche editie van het „Jus civile" het licht zag, die de naar het scheen onoplosbare kwestie over het geleende geld oploste. Bij de „Lex lecta" waarover hier wordt gesproken, hebben wij te denken aan de wet die met het woord „Lecta" aanvangt, n. l. Lex 40 Digesten, boek 12, titel I, in welke wet over geleend geld wordt gehandeld. Deze wet genoot in de Middeleeuwen zekere vermaardheid vanwege haar duisterheid. Tot opheldering heeft destijds zeer veel bijgedragen de uitgave van het beroemde Florentijnsche handschrift, dat vóór het jaar 1500 weinig toegankelijk was. Gewoonlijk werd deze „Lex" bij wijze van „repetitio" in de Hoogescholen behandeld en het is niet onwaarschijnlijk, dat ook van de hand van Sagarus zulk een „repetitio" het licht zag [3]).

---

1) Vriendelijke mededeeling van Mr. Berns, Rijksarchivaris te Leeuwarden, uit een aanteekening van E. M. van Burmania. De naam Sagarus komt niet in een bij het Friesch Genootschap berustende copie van de grafregisters der kerkvoogdij te Leeuwarden voor. Vermoedelijk was het grafschrift dat Van Burmania gekend heeft, tijdens het opmaken van het grafboek niet meer leesbaar.

2) *Vita Wesseli*, p. 15.

3) Deze gegevens dank ik aan de hulpvaardigheid van Prof. Mr. A. S. de Blécourt te Leiden. Budaeus is wel Guillaume Budé, † 1540, die „Annotationes" bij de Pandecten schreef. Hij is meer bekend als hu-

Hetgeen wij tot hiertoe over Sagarus hebben medegedeeld, geeft recht tot eenige conclusie's.

Vooreerst stellen wij vast, dat, ofschoon er, omdat Hardenberg daarbij zelf tegenwoordig is geweest, geen redenen zijn, waarom wij aan de betrouwbaarheid van zijne mededeelingen over alles wat met Sagarus' bezoek aan de abdij van Aduard en het Clarissenconvent samenhangt, zouden moeten twijfelen, in zijne aanteekeningen over de verhouding van Sagarus tot het Brabantsche Hof te Brussel toch vermoedelijk een onjuistheid is binnengeslopen. Uit de levensgeschiedenis van Sagarus blijkt, dat hij Raadsheer van het Hof van Friesland is geweest, zoodat Hardenberg waarschijnlijk het Hof van Brabant met het Hof van Friesland verward heeft. Deze veronderstelling wordt des te aannemelijker, wanneer wij zien, dat zijn naam niet voorkomt in dc volledige lijst van Raadsheeren die Gaillard [1]) aan het slot van zijn werk over het Hof van Brabant heeft toegevoegd, terwijl zijn naam evenmin in de uitvoerige klappers op het werk van Galesloot [2]) wordt aangetroffen. Bovendien werden tot leden van het Brabantsche Hof alleen diegenen toegelaten, die Brabanders van geboorte waren [3]), terwijl Sagarus, zooals wij zagen, uit Zeeland afkomstig was. De mogelijkheid zou nog kunnen bestaan, dat hij behoord heeft tot een der algemeene regeeringscolleges te Brussel, maar, gezien de hierboven vermelde gegevens, is het waarschijnlijker, dat het geheele bericht van Hardenberg op een vergissing berust. Het is bekend dat er in de „Vita Wesseli" tal van onjuistheden kunnen worden aangewezen,

---

manist dan als jurist. Lilius is wellicht de Engelsche humanist William Lily, † 1522. Volgens De Vos is de verhandeling over de „Lex lecta" in 1531 te Parijs verschenen. Ook acht hij het niet onmogelijk, dat Sagarus zijn benoeming tot Raadsheer in het Hof van Friesland aan deze publicatie te danken had. Vgl. zijn artikel: *De Latijnsche school te Zierikzee*, *t. a. p.*, kol. 130.

1) Vgl. A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant*, 3 Deelen, 1898—1903.

2) Vgl. L. Galesloot, *Inventaire des Archives de la Cour féodale de Brabant*, 2 Deelen, 1870, 1884.

3) Vriendelijke mededeeling van Mr. Smit, Rijksarchivaris te 's Hertogenbosch.

wat te minder verwondert, omdat Hardenberg zijne aanteekeningen op ouderen leeftijd, na een leven vol wederwaardigheden en omzwervingen heeft opgesteld [1]). Deze omzwervingen waren tevens oorzaak, dat Hardenberg Sagarus na zijn bezoek aan de abdij geheel uit het oog heeft verloren. Sagarus werd, vermoedelijk kort na zijn ontmoeting met Hardenberg, tot Raadsheer van het Hof van Friesland aangesteld, terwijl Albertus na zijn verblijf te Aduard in 1530 naar de Universiteit te Leuven trok, vanwaar hij, onder verdenking van ketterij genoodzaakt de stad te verlaten, zijn reis naar Italië aanvaardde. Onder weg werd hij te Frankfort aan de Main ziek, zoodat zijn plannen moesten worden gewijzigd. Hij besloot van zijn voornemen om naar Italië te reizen af te zien, vestigde zich te Mainz, waar hem spoedig werd toegestaan eenige colleges te geven, terwijl hij er in 1537 of 1539, dus ongeveer in den tijd toen Sagarus te Leeuwarden overleed, het doctoraat in de theologie heeft verkregen [2]).

Op grond van de over Sagarus vermelde gegevens kunnen wij in de tweede plaats vaststellen, dat de bewering van den schrijver der „Oudheden en gestichten van Groningen", volgens wien Sagarus een Vlaming was, onjuist is, voorts dat de veronderstellingen van Gerdes en Ullmann door de hierboven vermelde gegevens niet aan waarschijnlijkheid winnen. Er bestaan geen redenen, waarom wij het er voor zouden moeten houden, dat Georgius Saganus dezelfde persoon is geweest als onze Wilhelmus Sagarus. Evenmin is het aannemelijk te achten, dat Saganus een bloedverwant van Sagarus was. Tot nu toe blijft Saganus voor ons een onbekende [3]).

Ten slotte kunnen wij nog met eenige zekerheid een antwoord geven op de vraag hoe het mogelijk was, dat

---

1) Vgl. mijn: *Wessel Gansfort*, p. XII sqq.

2) Vgl. over Hardenberg het artikel van Dr. van Schelven, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel I, Leiden 1911, kol. 1023 vgg.

3) Zie ook: Reitsma-Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Utrecht 1916, blz. 155.

Sagarus in aanraking kwam met het geschrift van Wessel „De causis incarnationis". Wanneer men zich afvraagt in welke kringen der toenmalige samenleving Gansfort inzonderheid zijn vereerders heeft gevonden, dan treft het ons dat, waar mannen als Torrentinus, Praedinius e. a. zich tot zijn vrienden rekenden, deze niet het minst in de kringen der schoolleeraren werden aangetroffen. De veronderstelling ligt voor de hand, dat de Rector der Latijnsche school te Zierikzee door een van zijn collega's op de geschriften van Wessel is gewezen.

Driebergen.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER FINANTIËELE ADMINISTRATIËN VAN DE GEESTELIJKE STICHTINGEN IN DELFLAND NA 1572,

DOOR

Dr. JOHANNA M. SERNÉE *).

Inleiding [1]).

De geestelijke stichtingen hadden in den loop der tijden, voornamelijk door schenkingen van vromen, doch ook wel door eigen aankoop, vele bezittingen verkregen. Hoewel men daartegen maatregelen nam [2]), omdat uit een oeconomisch oogpunt de vermeerdering van bezittingen in de doode hand niet aanbevelenswaardig was, baatte dit toch weinig en bleven genoemde stichtingen over het algemeen zeer rijk aan vruchtbare landerijen, aanzienlijke renten, enz.

In 1572, na de inname van Den Briel, toen de Spanjaard verdreven werd en de Hervorming in deze streken zegevierde, vluchtten vele geestelijken en kloosterlingen weg, de stichtingen onbeheerd achterlatende. Van deze omstandigheid werd dadelijk misbruik gemaakt; immers velen,

---

*) Mej. Dr. Sernée heeft de drukproeven van dit artikel niet zelf meer kunnen corrigeeren. Zij overleed op 5 Dec. 1918. Met medewerking van haren vader is de correctie door de Redaktie geschied. E.

1) Bronnen voor dit onderzoek zijn geweest verschillende commissieboeken, behoorende tot het archief der Rekenkamer, en rekeningen uit het archief van het Geestelijk Kantoor van Delft. — Delft zelf is buiten beschouwing gelaten; zie hiervoor den inventaris van Mej. Dr. S. W. A. Drossaers, *De Archieven van de Delftsche Statenkloosters*, Inleiding op: Archief van de Ontvangers.

2) Deze maatregelen werden genomen door Philips van Bourgondië in 1446, October 28. Zie: *Groot Placcaatboek*, Dl. I, blz. 1471.

wien het slechts te doen was om zich zelf of de hunnen te verrijken, veraliëneerden de geestelijke en kerkelijke goederen, zooals men dit noemde, verduisterden en roofden ze. Dit geschiedde in alle gewesten van de Nederlanden, doch ten slotte kwam hieraan gelukkig een einde, want de staat ging zich met de zaak bemoeien. Ordonnantiën en plakkaten werden in de verschillende provinciën uitgevaardigd, waarin men met de zwaarste straffen diegenen bedreigde, die zich op onrechtmatige wijze goederen van geestelijke stichtingen toeëigenden. Voor Holland werd dit bij voorbeeld gedaan bij plakkaat van 17 April, 1577, dat aangevoerd wordt onder den titel: „Plakkaat beroerende de aanbrenginge der goederen, landen, renten, actien, crediten ende inkomen van alle pastoryen, kercken, memorien etc." [1]), en waarbij werd bevolen, dat door wethouders, magistraten en gezworenen binnen en buiten de steden van Holland en Zeeland, alsook door alle kerkmeesters, ontvangers en ingezetenen dier streken binnen een maand aan Gecommitteerden der Staten moesten worden overgeleverd alle goederen, landerijen, renten enz. der pastorieën, kerken enz. met opgave der grootte, waarde en ligging, zonder daarbij iets te verzwijgen. Ook werd in ditzelfde plakkaat de bestemming der geestelijke goederen aangewezen n.l. met deze woorden: .... omme .... op het onderhoudt van de predikanten, schoolmeesters en kerkdienaren .... als van den armen ende fabrycken der kercken voorsien te mogen werden naer behooren ....".

De geestelijke goederen werden dus geseculariseerd om geleidelijk verkocht te worden, waarna de opbrengst werd aangewend tot bovenvermeld doel. (Van dit doel is evenwel vaak afgeweken; de oorlog kostte schatten gelds; zoo geschiedde het, dat ook daarvoor de opbrengst werd besteed. Men moet dus de woorden „ad pios usus", door de Staten in hunne resoluties enz. gebruikt, niet te letterlijk opvatten!)

Doch reeds vroeger hadden de Staten van Holland trach-

---

1) *Groot Placcaatboek*, Dl. II, blz. 2144.

ten te waken tegen het verduisteren en verloren gaan der geestelijke goederen en wel door ze te annoteeren en door het aanstellen van geautoriseerde ontvangers. Reeds in 1573 geschiedde dit allerwege; bedoelde ontvangers moesten het beheer voeren over de goederen der geestelijke stichtingen, en aan de Gecommitteerden der Staten verantwoording afleggen van de desbetreffende inkomsten en uitgaven. Dikwijls werd één ontvanger aangesteld over verschillende geestelijke stichtingen in één stad of dorp, ja zelfs over die in meerdere steden en dorpen tezamen. Zoodoende vormden zich gecombineerde finantiëele administratiën onder één hoofd. Van die combinaties ziet men dan somwijlen één of enkele kloosters enz. als het ware uitgesloten, gesteld onder een eigen afzonderlijken ontvanger. Zoowel uit een historisch als vooral ook uit een archivalisch oogpunt zijn die samenvattingen en uitsluitingen van belang en een onderzoek hiernaar loont dan ook de moeite zeer.

Ten slotte valt nog op te merken, dat het den Staten weldra wenschelijk voorkwam meerdere centralisatie te brengen in het beheer der geestelijke goederen. Zoo ontstonden twee groote geestelijke kantoren n.l. dat van Delft en dat van Den Briel. Het eerste omvatte de ontvangst voor het geheele Zuiderkwartier van Holland (in het Noorderkwartier werden de geestelijke goederen geadministreerd door de respectieve gerechten), het tweede die voor Den Briel en het land van Voorne (de eilanden Voorne en Putten). Hoewel aanvankelijk slechts die goederen onder het beheer van het geestelijk kantoor van Delft zijn geplaatst, welker opbrengst tot onderhoud der predikanten bestemd was, trok men later ook vele andere daarbij. De afzonderlijke ontvangers, hetzij dan voor gecombineerde of enkelvoudige finantiëele administratie aangesteld, moesten òf verantwoording afleggen aan den ontvanger-generaal van het geestelijk kantoor, òf zij werden geheel uitgeschakeld, terwijl het beheer der goederen rechtstreeks aan den ontvanger-generaal werd opgedragen; in het laatste geval was de desbetreffende stichting bij het geestelijk kantoor geïncorporeerd, zooals men dat noemde.

Het overzicht, dat volgen gaat, geeft een blik op den toestand van de finantiëele administratiën der Delflandsche geestelijke stichtingen na 1572. Delfland ressorteerde later onder het geestelijk kantoor van Delft, waarvan als eerste ontvanger Cornelis van Coolwijk in 1578, September 8, werd gecommitteerd. Voor zoover bekend, wordt in het overzicht het jaar vermeld, waarin de stichtingen bij het kantoor werden geïncorporeerd.

Het finantiëel beheer der Delflandsche geestelijke stichtingen na 1572.

A. In Den Haag, Haagambacht, Voorburg, Rijswijk, Wateringen, Loosduinen, Monster en 's-Gravenzande.

Van 1573—1575 onder één gezamenlijken ontvanger en wel onder Cornelis van der Wolff.

Cornelis van der Wolff overlijdt in 1575. Als zijn plaatsvervangers worden aangesteld: Gerrit Janszoon de Paap voor de ontvangst van de geestelijke stichtingen in Den Haag, Haagambacht, Voorburg en Rijswijk, en Gerrit Lambrechtszoon van Schilperoort voor die in Wateringen, Loosduinen, Monster en 's-Gravenzande. Over het verder beheer der laatstgenoemde stichtingen zal straks meer worden medegedeeld.

Slechts van 1575—1578 beheert Gerrit Janszoon de Paap alle geestelijke stichtingen, in 1575 onder zijn ontvangst geplaatst.

Van dit gezamenlijk beheer vallen uit:

In 1578: Het klooster van Onze Lieve Vrouw in Nazareth te Rijswijk, waarvan de goederen door de Staten tot domeingoederen verklaard worden en gesteld onder den ontvanger Dirk Hendrikszoon Tromper.

In 1579: De broederschap van den Heiligen Geest te Eikenduinen, over welks goederen Cornelis van Coolwijk als superintendant wordt benoemd. (Doch nog niet geïncorporeerd bij het geestelijk kantoor van Delft).

In 1581: 1°. Het convent van Sint Maria in Galilee, te 's-Gravenhage;

2°. Het convent van Sint Barbara te 's-Gravenhage, welker beider goederen gesteld worden onder den ontvanger Cornelis van Coolwijk. (Doch nog niet geïncorporeerd bij het geestelijk

kantoor van Delft; eerst in de rekening van 1610 treft men ze daar aan).

Van de geestelijke stichtingen in Den Haag, Haagambacht en Rijswijk, welker archieven in het „Algemeen Rijksarchief" aanaanwezig zijn, bleef er in 1581 dientengevolge geen onder het aanvankelijk beheer staan, zooals uit de volgende tabellen blijkt:

Onder één ontvanger.

1573—1577.

1°. Het convent van Sint Maria in Galilee, te 's-Gravenhage.
2°. Het Sint Barbara-convent, aldaar.
3°. De broederschap van den H. Geest, te Eikenduinen.
4°. Het klooster van Onze Lieve Vrouw in Nazareth, te Rijswijk.

1579—1580.

1°. Het convent van Sint Maria in Galilee, te 's-Gravenhage.
2°. Het Sint Barbara-convent, aldaar.

1578.

1°. Het convent van Sint Maria in Galilee, te 's-Gravenhage.
2°. Het Sint Barbara-convent, aldaar.
3°. De broederschap van den H. Geest, te Eikenduinen.

1581.

Geen.

Behalve de genoemde archieven bevindt zich in het „Algemeen Rijksarchief" ook nog een gedeelte van het archief van de Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage, dat van de kapel (later kerk) te Eikenduinen, dat van het Sint Elizabeths-convent aldaar, benevens enkele charters van het archief van het Sint Agnetaklooster te 's-Gravenhage.

De twee eerstgenoemde archieven werden in 1573, Maart 31, onder het finantiëel beheer gesteld van den ontvanger Joachim Robrechtszoon; dezen toch benoemde men tot rentmeester „over de goederen en inkomsten der kercken, memorien en getijden van den Haghe en Haeghambacht, als Schevelinghen, Eyckenduynen, half Loesduynen en Nieuweveen". Hieruit blijkt dus, dat Cornelis van der Wolff niet het beheer gevoerd heeft over de kerken in Den Haag, Haagambacht (d. i. Scheveningen, Eikenduinen en half Loosduinen) en Nieuweveen. Waarschijnlijk zal Joachim Robrechtszoon ook na den dood van Cornelis van der Wolff die ontvangsten beheerd hebbon In 1578 evenwel werden de inkomsten der memorie en der zevengetijden van de Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage, in 1579 die der kerk „Cruysgild"

te Eikenduinen bij het geestelijk kantoor van Delft geïncorporeerd.

Het Sint Elizabeths-convent werd 31 Maart 1573 gesteld onder den ontvanger Cornelis Sybrantszoon, tinnegieter. Aangezien Cornelis van der Wolff's aanstelling dateert van 8 April van dat jaar, is het St. Elizabeths-convent niet onder zijn beheer geplaatst. De benoeming van Van der Wolff luidde dan ook, dat hij het beheer kreeg „over alle de goederen en incommen van den kercken, cloosteren, persoonen ende inwoonders voirnoemd, die geleegen zijn in den vlecken, dorpen, jurisdictien van den Haghe, Haechambocht totte sydtvinde (?) toe, Voorburch, Rijswijck, Wateringhe, Loosduinen, Monster ende 's Gravensande, uytgesondert die kercken ende conventen goederen over dewelcke eenige ontfangers gestelt zijn". — In 1610 waren de goederen van dit klooster reeds bij het geestelijk kantoor van Delft geïncorporeerd.

Ook het St. Agneta-convent te 's-Gravenhage had een afzonderlijken ontvanger en wel Dirk Hanneman, waarschijnlijk in 1573 aangesteld. 22 Juni 1575 werd deze vervangen door Joost van Leeuwen, die hiernaar gesolliciteerd had, toen Dirk Hanneman van het ontvangerschap afstand deed [1]). Behalve de inkomsten van het St. Agneta-convent omvatte deze ontvangst ook de inkomsten der goederen van twee Haagsche kloosters, welker archieven zich n i e t in het „Algemeen Rijksarchief" bevinden, n.l. van het Predikheerenklooster en het Jacopijnenklooster. Joost van Leeuwen werd 16 September 1575 ook ontvanger van de St. Jans-commanderie te Haarlem en 24 Februari 1576 van de abdij van Loosduinen.

Hiermede komen wij tot de nadere lotgevallen van het beheer der geestelijke stichtingen in Wateringen, Monster, Loosduinen en 's-Gravenzande.

Na het overlijden van Cornelis van der Wolff werd, zooals reeds vermeld is, over de geännoteerde goederen in deze streken aangesteld tot ontvanger Gerrit Lambrechtszoon van Schilperoort, met dien verstande echter, dat in zijne benoeming in afwijking met die van Cornelis van der Wolff, niet gesproken wordt van Loosduinen, overigens zijn ressort echter nog wordt uitgebreid „... totten officie ende rentmeesterschappe van de geännoteerde goederen gelegen in 't quartier van 's Gravensande Santambacht,

---

1) Het Sint Agneta-klooster te 's-Gravenhage wordt in de rekeningen van het geestelijk kantoor van Delft voor het eerst in 1656 aangetroffen.

Monster, Monsterambacht, ende Wateringe midtsgaders van den convente aldaar . . .".

Hierbij valt nog op te merken, dat de kerken van Monster en 's-Gravenzande, alsmede de kapel in de Poeldijk, het Onze Lieve Vrouwe Gilde in 's-Gravenzande en de andere gilden ressorteerende onder genoemde kerken en genoemde kapel waarschijnlijk niet onder Cornelis van der Wolff zijn gesteld in 1573. Immers 4 April 1574 werd daarover geplaatst Joachim Robrechtszoon, schout van Monster. „Alzoe van noode es alome van de geestelycke ofte kercke goederen particuliere gestelt te wordene, opdat de selve by gebreecke van behoirlycke administratie ende toesichte nyet verlooren en gaen, maer geemployeert worden totten meesten oirbaer ende prouffyte van de gemeene saecken . . . .". Hieruit blijkt dus, dat tot dien datum toe nog geen ontvanger over die goederen was gesteld. Waarschijnlijk behield genoemde Joachim die ontvangst ook na het overlijden van Cornelis van der Wolff [1]).

Belangrijker is, dat het Falie bagijnhof te 's-Gravenzande onder een afzonderlijken ontvanger stond. Hierover was n. l. 8 Maart 1574 aangesteld Jonkheer Lodewijk van der Binckhorst. Ook uit deze benoeming blijkt, dat tot nog toe over die geestelijke stichting geen ontvanger was geplaatst. (Jonkheer Lodewijk van der Binckhorst was reeds 7 Mei 1573 benoemd tot rentmeester over alle goederen en inkomsten van den huise en de hofstad van der Binckhorst met de appendentiën en gevolgen van dien, en 26 Mei 1573 tot castelein van den huize van Honselaar en rentmeester van de vlekken en heerlijkheden van Naaldwijk met dependentiën en toebehooren; aan dit laatste is echter toe te voegen, dat 6 April 1573 over de kerken en de Heilige-Geestgoederen te Naaldwijk Mathijs Jacobszoon als ontvanger was gesteld. Ten slotte is betreffende Jhr. Lodewijk van der Binckhorst nog te vermelden, dat hem 3 Februari 1575 in erfpacht gegund werd het huis en de erven van den pater van de bagijnen te 's-Gravenzande)

Het Regulierenklooster „Bethanië" te 's-Gravenzande werd evenals het bagijnhof aldaar onder een afzonderlijken ontvanger gesteld en wel den 20sten Februari 1573 onder Symon Janszoon, eertijds boekdrukker te Delft.

---

1) Het finantiëel beheer der genoemde kerken, kapel en gilden werd in 1574 dus gecombineerd met dat der kerken in den Haag, Haagambacht en Nieuweveen.

Evenals bij het St. Elisabeths-klooster te 's-Gravenhage, blijkt uit den datum der benoeming van den ontvanger (20 Februari 1573) in verband met dien van de aanstelling van Cornelis van der Wolff (8 April 1573), dat deze laatste ontvanger geen beheer heeft gevoerd over het Regulierenklooster „Bethanië" te 's-Gravenzande. In 1578 werden de goederen van dit klooster, evenals die van het klooster van Onze Lieve Vrouwe in Nazareth te Rijswijk, waarover boven reeds gesproken werd, door de Staten tot domeingoederen verklaard en gesteld onder den ontvanger Dirk Hendrikszoon Tromper. In 1593—1595 werden verscheidene goederen van dit klooster en dat te Rijswijk verkocht. In 1611 was Tromper nog ontvanger, doch tusschen 1611 en 1616 moet als zoodanig zijn aangesteld Bastiaan Lambrechtszoon van der Cuyck [1]). In 1616 werden de goederen dezer kloosters onder het beheer van het geestelijk kantoor van Delft gesteld.

Ook de abdij van Loosduinen heeft niet gestaan onder Cornelis van der Wolff of onder Gerrit Lambrechts zoon van Schilperoort. Hier werd 1 Maart 1573 Symon Janszoon, eertijds boekdrukker te Delft, tot ontvanger aangesteld. Deze vereenigde dus onder zich het beheer der abdij van Loosduinen en dat van het Regulierenklooster „Bethanië" te 's-Gravenzande.

Na zijn overlijden werd Gerrit Henricxzoon Schaeck tot rentmeester benoemd (9 Juni 1575), terwijl 24 Februari 1576 deze werd vervangen door Joost van Leeuwen, aangezien Schaeck, toen hij zich van Leiden naar Delft begaf, door den vijand overvallen en gevankelijk naar Haarlem gevoerd was. (Sedert 19 Nov. 1572 was Schaeck reeds ontvanger geweest van het Regulierenconvent en het klooster Rodenburg, beide te Leiden, en sedert 6 Febr. 1573 van de kerken, kloosters enz. in de heerlijkheid Nieuwkoop met Noorden enz.). Tot welken datum Joost van Leeuwen de ontvangst van de goederen der abdij van Loosduinen heeft beheerd blijkt niet, doch waarschijnlijk bekleedde hij zijne functie aldaar nog in den aanvang der XVIIe eeuw, aangezien hij toen ook nog ontvanger was van de inkomsten der goederen van het St. Agneta-convent en het Predikheerenklooster te 's-Gravenhage [2]). Eerst in Sept. 1656 werd de abdij

---

1) Dit blijkt uit een door mij in het archief van het geestelijk kantoor van Delft gevonden inventaris van brieven enz., in het bezit geweest van de weduwe van genoemden Van der Cuyck.

2) In 1624 was ontvanger over de goederen dezer drie kloosters Johan Halling. Na 1632 en vóór 1656 Maarten Vlam.

van Loosduinen bij het geestelijk kantoor van Delft geïncorporeerd.

B. In Vlaardingen.

Over de geestelijke en wereldlijke goederen in de stad en de parochie Vlaardingen werd 19 Februari 1573 tot ontvanger aangesteld Abraham Diercxzoon van Vlaardingen. In 1578 waren die goederen reeds bij het geestelijk kantoor van Delft geïncorporeerd.

C. In Maasland.

Onder wiens beheer de geestelijke goederen, waarschijnlijk bestaande uit die der commanderie en van het Vrouwengilde aldaar, hebben gestaan blijkt niet. In 1578 waren zij reeds bij het geestelijk kantoor van Delft geïncorporeerd.

D. In Schipluiden.

Over de pastorie- en kerkgoederen in Schipluiden werd 6 Juni 1573 tot ontvanger aangesteld Gerrit Adriaanszoon, schout van Hodenpijl. Ook deze goederen werden reeds in 1578 door Cornelis van Coolwijk, ontvanger van het geestelijk kantoor van Delft geïncorporeerd.

E. In Berkel.

De ontvangers van de kerk- en vicariegoederen in Berkel zijn niet bekend. Waarschijnlijk waren de kerkmeesters met het beheer belast. In 1578 geïncorporeerd als voren.

F. In Pijnaker.

De kerk- en vicariegoederen in Pijnaker werden geädministreerd door de kerkmeesters. In 1576 geïncorporeerd als voren.

G. In Nooddorp.

De kerk-goederen in Nooddorp werden beheerd door de kerkmeesters; de vicarie-goederen door den ontvanger Cornelis Pieterszoon de Zwinge. In 1578 geïncorporeerd als voren.

H. In de Ketel.

Het beheer van de kerk- en vicariegoederen stond in de Ketel evenals in Berkel waarschijnlijk onder de kerkmeesters. In 1578 geïncorporeerd als voren.

I. In 't Woudharnas.

De kerk-goederen in 't Woudharnas stonden onder het beheer van den laatsten pastoor tot 1579 toe. In 1579 geïncorporeerd als voren.

's-Gravenhage.

DE HANDELINGEN VAN DE EERSTE CLASSICALE BIJEENKOMST VAN DE CLASSIS OVER-VELUWE, GEHOUDEN TE HARDERWIJK, DEN 15DEN JULI 1592,

DOOR

Dr. G. A. HULSEBOS.

Toen deze bijeenkomst gehouden werd, was het houden van classicale vergaderingen in andere streken van ons land reeds lang in gebruik.

Het vereenigen van naburige gemeenten tot eene classis, reeds aangeroerd in art. 5 van de samenkomst van eenige kerkedienaren uit Nederland, in 1568 te Wesel gehouden, werd nader bepaald in de Emdensche synode van 1571, die in artikel 7 van hare handelingen voorschreef, dat er behalve consistoriën (kerkeraden) alle drie of zes maanden samenkomsten zouden zijn van eenige naburige gemeenten, naar derzelver gemak en behoefte.

In de handelingen van de Nationale Dordsche synode van 1578 wordt er van Geldersche classen nog geen melding gemaakt, doch in de Geldersche synode, te Harderwijk gehouden in 1580, was onder artikel 14 der handelingen bepaald: „Aengaende de classes is besloten, dat gelyck die provincie Gelderlandt in vier theilen bestaet, alsoo oock in Vier classen die kirchen gedeilt werden, alsoo, dat die graeffschafft Zutphen einen classem constituere, darnach Arnhem mit der Veluwe den tweeden, Nymegen

mit haeren gantser vierdell (kwartier) [de derde], Venloe mit den Overquartier [de vierde]".

Spoed schijnt er met deze verdeeling niet gemaakt te zijn, want van de Geldersche synode, gehouden te Doesburg in 1583, lezen wij onder artikel 8 der handelingen: „Eindelick aen toe holden, dat die classes door autoriteit der overheit mochte affgeteilet unde int werck gestellet werden. Solckes te verforderen is der kercken toe Aernhem operlagt und haer den eersten classem toe beschrieven bevoelen".

Van de jaren 1583 tot 1592 zijn geene synodale handelingen van Gelderland bekend. Er schijnt echter vóór 1586 eene deeling van de Veluwsche classis in tweeën plaats gehad te hebben, want in artikel 16 van de handelingen van de Geldersche synode, in 1593 te Arnhem gehouden, wordt vermeld, dat in de Nationale 's-Gravenhaagsche synode van 1586 inspectoren aangesteld waren over de beide classes in het Veluwsche kwartier.

De deeling was in alle geval tot stand gekomen, toen op hoog bevel van den stadhouder en het hof van Gelderland en Zutphen in 1592 de classicale bijeenkomst plaats had, welker handelingen hierna volgen. Zooals daaruit blijkt, was het doel daarvan, een onderzoek in te stellen naar de geschiktheid van eenige geestelijken, om als gereformeerde kerkedienaars in de classis aangenomen te worden.

De vraag van toelating tot den dienst des Woords in de gereformeerde kerken dezer landen van priesters en monniken had voortdurend de kerkelijke vergaderingen bezig gehouden. In de handelingen der Nationale Middelburgsche synode komt voor onder de beantwoording der particuliere vragen: „Hoe men handelen sal met den Papistischen Personen, die haer willen laeten reformeren, als men se van haeren dienst niet wel opschorten kan uut vreese, dat andere Paepen door de leeghe (lage) Overicheyt in haere plaetse souden moghen gheset worden? Is gheandwoordt, dat men de Paepen, die haere superstitie verlaeten hebben, recht begheeren te leeren, ende die eerlick

leven (hoewel zij noch in allen niet genouch verstaendich ende gheoeffent sijn) eenen tijt lanck liever dulden sal, dan de kercken in peryckel stellen. Sal evenwel neersticheyt ghedaen worden, dat sij, in allen ghenouchsaem berichtt (onderricht), hen totter ghemeente begeven, ende gheëxamineert worden — om als waere Dienaeren Christi haer ampt recht te moghen doene". En onder die vragen betrekkelijk het examen staat: „Op de vraeghe, oft het niet goedt waere, te maecken een seker forme van Examen over degene, die totten Dienst des woordts aenghenomen worden, overmidts eenighe hierin te veel ende eenighe te weynich te doene gheseght worden? Is niet noodich gheacht, alle kercken aen een seker formulair te verbinden. Sullen evenwel de Examina niet lichtelick nochte onachtsaemlick maer ernstelick ghedaen worden in de bysonderste hooftartyckelen der Christelicker religie, ende in die stucken, die van verscheyden ketteren aldermeest bestreden worden, nae dyscretie van een yegelicke Classe, welke niemandt dàn die ghenouch ervaeren sijn, daertoe verordenen sal". Aangaande deze examina deed zich ook de vraag voor, of de daarbij aanwezige ouderlingen en diakenen mede zouden mogen stemmen over het geheele onderzoek, waarop bepaald werd, dat de dienaren des woords alleen het oordeel zouden hebben over de leer, en de ouderlingen en diakenen met hen over leven en wandel. Hierbij is dus gedacht aan den kerkeraad, volgens den in 1578 in de Dordsche synode gestelden regel: „de ondersoeckinge sal van denselven gheschieden, bij welcken de beroepinghe staet".

In andere dienaangaande genomen besluiten wordt de classicale samenkomst genoemd als aangewezen voor het examen der geestelijken en ook wel de synode. Dat toezicht en onderzoek zeer noodig waren, blijkt uit hetgeen de synode, gehouden te Arnhem in 1581, in artikel 6 der handelingen bepaalde: „Demnach weill gantz gene ordnungh unter den pastoren op den platten lande in bedieningh der kirchen gehalden wird, und die arme hausleuth als dwalende schapen loepen, dat het Hoff in Gelderlandt einen theologo und ansehenlichen politico operlegen will, diesel-

vige te visitiren, und voorscreven pastoren in eine christliche ordnungh te brengen", en die van Nymegen van 1582 in artikel 1 der handelingen: „Irstlick, diewiell die arme huysluydt op den dorperen deses furstendoms Gelre ende graeffschap Zutphen entweder gantz sonder eenige leher (leer) des godtlicken woortz sitten ofte noch in der Papistischen superstitien durch ihre alte vermeinte pastoren gehalten und alsoo die arme luyden jemerlick an oirer zielen heill und salicheyt versuymt werden, ist raedtsam bevonden, dat vanwege des synodi den stadtholder, cantzler und rhaeden aengehalden werde, om aen die amptluyden respective toe schrieven und toe befeelen, dat sij die vermeynte pastoren op den dorperen daertoe hielden, dat sij in den classe, daeronder sy gehoeren, op versoecken desselven, sich verfuegen, und mit den dienaeren desselven classis van die lher (leer) und andere puncten der religion communicieren, om sie alsoo tot die reformation toe brengen, angesehen die algemeine visitation, in den synodo tot Arnhem beratslaeget, tot noch toe den gewunsten voortganck niet gewonnen heeft".

Er waren toen reeds vele tientallen van jaren verloopen, sedert dat de Hervorming op de Veluwe haren aanvang genomen had. Meer dan een geestelijke had leeringen verkondigd, die van de Roomsche kerkleer afweken. Ook waren er, die bij de bediening van de mis niet alleen het brood maar ook den beker aan de leeken gaven. Dit was echter hoofdzakelijk het geval geweest in de steden Elburg, Hattem en Harderwijk, waar de hervorming geen geringe vorderingen had gemaakt, en ook de beeldstormerij haar werk verricht had. Doch ook hier, gelijk elders, werd de ontwikkeling der hervorming gestuit door het schrikbewind van Alva en in 1574 verklaarde het hof van Gelderland: „wij sien, dat die onderdanen deser Landen (Godt hebbe loff) meestdeels in de religie noch nyet gealtereert, dan in den alden ceremoniën onsser moeder der alder Roomschen Catholickschen Kercke stanthafftich verblijven".

Het eenmaal ontstoken vuur kon echter niet geheel gebluscht worden en, zoodra de omstandigheden daarvoor

gunstig waren, laaide het weder op. Dit was vooral het geval, sedert graaf Jan van Nassau in 1578 stadhouder van Gelderland geworden was. Hij toch begunstigde de hervorming met alle macht en middelen, en zoo kwam de tijd, dat ook de dorpen van de Veluwe hun geordenden predikant kregen.

Aan den oproep ter verschijning op de classicale samenkomst hadden behalve de in den aanvang der acta genoemde dienaren des woords van Elburg, Hattem en Harderwijk, bijgestaan door den Arnhemschen kerkedienaar Fontanus met hunne ouderlingen voldaan de pastoors Wilhelmus Die Weese van Putten, Georgius de Looten van Ermeloo, Johannes Wilhelmi van Nunspeet, Johannes te Utslach van Doornspyk, Johannes Cleffken van Heerden, Peregrinus van Hierde van Vaassen, Bartholomeus ter Sluiss van Oyen, Henricus Wolteri van Voorthuizen en Lambertus Elberti, vicarius te Nykerk. Everardus Savaer, pastoor te Nykerk, was wel in de kerk, maar niet in de vergadering gekomen en verder waren weggebleven Timanus Alberti van Oldebroek, Ludolphus Pieck van Epe en Johannes Neucke, vicarius van Oosterwolde, benevens eenige schoolmeesters.

Van dese pastoors vertrokken na het bijwonen van twee zittingen Wilhelmus die Weese en Henricus Wolteri, met achterlating van eene schriftelijke kennisgeving van dezen inhoud: wij ondergeteekenden, pastoors op de Veluwe, zijn op den vierden (14) Juli 92 in gehoorzaamheid te Harderwijk verschenen en na het behandelde van den eersten dag antwoorden wij eenvoudig in het algemeen, dat wij door de goddelijke genade volharden in die leer, die wij vele jaren onzen hoorders tot op dezen dag onderwezen hebben; zij mogen ondervraagd worden, hoe die geweest is, en zoo wij anders handelden, (wat God verhoede), zou ons geweten schade lijden, wat geen goedgezinde ooit van iemand geeischt heeft, en zouden wij voor al de onzen en voor vele anderen tot een ergernis wezen. In haast anno 92, den 5den Juli, ouden stijl.

Van Die Weese vinden wij in de synodale acta aangeteekend, dat hij, afgezet pastoor te Putten, met heimelijk

doopen en leeren groote schade deed, omdat hij nog in 1608 heimelijk kinderen op paapsche wijze doopte. In plaats van Henricus Wolteri vinden wij reeds in 1593 Johannes Lontius als dienaar des woords vermeld. Al de artikelen, die na afloop van het examen ter onderteekening werden voorgelegd, werden door alle aanwezigen onderteekend; door Johannes te Utslach, Johannes Cleffken, Peregrinus van Hierde en Bartholomeus ter Sluiss echter met voorbehoud van deliberatie op art. 2 en art. 12.

Aangaande hen vernemen wij uit de acta van de synode, gehouden te Nybroek, den 12den September 1592, dat zij artikel 12 hadden aangenomen, doch op artikel 2 nog verdere deliberatie wenschten.

Van Peregrinus van Hierde vinden wij in 1600 aangeteekend, dat hij weigerde, zich tot de tafel des Heeren te begeven en den catechismus te onderteekenen, en in 1605, dat hij ten langen laatste gebracht moest worden tot overeenstemming met de leer, de ceremoniën en de ordening der Gereformeerde Kerk of anders door het gezag van het Hof afgezet moest worden.

Ludolphus Pieck, Johannes Neucke (Nucke) en Timannus Alberti, die bij het examen niet tegenwoordig geweest waren, verschenen in de synode van Nybroek en onderteekenden de artikelen.

Ofschoon Johannes Neucke in 1593 geschorst was, wordt hij in 1612 een vroom en godzalig man genoemd, voor wien de synode van dat jaar bij de gedeputeerden van het Veluwsche kwartier een jaarlijksch onderhoud verzochten, omdat hij tot het predikambt niet langer bekwaam was.

Acta classici conventus ende examinis, gehouden binnen Harderwyck ao 92, den 4 Julij stylo veteri, end volgens; alles ut gracht eenes gepubliceerden placats van stadthouder ende hove des vorstendombs Gelderen ende Graeffschaft Zutphen.

Op dese vergaderinge sindt verschenen dese naevolgende personen.

Politici van Harderwijck gecommitteert van de magistraet Brenck van Vanenveldt ende Arndt Wolffsen;

van der Elburch Ernestus van Renesse;
van Hattem Melchior ....;
Ecclesiastici van Arnhem Johannes Fontanus kerckendienaer, Herman Louraedts, genoemt Engelen, ende Ernst Joesten, bijde ouderlingen tot Arnhem;
van Harderwijck Henricus Heningius, Joannes Caesarius ende Wilhelmus Wirtzfeldius, kerckendienaers, Paulus van Arnheim, Werner van Hulsen ende Jan Petersen, ouderlingen;
van der Ellburch Winandus Johannis verbi minister ende Alandt Lipsen ouderlinck;
Pastoren ut die Nederveluwe sindt verschenen.
Wilhelmus die Weese, pastor te Putten,
Georgius de Looten, pastor te Ermelen,
Johannes Wilhelmi, pastor te Neunspijt,
Johannes te Utslach, pastor te Doorspick,
Johannes Cliffken, substitutus in Herde,
Peregrinus van Hierde, pastor te Vaessen,
Bartholomeus ter Sluiss, dienaer in Oyen, vor twee iaer daerhin beropen van den huislieden,
Henricus Wolteri, pastor in Vorthuisen,
Everhardus Savaer, pastor te Neikercken; is in die kerck maer niet in die vergaderinge gecomen (het soude zijn eer mogelich te nae hebben gegaen als gewese decanus) [1],
Lambertus Elberti viiarius ter Neikercken.
Schulmeesters Conradus Alutarius mede Albertus Timann, beide schulmeester ter Neikerken.
Absentes Timannus Alberti, dienaer int Oudebroeck,
Ludolphus Pieck, pastoor in Epe, excusavit se per literas,
Joannes Neucke, vicarius ut Oesterwolde,
Jan Jansen, schulmeester in Hierde,
Gerardus Brandt, schulmeester in Vaesen.
Vacerende plaetsen Voerchten ende Veesen, sorteerende onder Hierde. Doorspyck vaceert een vicarye, welcke gehat heefft Joest Henrichsen.
Nae gedaanen gebett sindt met gemeenen ceurstemmen verkoren Henricus Heningius om praeses te wesen, Johannes Fontanus assessor ende Wilhelmus Wirtfeldius scriba. Maer also Henricus Heningius sieckelick is ende derwegen ten versoecke van hem ende der heeler vergadering heefft den assessor

---

1) De tusschen haakjes geplaatste woorden zijn er door een andere hand bijgevoegd.

Joannes Fontanus die actie gedirigeert ende het examen gehouden.

Die van der Elburch hebben vertoont twee credentiebrieven, eenen van den magistraet ende den anderen van den kerckenraede, gelyck als oock die van Hattem.

Alle, die op den Classem verschienen sindt, hebben ingewillicht, des morgens, als het niet predichdag en is, te verschijnen ten seven uren ende te perdureren ten 11, maer als het predichdach is, des morgens van 6 uren tot anfanck der predicatie, ende nae die predicatie wederom te verschijnen tot 11 ure, des naemiddachs van één ure aen tot 5 ure; de welcke geen wettelicke excuse en hebben, comende nae het gebett, sullen gebruikt hebben eenen stoeter [1]), die uytblijven een ort guldens [2]), die langer uytblijven sal die Classis nae arbitrio censureren, welke mulcten sullen den huisarmen binnen Harderwyck vervallen sijn.

Examen met den pastoren.

Heilige Schryffte. Die pastoren hebben bekent, dat sij die heilge biblische schrifft houden voor dat eenich, waarachtich ende volcomen woort godes, al begrijpende, dat eenen christenen van noden is te weeten, om te geloven ende christelick te leven om salich te worden; Dat oock die auctoriteit der schrifturen offt des goddelycken worts merder is, als die auctoritait der kercken.

Wette. Is oock bekent, dat die wette der ceremonien door Christum sijn hin wech genomen, also dat wij deselve niet meer en mogen houden. Ende belangende het Leviticum sacrificium, dat het selve geheele cessere, maer so veel aengaet het sacrificium des nieuwen testament hebben haer bedencken genomen Peregrinus van Hierde, Joannes Cleffken ende Bartholemeus ter Sleusse.

Wyders dat die wette gegeven is, omdat wij daardoor tot kennisse der sonden souden comen, ende dat sij een paedagogus tot Christum sij ende eenen regel van een christelyck leven ende wandel.

Onderscheit des wets ende Evangelie. Op die vrage van het onderscheit des wets ende des Evangelie is bekent, dat die wette van nature bekent is ende het Evangelium

---

1) Stooter, $2^1/_2$ stuiver.
2) Oordgulden, 5 stuivers.

oyt genade door Christum is worden geopenbaart. Ten anderen, die wett vordert van ons onse vigeur, gerechtichheit der goddelycke wett conform, het Euangelium offrirt ons die gerechticheyt Christi door het geloove, namelijck die vergevingh der sonden. Ten derden, die wette verschrickt ons, stellende ons voor oogen de sonden, godes toorn ende onse verdomnisse, het Euangelium vertroostet ons door het geloove aen Jesus Christum.

Adams vall. Op die vrage, ut wat oorsaeck Godt Adam ende Evam heeft laeten vallen in die sonde, is geantwoordt, dat Godt heefft willen aenwijseu een onderscheit tusschen hem ende den creaturen, namelyck dat hij alleen perfect sij, ende alle creaturen vallen connen. Ten anderen heefft hij willen openen eenen wech ende middel, beyde sijne gerechticheit te bewijsen aen die, welcke verdoemt worden, ende sijne barmhertichеyt aen die, welcke door Christum salich worden.

Vrije wille. Op die vrage van den vrijen wille des menschen is geantwoordt ende bekent, dat den mensche voor den valle sijnen vrijen wille heeft gehatt ten goeden ende ten quaden. Nae den vall heeft den mensch alleen tot den quaeden eenen vrijen wille ende niet tot den goeden. Ende nae die regeneratie werckt den heiligen geest in die geloovigen, dat sij beginnen, oock het goede te willen ende te doen, so verre sie door den geest gedreven werden. Ende in dat eewige leven sullen sie volcomentlick het goede connen willen ende volbrengen.

Sonde. Van die sonde is bekent, dat die erffsonde per propagationem sij in allen menschen ende dat alle andere sonden werckelycke sonden syndt. Ende dat die sonde in den heiligen geest is een tegevechten tegen die openbaere verlichtinge des heiligen geestes, ende dat selve ut haet ende nijdt om den heiligen geest tegen te staen, ende dese sonde en valt niet in die utvercorens godes.

Van den middelaer ende salichmaker is bekent, dat dieselve moet wesen Godt, niet simpliciter, maer die tweede persoon, namelyck die soon godes. Ende oock een waere mensch, doch sonder sonde ende dieselve in eenicheit der persoon, also dat die twee naturen in Christo sindt één persoon. Ende dat hij daerom Godt moet wesen, omdat hij door syne chracht het werk van onse verlossinge conste volbrengen, Ende dat hij mensch moeste wesen, omdat hij in der menschlicker naturen den doodt vor den mensch conste sterven.

Van den Euangelio. Van den Euangelio is bekent, dat

het sodanigh leere sij, daerin opentlick vercondicht wordt allen gelovigen vergevinge der sonden ende dat ewiche leven om des verdienst Christi wille, welcks oock in den paradyse is geopenbaart ende der heilige geest werckt daerdoor in onse herten het geloove, daerdoor wij salich worden. Dat oock alle menschen door Christum niet salich en worden, geschiet niet daerom, dat het gebreck aan den lijden ende verdienst Christi sij, maar omdat het aan den mensche selve is.

S y m b o l u m. Van den symbolo apostolorum is bekent, dat daerin een ware somma is begrepen van all het gene, dat wij behoren te geloven.

V a n G o d t. Van Godt is bekent, dat hij is een geestelijck onsienlijck, onbegrijpelick ende eeuwich wesen, oneindlicker wysheit, goetheit, gerechticheit. Ende dat hem lytmaeten eenes menschen toegeschreven worden, en geschiet niet, omdat hij eenen mensche gelyck sij, maar om op sodanige wijse hem te vertoonen, wat hij vermach, wille ende doe. Ende derwegen doen die quaelick, die die h. dryvuldicheyt affschilderen. Van onderscheit der godlycken Essentie ende persoon is geseit, dat die Essentia wordt verstaen van die nature ende wesen godes ende dat die persoon begrijpt modum existendi [1]). Het onderscheit der persoonen, dat die vader van hem selven sij, die soon ut den vader genereert, ende dat den heiligen geest van bijden utgaat. Onderscheit van gignere ende procedere is, dat den soone sijn essentie hebbe van den vader, den heiligen geest van den vader ende den soone.

E n g e l e n. Van den Engelen, dat sij oock een geestelijck wesen sindt, maer geschapen van Godt, ende dat sij syndt ut genaden der schepinge kinderen godes.

S c h e p i n g e. Van die schepinge, dat alles ut niet geschapen is, ende dat selve in ses dagen, omdat Godt van sijn schepsel sonde gepresen werden. Ende tweederlei vernunnftige creaturen sindt geschapen, die Engelen ende menschen, ende die Engelen sindt ut niet, gelyck onse seelen geschapen.

V o o r s i e n i n g e. Onderscheit der schepinge ende voorsienicheit godes is, dat door schepinghe alle dingen haer wesen hebben, ende door die vorsienicheit haer onderhoudingen. Die beschrijvinge der vorsienicheit is in den catechismo. Godt regert door goede ende quade instrumenten ende, wanner hij handelt dor quade middelen, die sondigen wel, doch Godt wordt

---

1) Wijze van bestaan.

haerre sonde niet deelachtich, overmits hij een goed endt heeft sijns wercks ende een veel anders, als die quaede instrumenten dewelcke het verderffenis soecken, als Godt door datselve werck soeckte des menschen salicheit te vorderen. Exempel in het overgeven Christi.

Jesus Christus. Van Jesu Christo is bekent, dat Jesus wordt genoemt, omdat hij ons geheel ende alleen salich maket, ende sulx ut recht sijns lijdens ende stervens ende dat derwegen onrecht doen, die haer salicheit soecken eens deels bij Christum ende eens deels bij anderen. Christus wordt hij genoemt, dat is gesalffde, om dat hij met den heiligen geest gesalfft is tot onsen propheet, priester ende coninck. Ende worden hier verstaen niet alleen die gaven des heiligen geestes, maer oock die verordeninge ende instellinge Christi tot sijn officium.

Propheten. Onderscheit Christi ende der andere propheten. Christus in den auctoor der leere, welcke derselver oock haer recht geeft; die anderen sindt dienaren, alleen hebbende ontfangen van Christo, dat sij leeren. Onderscheit der propheten des ouden ende des nieuwen testaments. Gene hebben gepropheteert van den toekomenden Christo, dese van eenige besondere dingen. Gene hebben een deel gehat der polityckscher regeringe, dese niet.

Onderscheit der Apostelen ende Evangelisten. Die Apostelen sindt aen geen kercken verbonden, gelyck die Evangelisten, daer beneven hebben die Evangelisten geschreven het gene, dat die Apostelen wilden geschreven hebben. Nu ter tijt worden die dienaers niet meer Evangelisten genoemt, so verre men proprie dit wordt gebruickt, overmits die dienaern geen Euangelium meer schrijven, also dat nu ophouden in der kercken den dienst der Apostelen, Euangelisten ende propheten, ende blijven pastores, doctores, seniores ende diaconen.

Priesterdom. Van Christi sacerdotio is bekent, dat tusschen dat priesterdom Christi ende dat priesterdom des ouden testaments onderscheit is, te weeten, gene priesters waaren figuren, Christus is die substantie zelffs; gene saepius, Christus semel se obtulit [1]). Tot het priesterdom Christi behoort oock die vorbiddinge, die hij vor ons in den hemel doet, daer door verstaen wordt perpetuus vigor, cracht ende werdicheit des verdienst Christi, mitsgaders synen wille, dat die vader ons om

---

1) Deze hebben dikwijls, Christus heeft eenmaal zich zelven geofferd.

sijns verdienst wille aenneme. Buiten dit sacrificium en is oock geen soenoffer.

Christus wordt den eenigen soon godes genoemt, om dat hij van nature ende wij ut genaden godes kinderen worden sindt. Christus is oock nae sijn menscheit godes soon op een andere wijse als wij, want bovendien, dat die menschelijke natuur in Christo met die goddelijke vereenicht is, so ist hij oock geboren godes soon, ende wij sindt geboren kinderen des toorns.

Ontfangen van den h. geest, dat is door cracht des heiligen geestes ende niet ut sijnen wesen, maer ut den wesen der maget Marie.

Nedergedaelt ter hellen. Dat wordt helle heeft in die schrifft dryerlei bediedinge, namelick een graeff der dooden, die plaets der verdoembden, ende groote onutsprekelicke smertsen. Voor het graeff wordt het hier niet verstaen, overmits vorgaet, is begraven; het kan oock van die plaets der verdoemnis niet verstaan worden, want nae die godheit is hij overall, nae die menscheit is hij in den grave gebleven ten derden dage, ende sijne siel is in het paradijs gewest; so blijft dan dat het genomen werdt in die derde bediedinge, namelyck vor die smerten der seelen, die Christus voor ons geleden heeft.

Hemelvaart. Die hemelvaart Christi wordt alsoo verstaan dat hij nae sijn menscheit waerachtich is opgenomen also, dat hij op aerden niet en is nae derselver.

Kercke. Van die kercke godes is bekent, dat deselve is eene vergaderinge dergenigen, welcke godt van aenbeginne door sijn wordt ende geest in eenicheit der waerer religie, ende datselve om Christi wille ende door denselven, vergadert ende onderhouden heefft, ende dese kercke wordt gedistinguert in die kercke des ouden ende in die kercke des nieuwen testaments, welke die catholische genoemt wordt. Item in visibilem ende in invisibilem in militantem en triumphantem, generalem ende particularem [1]). Die kercke is oock niet altijt in sodanigen stande, dat sie den menschen is bekent gewest, als tot der tijt Eliae, ende daer Christus op aerde wandelde. Dit is verclaert dor gelyckenisse van den maene. Het hoofft van die kerck is alleen Christus; die mercktekenen sindt die suvere leere, het rechte gebruick der sacramenten ende die disciplin der kercken.

---

1) In zichtbare en onzichtbare, in strijdende en triumfeerende, in algemeene en bijzondere.

Justificatio. Van die justificatie des menschen is bekent, dat die bestaet in die verdiensten Christi, welcke wij ons door het gelove toeeigenen. Die justificatie ende regeneratie sindt onderscheiden. Die justificatie is ons toegerekent, maer die regeneratie wordt in ons aengericht, die justificatie is perfect, maer die regeneratie is alleen begonnen.

Wercken. Van den goeden wercken is bekent, dat ons deselve niet rechtverdich en maken, want sij sindt onvolmaekt, vruchtan des geloves, so sindt wij oock schuldich deselve te doen, om onse gehorsamheit tegen godt te bewysen.

Sacramenten. Van den sacramenten is bekent, dat het sindt sienlicke tekenen der onsienlicke genaden. Deser sindt in den nieuwen testatement twee, den heiligen doop ende dat avontmaell des Heeren. Int oude testament, sijnder veel gewesen, in den nieuwen weniger, in 't oude hebben die gewesen op den toekomenden messiam, in den nieuwen op dien, die gecomen is.

Doopen. Van den doop is bekent, dat dat water niet en wordt verandert aengaende sijn wesen en datter den exorcismus daarbij niet en behoort te wesen, den welcken van godt niet en is bevolen.

Avondmaele. Van het avontmael des heeren sindt veel worden gevallen. Sommige hebben bekent, dat dat wordeken hoc verstaen wordt van den brode, dat wij breken, ende dat die worden der insettinge niet eigentlick als sij luiden, maer figurlicker wijse moeten verstaen sijn. Sommige sindt gebleven bij der transsubstantiatie, andere hebben willen defenderen die consubstantiatie. Soveel van 't examen met den pastoren.

Wilhelmus de Weese, pastoor in Putten ende Henricus Welteri, pastoor in Vorthuisen, nae dien sie twee sessiones den examini bygewont hadden, sindt sij nae huis gereist, achterlatende aen den Classem een dusdanige schrifftelicke excuse ende protestatie Nos subscripti, pastores in Velue, quarto Julii anno 92 obedienter comparuimus Harderwice et audita primae diei propositione simpliciter in genere respondemus, nos divina gratia perseverare in ea doctrina, quam nostros in hunc usque diem docuimus auditores multis annis: quae qualis fuerit, interrogentur illi, et si aliter (quod Deus avertat) ageremus, conscientia nostra laederetur, quod nemo bonus a quoquam exegit unquam, et scandalo essemus omnibus nostris et multis aliis. Raptim Anno 92 5 Julii stylo veteri [1]). Die broderen des classis sulx gesien hebbende heb-

1) Zie pag. 137.

ben begert van den gedeputeerden van Arnheime, om den hove sulx aentedienen, welcks te doen deselve aengenomen hebben.

Nae gedaenen examine is bevonden, dat die pastores niet genoechsaam en sindt gefondert gewest ende derhalven voor gereformeerde kerckendienaren in dese classe noch niet aengenomen, maer vermaant, dat sie haer wilden wijder bekeeren, ende derwegen het iudicium op verneren tijt gesuspendeert ende darmede alle valsche leeringe gewerdt worde, sindt haer die articulen vorgehouden, welcke in den classe tot Arnheim die pastoren hebben onderschreven, opdat sie deselve oock wilden aennemen ende achtervolgen, gelyck sommige absolutelyck sommige met sekere conditie onderschreven hebben, blyckende bij het geschryfft daervan sijnde.

Copie van die articulen, also luidende.

Articulen, welcke die pastoirs der platten landen in Neder-Veluwe nae het wettelycke examen, gehouden in der Classicale vergaderinge binnen Harderwijck den 4 Julii ende volgens A° 1592 nae den ouden stijl, ingewillicht ende onderschreven hebben.

1. Wij voorsz. pastores erkennen end bekennen, eerstelyck de schrift des ouden en niewen testaments die eenighe ende volcomene leere end regel des salichmakenden gelooffs end christelycken wandels te wesen, verwerpende alles wat daerentegens strijdende is.

2. Bekennen daerbeneffens, dat die somma derselver leere in den catechismo, de welcke in den nederlandschen gereformeerden kercken ende scholen geleert wordt, begrepen sij; approbieren derhalven ende nemen denselven als schryfftmatich aen, belovende, ons nae denselven te willen reguleeren ende onsen toehoorderen so veele te verclaeren, als ons eenichsins mogelyck wesen sal.

3. Voorts belooven wij oock insonderheit, dat wij alle sondagen nae voleindinghe der predicatiën onsen toehoorderen duidelyck sullen vorlesen die thien geboden godes, die twelff articulen des christelicken gelooffs, die insettinge des heiligen doops end avontsmaels Christi, besluitende met het vader onse, gelyck sulckes alles in den catechismo gevonden wordt.

4. Belangende den h. doop inwilligen wij, denselven in onsen kercken ter presentie onser toehoorderen also te bedienen, gelyck het formulaer in de catechismo daer van meldet,

achterlatende den exorcismus ende alle afgodische superstitien.

5. Overmits het heilige avontmael Christi langen tijt op ten platten landen van wegen den troubelen niet is utgedeelt worden, daermede dat alle misbruicke desselven vorgecomen mogen werden, sal hetselve in geenen kercken, het sij bij crancken offte gesonden, utgedeelt werden, men hebbe dan eerst des classis advuys daervan gehoort.

6. Betreffende vernens die proclamatien der gener, die welcke hen in den echten staedt begeven, sullen op dry achter malcanderen volgende sondagen in den kercken nae eyndinghe des sermoons geschieden, ende sullen die selve niet balder [1]) eingesegent offt toesamen gegeven werden, het sij dan die voors proclamatien sonder verhinderinge ergaen, welverstaende, dat sulckes oock in de kercken ende niet in den privaet huisen geschieden sal, alles nae utwysen des catechismus.

7. Wanneer die proclamationes bij den predicanten versoecht werden, sullen sij met neersticheit vragen, off oock die persoonen malcanderen in den bloode offt swagerschap te nae sijn ende, in geval eenich dubium vorfiel, sullen sic sonder grondtlicker bericht hebbende niet vortvaren.

8. Die naemen der gedopter kinderen, alsoock derselver ouderen, petteren ende .... [2]), gelijckvals die naemen der tsamen gegevenen echtelieden sullen in besondere registeren met jaer end dach ingetekent ende ter vermydinghe aller inconvenienten bij den kercken verwaert worden.

9. Alsoo oock aengaende die begreffenisse der dooden, die visitatie der krancken ende andere kerckelycke ceremonien sullen anders niet gebruickt worden dan die mer gemelder catechismus aenwyset.

10. Overmits oock op den fest- ende heiligendagen, door den paus eingesett, groote afgoderye ende misbruick bedreven is worden, wordt vor raedtsaem end nootwendich gevonden, deselve geheel ende gantz te onderlaeten, daeronder nochtans die hemelvaarts, niejaarsdach ende der naevolgende nae paschen, pinxteren ende Corsdach niet sullen begrepen wesen. Ende ingeval die kerspelslieden in der weeken een sermoen begeeren te hebben, sullen sie daertoe den vyerdensdach [3]) offt vrijdach ordentlyck moegen gebruycken.

---

1) Eerder.
2) Peters en meters (doopgetuigen).
3) Vierdendag d. w. z. woensdag.

11. Die pastoren, welcke duslange in concubinatu geseten hebben, sullen deselve persoonen ter echte nemen offt sich van hen scheiden, ten waere saecke, dat sie malcanderen belofften van echtschap voorhenen gedaen hadden. Ende waer sij gelyckewel wilden, sal sulx sonder sentensie des hooffs vnn Gelderlandt niet geschieden. Gelyckfalls sullen sij hernamals in aller nuchterheit ende cuisheit ende in somma in aller vromicheit ende godsalicheit leven, opdat sie goede herders ende vorbilden haerder gemeente sijn mogen.

12. So menichmael sie op classicale offt synodale vergaderinghen beschreven ende beropen worden, sullen sij op den selven gewillich erschijnen, om van alle poincten christelycker religion wijderen bericht in te nemen ende alles helpen verrichten. Maer ingeval nu iemandt in voors. regulen ongehorsam gevonden worde, sal deselve orderlick vermaendt sijnde van synen dienst gesuspendeert ende in geval der geduerige contumacie aflgesett worden, daarin dan die hoochge overheit versoeeht sal werden.

13. Dese articulen sullen sonder praeiuditie der Synodale acten aengenomen ende niet anders geduidet worden, als nae aenlydinge tot denselven.

Aldus gedaen int jaer ende datum als boven beschreven.

Waerna dese articulen onderteekend als volget.

Absente praeside Henrico Heiningio Johannes Caesarius nomine eius subscripsit [1]).

Johannes Fontanus, assessor classis.

Wilhelmus Wirtsfeldius, scriba classis.

Georgius de ....[2]), minister verbi in Armelo.

Joannes Wilhelmi, minister verbi divini in Nunspijt.

Johan van Untslaeghe, dienaer in Dornspyck approbeert dieselve articulos met der conditien, dat hij sijne deliberatie bedinget op den anderden ende twelffsten articulos.

Ego Johannes Cliffken vice curatus in Hirde approbo hos articulos excepto secundo et duodecimo et peto deliberationem [3]).

Ick Peregrinus van Hierde attestor mitz desen dat ick approbeer alle articulos, die in den classe vorgestellt synen, utgeno-

---

1) In afwezigheid van den voorzitter Henricus Heiningius heb ik Johannes Caesarius in zijnen naam onderteekend.

2) Deze naam is zeer onduidelijk geschreven: bedoeld wordt Georgius de Looten.

3) Ik — keur deze artikelen goed met uitzondering van het tweede en twaalfde en verzoek beraad.

men den tweeden ende den twelffsten, daer op beger ick die (deliberatie).

Pelgrinus van Hierden [1])

Ego Bartholomeus Tersluse, minister verbi divini in Oey, approbo conscientia mea omnes articulos predictos preterquam secundum et duodecimum et peto deliberationem [2]).

Die naeste byeencomst is bestemt te houden int Neibroeck den 14 Augusti naestcomende.

Het gebett gedaan sijnde is dese byeencomst geendicht ende in den name des Heeren gescheiden.

Deese acta classis waren onderteekent Henricus Heiningius, preses, Wilhelmus Wirthfeldius, scriba classis.

Utrecht.

---

1) Dezelfde als de voorgaande: eene proeve van slordigheid in het schrijven van zijn eigen naam.

2) Ik keur naar mijn geweten alle voorzeide artikelen goed behalve het tweede en twaalfde en verzoek beraad.

HENRICUS SLATIUS ALS PREDIKANT VAN HERVELD,

DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

Ter vergadering der Classis van Nymegen verscheen in September 1610 de 25-jarige zoon van den Oosterlandschen predikant Daniel Slaet (Slatius), met name Henricus, met het verzoek hem eene standplaats in de classis aan te wijzen. Daar zijne testimonia niets te wenschen overlieten en de Classis „goede gaven aen hem spoerde", werd hij als lid aangenomen en ontving de belofte, dat zijn wensch zoo spoedig mogelijk zoude worden vervuld. Weldra deed zich daartoe eene gelegenheid voor en wel door het vertrek van Ds. Conradus Heckerus van Herveld naar Slijk-Ewyk en Oosterhout, ten gevolge waarvan wij hem in het laatst van 1610 [1]) als predikant van Herveld vinden. Dit was de aanvang der loopbaan van dezen man, die zich eene zoo treurige vermaardheid zoude verwerven.

Aanvankelijk ging, naar het schijnt, alles goed, maar in de vergadering van September 1611 werd medegedeeld, dat Slatius van Socinianisme werd beschuldigd. Men besloot den Arnhemschen predikant Fontanus te verzoeken mededeeling te doen van hetgeen hem dienaangaande bekend was,

---

1) Dus niet 1606, zooals „Bijlage U" van het „*Kerkelijk Handboek" voor 1903* en — waarschijnlijk op gezag daarvan — het „*Nieuw Biographisch Woordenboek*" hebben.

en tevens de Deputati Classis, wien twee leden der classis en een of twee uit de Tielsch-Bommelsche classis zouden worden toegevoegd, te machtigen om met den beschuldigde te spreken.

Op 30. September kwamen de Gedeputeerden der Classis bijeen om het verslag aan te hooren. Slatius woonde deze vergadering bij.

De Acta bevatten hierover het volgende:

„Ziin gelesen twee missiven van den Edelen Hove geschreven aen den Classem aengaende die sake Slatii ende hebben wider rapport gedaen D. Livius ende D. Wigelius van haer mondelinge wederfharen van den Edlen Hove voors., uut welcken alle noch meer blickede die nootwendigheidt van die voorgenomen handelinge, benevens uut die voorgaende resolutie des Classis. Beschlooten is met ernst ende oorder in goeder conscientie te handelen ende die behoorlicke auctoriteet des Classis door alle wettelicke middelen te manuteniren.

Dieselve missiven, mitzgaders die voors. acten des Classis ende andere redenen, daertoe dienende, ziin ook Slatio voorgehouden, die daeruut die vorgenommene handelonge gebillicht heeft, seggende onder ander redenen tot dien einde van die voors. Classe gebleven te ziin, ombdat in eene besondere vergaederinge zyne saken witloopigh mochte gedebattiert worden tot meerder blick van sin onschuldt.

Is Slatio voorgedragen den onlust, dat verscheiden huislieden tot Heerfeldt tegen sine persoon veroorsaket — so men meint — uut sine predicatien ende veranderinge van het formulier ende bedieninge des H. Doops, waerop Slatius belooft heeft zyne predicatien te voegen nae het klein begrip van zyne toehoorders ende verclaert het ordinaris formulier van doopen, tevooren van hem verandert, nu een tidt lanck wederom gebruickt te hebben, volgents die vermaninge eeniger broederen, voormaels in 't particulier aen hem gedaen; belovende oock voortaen 'tselve t'achtervolgen; waerby oock de broederen is aengedient tot beeter contentement van D. Coitsio ende D. Alardo de Vriess, dat den heer burchgrave, heer tot Loenen [1]), verklaert den onlust tegen Slatium meest veroorsaekt te weesen by die huislieden uut seecker different met den scholtus meer als uut andere fouten, gelick

---

1) Cornelis van Gent.

sulx well meer placht te geschieden, also die huislieden meest haer officieren volgen.

Also oock eenige lieden van qualiteet sommige broederen deser vergaederinge hadden geklaget, dat Slatius een predicatie tot Bemmell gedaen hadde, die haer dochte seer ergerlick ende onstichtelick te wesen, onder anderen sich daeran stotende, dat Slatius soude gesegt hebben: „'t Is onmogelick, dat Godt die sondaers saligh make"; Slatius, hirvan vermaent ziinde, verclaert daerby gedaen te hebben het woordt „onbekeerlike of die haer niet beteren"; bekennende sonder die restrictie die voors. sproocke onlidelick te wesen.

Insonderheidt ziin tot beschwaeringe Slatii ingedient twee missiven, voormaels by hem geschreven aen eenen sinen bekenden vriendt tot Zyrickzee, genoempt Job Michielss, gelick het opschrift van den eenen medebrengt ende van den anderen selvest bekennet, den eersten gedatiert den 19. Martii 1608, den tweeden in Junio 1608, beide den broederen behendicht door D. Fontanum op versoeck des Classis, verstaende, dat dieselve missiven tot naedeell des geheelen Classis hier ende daer verspreit worden, voor welcken dienst D. Fontanus van den broederen heertelick bedanckt wort.

Die copien van die voors. brieven (de eene sinde geauthentisiert by eenen notaris, de ander van Slatio als oock die voorgaende goet gekennet) voorgelesen ziinde, heeft die Vergaederinge dieselve van stuck tot stuck ernstlick ondersocht ende daeruut geschept groot misgenoegen, oordelende niet wonder te wesen, dat Slatius voor een Socinianus gehouden is van degeene, die de quaestien ende andtworden, by elcke missive gevoecht, gemeint hebben Slatii te wesen. Doch Slatius, gehoort ziinde, heeft den broederen wat beeter contentement geeven.

Aengaende de erste missive, gedatiert den 19. Martii 1608, heeft Slatius verclaert, dat die twee quaestien, daronder gestelt in die copie, t'onrechte onder die copie van die missiven geschreven ziin; tot bewiss allegirende twee redenen: ten eersten ombdat die missive vermelt van eene quaestie in singulari, ten tweeden ende dat van eene quaestie, die niet veel te bedieden heeft, dar ter contrarie die bygevoegde quaestien twee in 't getall ziin ende dartoe van seer grooten gewichte, als handelende van die rechtveerdichmakinge des menschen ende Christi genoechdoeninge voor de sonden.

Gevraecht ziinde, wat questie dan by die voors. missiven van hem sy beantwordt, verklaerde hetselve vergeeten te hebben,

also hy veele van sulx met dem voors. Job Michaelis pleech schriftelick te verhandelen ende nu door het overliden desselven niet weell khan vernehmen.

Bekent darentuschen noch nae etlicke maenden die twee voors. questien, by hem getranslatiert uut het Latin (niet weetende, dat dieselve Socini waeren, noch oock als ziin eigen gevoelen vervaetende), aen die voors. persoene gegeven te hebben neffens meer andere tot deerthien of vierthien toe, meest handelende van die erfsonde, praedestinatie cum annexis, alle hem behandiget van Joanne Penius [1]), student van Middelburgh, doch toebehoorende Petro Cunaeo, onlanx te voren van Franeker tot Leiden gekommen ziinde.

Widers gevraecht, wat grote secreten hy versproecken, beloovende die te ondecken den voors. Job Michielss, in het kleine getrouw bevonden ziinde, heeft geantwoordt sulx so genauw niet te weeten, doch darby doende met hooge woorden geen verder bedencken gehadt te hebben dan over het stuck van die praedestinatie met den aencleef van dien.

Aengaende die tweede missive bekennet Slatius die questie, darby gevoecht, doen ter tiit van hem geschreven te wesen, doch niet ziin gevoelen vervathende, maer gestelt by een ander student, tegenwoordiglick uutlendich wesende, ende by hem alleine overgeschreven exercitii gratia.

In welcken gefalle die broeders, niet seekers konnende vernhemen, houden die sake in suspensie tot naerder onderrichtinge, oordelende evenweell onbehoorlick te weesen, dat men sodanige schwere bedenckingen, by alsulcke persoonen voornemlick, tot groot pericull gae verweecken, ende derhalven Slatium darover ernstlick bestraefende.

Is oock goetgefonden uut occasie van die voors. brieven ende questien ende die geruchten, van Slatio gespreit, denselven af te voorderen (sonder praejudicie der Gedeputeerden des Synodi van Utrecht, by diewelcke ten versoecke van syne Maecenaten in 't gemein ende Slatii in 't besonder het examen Slatii gedaen is in Novembri, anno 1609) verclaeringh van siin eegen gevoelen van die principaelste stucken, die de Socinianen in die Gereformierde religie bestriden, waerinne Slatius den broederen

---

1) Rogier van Peene komt in 1597 als ouderling te Middelburg voor. Zie: J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere Synoden* Dl. V blz. 87.

gewilliglick mondelinck vooldaen heeft ende daerbeneffens overgelevert syne schriftelicke .confessie, voor den broederen van Utrecht gedaen ter tiit van siin examen; verclaerende darby te persisteren, ja oock in 't gemein met hooge woorden betuigende den Socinianen niet toe te stemmen in eenigh poinct, waerin sy van die wahre Gereformierde religie (well verstaende sonder argh of list van diegeene, die in dese Geünierde Provincien opentlick geoefent wort) verschillen, onbegrepen eenige geringe pointen of besondere consideratien van eenige plaetzen der H. Schriftueren, het fondament der saligheidt niet betreffende, waerin allen Christenen behoort vrieheidt gelaeten te worden; welcke goetwillige belidenisse van hem met ondertekeninge van dese acte wort bevestiget.

Heinricus Slatius.

Desen niettegenstaende hebben die broederen noch misgenoegen gehadt ende Slatium ernstlick bestraeft omb die voors. missiven van wegen ziin verfrembt gemoet, daeruut blickende, ende alle injuriose, ergerlicke redenen, tot nadeell van eenige predicanten streckende; waervan Slatius genoechsame schuldtbekentenisse voor den broederen gedaen heeft, versoekende, dat men sulcks omb sine jonckheidt (die oock siin onbedacht schriven van die questie hadde veroorsaeckt) ende eenige harde proceduren, tegen hem gehouden tot ziin groot nadeell, hem wilde te goede houden, met beloftenisse van sich voor taen also te dragen, dat alle vroome ende de Classis by naemen darinnen sullen goet genoegen hebben; oock sonderlinge belovende sich te sullen gaen versoenen tot Arnhem met D. Fontano, also die broederen verklaerden well te weeten, dat alle 'tgene Siin E. gedaen heeft in causa Slatii, uut goeder meininge tot stichtinge geschiet is sonder eenigen vleeslicken particulieren haet tegen siin persone; waerop die broederen Slatio belooft hebben syne saeken (behoudelike de stichtinge van Godes kercke) also te helpen dirigiren, dat hy sich van haere christelicke liefde ende discretie sall hebben te bedancken, te meer also die broeders goet getuigenisse hebben van siin tegenwoordigh leeven ende wandell, ende van nieus overlesen syne attestatien, op diewelcke hy in den dienst van den classe bevestiget is gewest, als by naemen attestatie van die Academie [1]) ende Kercke tot Leiden, 2°. ordinantie van die bewindthebbere der Oostindischer Compagnie, hem, Slatio,

---

1) In het „Album Studiosorum" komt zijn naam niet voor.

aengeschreven door een besondere missive anngaende het beforderen van sine promotie tot het ministerium, 3⁰. missive van die voors. bewindthebbere, versoekende ziin examen, 4⁰. attestatie van die heeren Staten van Utrecht, 5⁰. attestatie van die Gedeputeerde des Synodi Traiectensis, 6⁰. attestatie van ziner dimissie ende vereeringe, ontfangen van sine Mecenaten tot een minnelick afscheidt.

Dit alles praeparatorie gedaen ziinde ende by provisie, sullen D. Livius ende D. Wigelius met den ersten tot Arnhem die saeke in communication leggen met den Deputatis Synodi ende definitivelic met dieselve darop resolvieren, welverstaende sonder praejudicie des Classis, van welcker wegen dit also goedwilliglick sonder ymandts last by dese by dese Vergaederinge beschlooten wort, ombdat die geruchten van Slatio seer veere gestroiet ziin ende langer geduiret hebben als den broederen lief is, door foute van degeene, die, kennisse van die sake gehadt hebbende, den Classem niet tydelick nae behooren geinformiert hebben ende geensins by foute des Classis; protestierende derhalven voor Godt ende den menschen, dat desen Classi groot ongelick gedaen wort van dengeenen, die omb die sake Slatii of om andere gepretendirde oorsaken dieselve beschuldigen of suspectiren van beschmeet te weesen met die grouwelen Socini, die deses Classis voor Gode in conscientien verclaert so ernstlick ende yverigh te willen weeren als eenige anderen, doch met christelike yver, sonder te willen ymandt veroordelen op onseekeren suspitien; insonderheidt protestierende tegen degeene, die, sonder der Classen met goet bescheidt te wahrschouwen, door heimlike oorblasinghen het Edel Hoof gaen abusieren ende tegen desen Classem ophetzen tot quetzinge van veele gemoeden ende goede kerkelike ordre in dese provincien, tegen diewelcke (tsy eene persone of meer) de Classis haere actie reseviert tot op den naestvolgenden Synodum."

In de volgende vergadering, 20—22 April 1612, kwam de zaak opnieuw ter sprake. Wij lezen dienaangaande:

D. Gerardus Livius ende D. Joannes Wigelius hebben den Classi ghedaen volcommen rapport van 'tgheene voorghenomen ziinde by den Eed. Hove, by haerlyden ten dienste des Classis afgedaen is; relaterende, dat D. Fontanus ende D. Dammannus, gesien hebbende die acta Deputatorum Classis in causa Slatii, hebben dieselve ganselic geapprobeert, ooc belooft de gansche handelinghe den Eed. Hove in bester forme te recommanderen; ende is van den Classe ooverweegen de handelinghe Deputatorum

Classis in causa Slatii, mitzgaeders de acta, hiervan geëxhibeert ende oovergeleken, daerop Classis erkent, dat D. Deputati alle dingen door Godts ghenaede ende seegen seer stichtlick hebben afgchandelt, ende bedanct haer seer vlytelic voor de trouwe sorghe ende neersticheyt, so syluyden hierin hebben aenghewendt.

Vorder vermaent Classis D. Slatium hem in leer, kercken-ordre ende leven soo te draegen, dat hy mooghe stichten ende niemant ergernisse geven."

Een paar maanden later bemoeide de Synode zich met de zaak [1]). Deze was van oordeel, dat Slatius zich niet voldoende had gezuiverd, en gelastte hem binnen den tijd van eene maand over te leggen „acte van enicheyt ende suyverheyt in die leere van die kerckendienaers binnen Middelburch ende Sirckzee alsoock acte van reconciliatie met dieselffde". De Classis van Nymegen werd geprezen om hare behandeling van de zaak, terwijl haar opgedragen werd bij de Zeeuwsche broeders aan te dringen op volledige mededeeling van al hetgeen hun aangaande Slatius bekend was.

Slatius heeft aan dit bevel der Synode geen gevolg gegeven, maar zich met eene hem door de Nymeegsche Classis — na het voorgevallene wellicht min of meer onvoorzichtig — uitgereikte attestatie in 1613 te Bleiswijk doen beroepen.

In de acta der Geldersche Synode van 1618 lezen wij [2]) naar aanleiding van eene vraag van den gedeputeerde der Zuid-Hollandsche Synode:

„Alsoe dien Slatio, vertrocken siinde van hier nae Bleeswijck, aleer ende bevoerens hy die acten des Synodi voldaen hadde, attestatie by den Classe van Nymegen is gegeven, diewelcke hy misbruickt heeft ende noch misbruyckt tot schade der kercken, verclaeren die broederen des Classis van Nymegen hem tot dien einde die niet medegedeylt te hebben, oick niet meer van hem getuycht te hebben als van dien tiidt, dat hy by hen was geweest. Edoch heeft die Vergaderonghe geoordelt hierin geheel onvoorsichtich gehandelt te ziin" [3]).

---

1) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der provinciale en particu liere synoden*, Dl. IV, blz. 205.

2) Aldaar, blz. 225.

3) Zie ook: aldaar, Dl. III, blz. 310.

Vraagt men na lezing van het bovenstaande zich af, of zijne houding in Gelderland aanleiding geeft om de voorstelling van dr. W. P. C. Knuttel in diens artikel in het „Nieuw Biographisch Woordenboek" [1]) te wijzigen, dan moet het antwoord ontkennend luiden. Slatius heeft zich te allen tijde een karakterloos mensch betoond, die den moed zijner overtuiging volslagen miste.

A r n h e m.

---

1) P. C. Molhuysen en P. J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, Leiden 1911, Dl. I, kol 1474—1475.

BOEK-AANKONDIGING *).

Th. Goossens, Franciscus Sonnius in de Pamfletten, Bijdragen tot zijne biografie. 's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon, 1917 (233 + 88* + VII blzn.).

Dit uitvoerige, degelijk en streng methodisch bewerkte boek, waarop de schrijver aan de Gem. Univ. te Amsterdam tot lit. doctor promoveerde, moet worden beschouwd in verband met het oorspronkelijke plan van Dr. G. om eene monografie over Sonnius te leveren — een arbeid, reeds door Moll, ook nog na het verschijnen van het werk van De Ram, wenschelijk geacht. De tijdsomstandigheden verhinderen dit voornemen; het bracht den schrijver echter onder meer in aanraking met een drietal overigens niet onbekende pamfletten (dit woord in ruimen zin genomen): de „Apotheosis van R. Tappert", de „Colloquia obscurorum theologorum" (deze beide door Dr. F. Pijper uitgegeven) en de „Totius Belgicae divisio", waarbij Dr G. zoo gelukkig was als vierde een onbekend „Sonnii adversus novos episcopos querela" te vinden. In alle deze heeft Sonnius, de bekende inquisiteur en bisschop, menigen veer moeten laten, alsmede in de eveneens in dit verband besproken „Biënkorf" van Marnix. Een minutieus, ook taalkundig nauwkeurig onderzoek brengt den schr. tot de stelling van het gemeenschappelijk auteurschap der vier boekjes, dat hij verder, na even nauwkeurige vergelijking, toeschrijft aan Henr Geldorpius, den humanistisch reformatorischen tegenvoeter van Sonnius. Zoodoende vormt deze en zijn pamflet-werk eig. evenzeer het onderwerp der dissertatie als Sonnius, de man van Dr. G.'s oorspronkelijke plan. Over Sonnius oordeelt de schrijver gunstig, als over een zeer gematigd inquisiteur. Ietwat onbillijk komt hij ons voor te zijn in zijne afkeuring der pamfletliteratuur als anonym geschrijf. Een goede herdruk van de „Sonnii

---

*) Boeken ter aankondiging te zenden aan Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.

querela" is in de „Bijlagen" opgenomen. Het geheel doet met goede verwachting uitzien naar 's schrijvers boek over Sonnius, waarvan we dit werk als de veelbelovende belofte mogen beschouwen. L.

J. Spinoza Catella Jessurun, Kiliaen van Rensselaer, van 1623 tot 1636. 's-Grav., Martinus Nijhoff, 1917 (213 & XXVI blzn.).

De schrijver heeft ons in deze dissertatie op sobere en heldere wijze de levensgeschiedenis verhaald van den Amsterdamschen koopman, stichter van de kolonie Rensselaerswijck in Noord-Amerika, echter slechts over een dertiental jaren. Waar door de artikelenreeks van De Roever en bovenal door de bekende uitgave van de „Van Rensselaer Bowier Manuscripts", ons door den Amerikaanschen archivaris Van Laer verschaft, reeds heel veel voorwerk is gedaan, zou de vraag kunnen rijzen, of er thans geen aanleiding ware geweest om het geheele leven van Van Rensselaer te behandelen, in plaats van diens patroonschap over Rensselaerswijck, dat toch feitelijk den hoofdinhoud van dit boek vormt, en waarover wij door gemelde publicatiën reeds vrij volledig zijn ingelicht. Materiaal was er genoeg (blz. 192) en de weg daarheen was den schr. niet onbekend. Thans zien wij Van Rensselaer als patroon zijner kolonie optreden, van welke hij meer eene volksplanting dan uitsluitend een handelgebied wenschte te maken (blz. 155); een energiek man van edel karakter, goede trouw, vervuld van eerbied voor het gezag, liefde tot God en een sterk verlangen om den vrede te bewaren. Schr. heeft zijne taak ernstig opgevat en ook op het rijksarchief te 's-Gravenhage naar nieuwe gegevens gezocht, getuige onder zijne elf bijlagen o.a. de aanhalingen uit den brief van Isaac de Rasière aan Samuel Blommaert, die op eene uitgave in extenso nog altijd wacht. Door middel van deze nieuwe vondsten was hij in staat de verhouding van Van Rensselaer tot de West-Indische Compagnie duidelijker dan te voren was geschied, in het licht te stellen. Zie ik goed, dan heeft schr. echter één belangrijke bron onaangeboord gelaten nml. de Amsterdamsche notariëele protocollen. Hoeveel kostbaars ligt hierin, ook voor onze kennis van Van Rensselaer en zijne kolonie, nog verscholen! De acte verleden bij notaris P. Ruttens (blz. 133) geeft al aanstonds een aanknoopingspunt; de protocollen van notaris Justus van de Ven zijn niet te versmaden. Wij moedigen den schr. aan, om inzonderheid de protocollen der notarissen tot onderwerp van nauwgezet en systematisch onderzoek te maken, dan zal hij ons komen verrassen met een schat van nieuwe dokumenten, waarvoor niet alleen de Amerikanen hem dankbaar zullen zijn, maar ook zij, die belangstellen in de koloniale geschiedenis der Nieuwe Wereld.

De schr. is over het algemeen goed op de hoogte van de literatuur

met zijn onderwerp in betrekking staande; de uitvoering van het boek is onberispelijk.

E.

Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, door dr. J. Reitsma. Derde bijgewerkte en vermeerderde druk, bezorgd door dr. J. Lindeboom, met medewerking van F. Reitsma. Utr., Kemink & Zoon, 1916 (VII & 912 blzn.).

Bij het verschijnen der afzonderlijke afleveringen is reeds op dezen bijgewerkten en vermeerderden druk de aandacht gevestigd; zie: Dl. X (1913), blz. 345; Dl. XII (1916), blz. 353, 354. De tweede druk, die 475 blzn. telde, is dus thans in omvang bijna verdubbeld. Vooral het laatste gedeelte, dat tot op onzen tijd moest worden bijgewerkt, heeft veel verandering ondergaan. Met groote onpartijdigheid, zonder in het kwaad van kleurloosheid te vervallen, heeft prof. Lindeboom de verschillende geestelijke stroomingen beschreven, waarbij hij zich loflijkerwijze gewoonlijk door de voormannen zelf heeft laten voorlichten. Niet verrassend is het, maar toch wel verblijdend om te zien, dat de publicatiën in het „Archief" verschenen zoo menige bijdrage hebben kunnen leveren. Bij een vierden druk zal het overweging verdienen het „Register van behandelde personen" nog iets uit te breiden, en te vermeerderen met de opgave van zaken en namen van auteurs, terwijl aanduiding door cursief of vet cijfer, waar in het boek de hoofdplaats is vinden, in het Register moge worden aangebracht. Aan de typografische uitvoering van het boek is door den uitgever alle zorg besteed.

E.

Jan Luyken, Jezus en de ziel. Ingeleid en toegelicht door F. Reitsma. Met reproducties naar de oorspronkelijke prenten. Amst., Mij. v. goede en goedk. lectuur, [zonder jaar van uitgave].

Over den „oorsprong van Luykens „Jezus en de ziel'" handelde de schr. in: *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterk.*, Deel XXXV, blz. 202—221. Duidelijk blijkt hoe sterk de mystiek van Jacob Böhme op Luyken heeft ingewerkt. De Schr. doet aan dit boekje een „Inleiding" voorafgaan en geeft dan het bekende „Kort verhaal van het godvruchtig leven en zalig afsterven van Joannes Luiken". De plaatjes hebben in dit uitgaafje niet die frischheid als in de oorspronkelijke drukjes.

E.

EEN MIDDELEEUWSCH HANDSCHRIFT OVER DE BIECHT,

DOOR

Dr. J. LINDEBOOM.

In vergelijking met de groote aandacht, die door verschillende geleerden gewijd is aan de middeleeuwsche boeteboeken (libri poenitentiales, poenitentialia) hebben de biechtboeken (libri confessionales, confessionalia) de belangstelling maar weinig gaande gemaakt. Voor een deel is dit te verklaren uit de beteekenis, die de eerstgenoemde hadden voor de werkers op het uitgebreide gebied van het kanonieke recht, voor een ander deel uit den vaak weinig aantrekkelijken inhoud en het speciaal theologisch karakter der laatste. Von Schulte, die in zijn omvangrijk werk over de geschiedenis van het kerkelijk recht ook een slothoofdstuk wijdt aan de literatuur over het forum internum, spreekt dan ook weinig gunstig over de toch talrijke geschriften, die zich bezighouden met den ritueelen kant of met het theologisch karakter der biecht, en hoewel hij, tengevolge van de onzekerheid der grenzen tusschen de meer theologische en de meer kerkrechtelijke terreinen, wel genoodzaakt is de literatuur der biechtboeken nader in oogenschouw te nemen, verontschuldigt hij zich bij voorbaat over de tekortkomingen in dezen met een beroep op het onbelangrijke dezer literatuur, die niet waard is, dat andere

arbeid er voor zou moeten wijken [1]). Evenzoo is kort het slothoofdstuk, dat Herm. Jos. Schmitz in zijn werk over de boeteboeken en boeteleer der kerk geeft over de „Summae'' en confessionalia in den tijd na de door Gratianus geleverde codificatie tot aan Trente. Zij staan immers, zegt hij, slechts in verwijderd verband met de boeteboeken, bevatten dan ook geen boete-canones, maar houden zich bezig met de ethisch-religieuse beteekenis der biecht [2]). Uitvoeriger handelt over de biechtliteratuur dr. F. Pijper in het tweede deel van zijne „Geschiedenis der boete en biecht'', die een afzonderlijk hoofdstuk aan deze stof wijdt [3]) en den inhoud van sommige confessionalia herhaaldelijk ter sprake brengt, al valt ook in zijn boek de grootste nadruk op de poenitentialia en de vroegere middeleeuwen, terwijl de libri confessionales tot een volgend tijdvak behooren [4]). Wasserschleben gaat in zijn boek over het boetewezen der westersche kerk aan de (latere) libri confessionales vrijwel voorbij, al wijdt hij eene belangrijke bladzijde aan de omstandigheden, waardoor de beteekenis der boete-bepalingen en boeteboeken achteruitging; deze zijn, volgens hem, minder het verval der openbare boete, dan wel de zich uitbreidende leer van aflaat en „thesaurus operum'', en de verandering in beteekenis van den priester, die meer individueel en minder aan poenitentialia gebonden naar eigen goedvinden — zij 't ook behoudens goddelijke gebondenheid — over boete, straf en vergeving beschikte, maar bij wien dan ook grooter behoefte ontstond aan voorlichting in de verschillende gevallen waarover het forum internum te beslissen had [5]). — Meer rechtstreeks houdt zich met deze stof bezig

---

1) Dr. Joh. Friedrich von Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart*, Stuttgart 1875—1877, 2. Bnd , S. 526.

2) Herm. Jos. Schmitz, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz 1883, S. 833.

3) Dr. F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de christelijke kerk*, 's-Gravenh. 1896—1908, Dl. II, blz. 301—320.

4) *T. a. p.*, blz. 245.

5) Dr. F. W. H. Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle 1851, S. 93 fg.

Dr. A. Troelstra in zijne beide werken over de catechese in Nederland vóór de reformatie [1]), maar behalve dat hij de dingen hoofdzakelijk van uit het oogpunt hunner catechetische beteekenis beziet, is zijne aandacht ook meer tot den laatsten tijd der middeleeuwen bepaald. Over den inhoud van confessionalia uit deze latere periode zijn wij in staat ons nader te oriënteeren aan eenige dier geschriften zelve, die in de 15e en ook nog in de 16e eeuw gedrukt verschenen [2]); weinig is echter bekend van de biechtboekjes der 13e en 14e eeuw, waarvan maar een paar later in druk het licht zagen. Plichtmatig, en zonder aanspraak te willen maken op volledigheid, noemt Von Schulte niet minder dan 45 dezer confessionalia op [3]), waarvan sommige, bewijze de vele en overal verspreide handschriften, eene wijde verbreiding vonden. Het zijn dan ook alle de kleinere, „für den Handgebrauch bestimmte", „manualia", „modus confitendi", „casus reservati", enz., maar daardoor juist belangrijk als weerspiegeling van veel en algemeen verbreide opvattingen en leeringen. Hij noemt ook de vindplaatsen, waaronder de nederlandsche bibliotheken ontbreken. Ten onrechte, want het onder no. 25 genoemde confessionale komt ook in twee exemplaren hier te lande voor. Mijne aandacht werd op deze beide handschriften gevestigd, en de stof kwam mij voldoende belangrijk voor om ze aan nader onderzoek te onderwerpen, hetwelk hier volgen moge, terwijl eene uitgave van een der beide als bijlage is toegevoegd.

Het oudste van de twee is een handschrift der Utrechtsche universiteitsbibliotheek, uit het allereerste begin der 14e eeuw, op perkament geschreven, getiteld „Summa confessionis Berengarii cardinalis", 9 quarto-bladen groot, en,

---

1) A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Groningen 1901 (diss. Utr.), en dez., *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*, Gron. 1903.

2) Zie daarover o.a. bij Pijper, *Geschied. der boete en biecht*, blz. 305—320; vgl. Troelstra, *Stof en methode*, blz. IX—XII en Von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bnd. II, in het alphab. reg.

3) Von Schulte *Die Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 527—534.

met de vijf andere in één codex gebonden handschriften (uit het begin der 15e eeuw) afkomstig uit het Karthuizerklooster bij Utrecht [1]). Het jongste berust ter Leidsche universiteitsbibliotheek, dateert uit de eerste helft der 15e eeuw, heeft tot opschrift: „Incipit summa Berengarii cardinalis episcopi Tusculani domini pape summi penitentiarii", is, op papier geschreven, 18 quarto-bladen groot en met een dertigtal andere 15e-eeuwsche handschriften in één codex gebonden [2]). Von Schulte noemt dan bovendien, afgaande op het Initium, één H. S. te Weenen aanwezig, eveneens op naam staande van kardinaal Berengarius, benevens één te Angers, één te Praag, drie te München, deze laatste vijf op naam van een magister Paulus, en eindelijk één te München en één te Lambach, beide anoniem. Daargelaten nog het ontbreken der beide nederlandsche handschriften en der beide handschriften in het klooster van Monte Casino (waarover ben. meer), is deze opgave verre van volledig. Dr. G. Leidinger, Oberbibliothekar der Bayer. Staatsbibliothek (voorm. Kgl. Bayer. Hof- und St. B.), tot wien ik mij had gewend met het verzoek om toezending der handschriften — verzoek waaraan hij tengevolge van de onzekerheid van het verkeer niet kon voldoen —, berichtte mij, dat de „Summa confessionis" in tien verschillende handschriften onder zijne berusting voorkomt [3]). — Het Weenen'sche handschrift kon door

---

1) Vgl. *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae*, Traj. ad. Rh. — Hag. Com. 1887, p. 32: Cod. Lat. 112: Berengarii Summa Conf. f°. 122*a*—130*b*. In de nieuwe uitgave van dezen Cat.: *Cat. cod. man. scr. bibl. univ. Rh.-Traj.*, Tom. II, Traj. ad. Rh. 1909, p. 8, Cod. Lat. 112 is als toelichting bijgevoegd bij „Ber. Summ. Conf.": Opusculum typis exstat vulgatum in *Florilegium Casinense* IV, p. 191—215; cf. Bibliotheca Casinensis IV (1880), p. 60 (cod. CLXXXIV, p. 277). Recensio nostri codicis brevior est et capitulorum ordinem nonnullibi habet turbatum. — Vgl. ook Ib., p. XVII.

2) Vgl. *Bibliotheca universitatis Leidensis, Codices manuscripti III, Codices bibliothecae publicae Latini,* Lugd. Bat. 1912, p. 95: Codex bibl. p. Lat. 191 C, chart., saec. XV, f°. 2—19': Berengarii summa de confessione.

3) Behalve de door V. S. genoemde Cod. lat. 3238, 4586, 4782*a* en 3049: Cod. lat. 9666 f°. 150, 9740 f°. 53, 11338 f°. 48, 11481 f°. 85,

mij geraadpleegd worden, daar het op verzoek door de welwillendheid van den R. R. Direktor Dr. Jos. Donabaum naar Groningen werd gezonden [1]). De inhoud vertoont groote overeenkomst met het Utrechtsche handschrift, waarover beneden meer.

Gelijk gezegd zijn de verschillende handschriften niet eenstemmig in de aanwijzing van den auteur. Dat in Utrecht noemt „kardinaal Berengarius", dat in Leiden evenzoo, met de bijvoeging: „bisschop van Tusculum en grootpoenitentiarius van den paus", zooals ook het Weenen'sche doet. De door Von Schulte aangewezen handschriften te Angers en Praag spreken van een „magister Paulus", drie van de door hem genoemde München'sche handschriften resp. van een „magister Paulus praedicator S. Nicolai", „presbyter S. Nic." en van een m. P. „presb. S. Nicolai prope Passau". Minstens één der handschriften te München en dat te Lambach zijn anoniem. Van die op Monte Casino is één anoniem, het andere noemt als samenstellers „fratres predicatorum". Von Schulte maakt (uit het door hem meegedeelde) deze gevolgtrekking: de omstandigheid, dat het Weenen'sche handschrift zoowel als die, welke den naam Paulus missen, het werk laten geschreven zijn „ad honorem b. Nicolai"; geeft voldoenden grond voor de onderstelling, dat het geschrift in de veertiende eeuw werd ver-

---

14177 f°. 246, 16195 f°. 131. Dr. Leidinger: „Die ältesten und besten von den 17 hiesigen Handschriften scheinen Cod. lat. 4586, 11338 und 9666 zu sein".

1) Bibliotheca Pal. Vind. ([K. u. k.] Hofbibliothek, Wien), Cod. 1700. H. S. op perkament, met een ander bijeengebonden, 26 kleine bladen (cod. f°. 30 r^0—55 r^0), met initialen en rubriceeringen. Titel: „Incipit sum(m)a d(o)m(ini) Berengarii Cardinalis Epi(scopi) tusculani. Et d(o)m(ini) p(a)pe sum(m)i p(en)i(te)n(ti)arii". Aan het einde: „Explicit su(m)ma d(o)m(ini) b(re)engarii cardinalis ep(iscop)i tusculani et d(o)-m(ini) p(a)pe Sum(m)i p(en)i(te)n(ti)arii". Dr. M. Schoengen, Rijksarchivaris in Overijsel, wien ik het H. S. toonde, dateerde het einde der 14e eeuw, uit de kringen der fraterheeren, waarschijnlijk in de omgeving van Zwolle gemaakt; volgens mededeeling van Dr. S. bevinden zich te Weenen vele handschriften door de Broeders des Gemeenen Levens hier te lande vervaardigd.

vaardigd door een Duitsch geestelijke in de diocese Passau [1]). Mij komt deze grond zeer onvoldoende voor; de eenstemmigheid der verschillende handschriften is te gering, terwijl bovendien van eene Nicolaas-parochie onder een geestelijke Paulus in het bisdom Passau niets naders bekend is [2]). Evenmin kan voorloopig met zekerheid worden geconcludeerd tot het auteurschap van kardinaal Berengarius; wel was deze een canonist van beteekenis, terwijl een op zijn naam staand te Leiden aanwezig handschrift over de biecht, dat meer over het forum externum handelt [3]), alsmede de omstandigheid, dat het tot de oudste behoorende Utrechtsche handschrift reeds uit den tijd van Berengarius' leven dagteekent, er voor pleiten, dat de „Summa confessionis" met eenige waarschijnlijkheid aan dezen wordt toegeschreven. En waar althans de beide hier te lande aanwezige handschriften den kardinaal Berengarius noemen, is het hier de plaats eene enkele mededeeling omtrent dezen prelaat te doen.

Hij komt voor bij Eubel, die hem geboortig noemt uit Périgueux, en van hem vermeldt, dat hij was bisschop van Béziers, kardinaal met de titelkerk van de H. H. Nereus en Achilleus, na 10 Aug. 1309 bisschop van Tusculum, verder penitentiarius maior; als datum van zijn overlijden wordt opgegeven 11 Juni 1323 [4]). Von Savigny in zijne „Geschiedenis van het Romeinsche Recht in de Middeleeuwen" en Von Schulte spreken over zijne werkzaamheid op het gebied van het kanonieke recht en over zijn aan-

---

1) Von Schulte, *Die Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 532.

2) Over een dergelijken Paulus heb ik niets kunnen vinden, óók niet in P. M. Hansiz, *Germaniae sacrae Tomus I* (metropolis Lauriacensis cum episcopatu Patáviensi), Augustae Vindel. 1727.

3) *Bibl. un. Leid., Cod. bibl. publ. Lat.*, p. 85: Cod. bibl. publ. Lat. 166, chart. a. 1420—1433; daarvan f°. 73'—88: „Berengarii Fredoli Summa de casibus confessionis"; inc.: „Pri(mus) cu(m) quis incidit".

4) Conradus Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, Monasterii 1898, Tom. I, p. 14; vgl. p. 37 sq., en Tom. III, p. 65 sq., waar de kardinalen worden vermeld, die bisschop van Tusculum zijn geweest; onder deze laatsten komt slechts één van den naam B. voor.

deel in de totstandkoming van het „Liber sextus" [1]). Uitvoerig over hem is het groote verzamelwerk der Maurinen: „Gallia christiana", dat weer verwijst naar Balusius [2]). — Berengarius stamde uit het adellijke geslacht der Fredoli, en was geboortig „e castro de Veruna" in de nabijheid van Montpellier. Reeds zeer jong werd hij kanunnik in Béziers, waarbij spoedig vele andere geestelijke waardigheden kwamen. In 1294 bisschop van Béziers geworden nam hij spoedig eene voorname plaats in onder de hooge Fransche geestelijkheid; in de betrekkingen tusschen koning en paus in dezen tijd schijnt hij 't meest op de hand van den paus te zijn geweest. Zijn naam wordt genoemd in politieke kwesties en in processen tegen met name genoemde ketters; in 1307 werd hem door den paus het onderzoek inzake de beschuldigingen tegen de Tempelieren opgedragen. In 1298 werkte hij aan de samenstelling van het „Liber decretalium sextus"; Bonifacius VIII noemt hem in de bul „Sacrosanctae Romanae Ecclesiae", ter inleiding vóór het „Lib. VI" geplaatst [3]). In 1309 werd hij bisschop van Tusculum en groot-poenitentiarius van de Roomsche kerk. Na den dood van Clemens V, in 1312, kwam hij, met Arnoldus de Pellegrue, in aanmerking voor het pontificaat; uit embarras de choix verkoos men Jacobus van Ossa (Johannes XXII). In 1523 stierf hij te Avignon [4]).

---

1) F. C. von Savigny, *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*, 4. Bnd., Heidelb. 1850, S. 587; vgl. G. Phillips, *Lehrbuch des Kirchenrechts*, 1. Abt., Regensb. 1859, S. 64, benevens de correctie betreff. het „Liber Sextus" door B. Hauréau, in *Journal des Savants*, ann. 1884, p. 271—274. — Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 35, 180 fgg.

2) *Gallia Christiana, in prov. eccl. distrib., in qua series et historia archiep., episc. et abbatum, opere et studio Mon. Congreg. S. Mauri*, Tom VI, ubi de provincia Narbonensi, Paris. 1739, col. 341—444. — Balusius, *Vitae paparum Avenioniensium*, Paris. 1693, Tom. I, pass.

3) In het *Corpus Iuris Canonici*, ed. A. Friedberg, Pars II, Decretalium Collectiones, Lips. 1881, p. 934. — Drie decretalen (de eenige in het Lib. VI met adres) zijn aan Berengarius, biss. v. Béziers, gericht: c. un. de rerum permutatione III 10, c. un. de voto et voti redemptione III 15, c. 2 de poenis V 9.

4) Geheel zeker is deze datum niet; vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 180.

Zijn omvangrijke schrijversarbeid bepaalde zich hoofdzakelijk tot het in „inventoria" bewerken van anderer boeken [1]).

Dr. Geffcken heeft in het belangrijke eerste deel van zijn „Bildercatechismus des 15. Jahrhunderts" de werken, welke voorlichting willen geven over deugden en ondeugden, geboden en verboden, welker kennis noodig is voor het afleggen of afnemen eener goede biecht, onderscheiden volgens drie groepen: geschriften voor wijze en geleerde biechtvaders, geschriften voor ongeleerde biechtvaders tot onmiddellijk praktisch gebruik, geschriften in de landstaal ten gebruike der leeken [2]). Hoewel Geffcken voornamelijk de werken over de tien geboden op het oog heeft en zijn onderzoek tot de vijftiende eeuw beperkt, is zijne indeeling ook meer in 't algemeen geldig [3]). De hier behandelde „Summa" valt onder de tweede rubriek. Van die der eerste onderscheidt het zich duidelijk zoowel door het hoogst eenvoudig karakter als door den beperkten omvang, gelijk duidelijk blijkt wanneer wij het bijv. vergelijken met wat Geffcken, Von Schulte, Schmitz, Pijper, e. a. meedeelen over de uitvoerige werken van Gerson, Johannes van Freiburg [4]), Hendrik van Herp, enz., of met de kleinere, maar aanmerkelijk dieper gaande geschriften van Thomas van Aquino [5]) of van Bonaventura [6]). Gelijk reeds boven werd

---

1) Veel gebruikt en later gedrukt werd zijn alphabetisch register (Inventorium, Repertorium) op het *Speculum Iudiciale* van Wilh. Durantis, een uitgebreid, droog en onoorspronkelijk werk (een gedrukt ex., Norimb. 1485, bij Anth. Kobergers, is aanwezig in de univ.-bibl. te Utrecht). Men verwarre het niet met een door Wilh. Durantis zelf vervaardigd *Repertorium Aureum.*

2) Johannes Geffcken, *Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther*, I, *Die zehn Gebote*, Leipz. 1855, S. 28—34, 34—38, 38—49.

3) Vgl. Dr. F. Pijper, *Geschied. der boete en biecht*, Dl. II, blz. 303 vg.

4) Nam. diens *Summa confessorum;* zijn *Manuale* en zijn *Confessionale*, alleen in handschriften voorkomende, behooren wel tot de tweede rubriek. Vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 421 fgg.

5) *De duobus praeceptis charitatis et decem legis praeceptis*, in *D. Thomae Aquinatis Tom. XVII complectens opuscula omnia*, Antverpiae 1612, f'. 53—61, p. 505—532.

6) *Collationes de decem praeceptis,* in *Doctoris Seraphici S. Bona-*

opgemerkt zijn verscheidene biechtboekjes der vijftiende eeuw ons in gedrukte exemplaren — zij 't ook zeer zeldzame — bewaard gebleven. Onder diegene, die meer in 't bijzonder tot Geffcken's tweede rubriek behooren, mogen vooral genoemd worden de „Modus confitendi" van Andreas de Escobar [1]), en de „Tractatus de instructione seu directione simplicium confessorum" van Antoninus de Forciglione [2]); vergelijken wij beide met de „Summa" van Berengarius dan onderscheiden zij zich, zoowel de eerste, zeer beknopte, als de tweede, die uitvoeriger is, door hun meer samengestelden aard, gelijk zij dan ook tot eene ruim honderd jaren latere periode behooren. Niettemin bestaat er typische overeenkomst, waarover beneden meer. — Het grootst is de overeenkomst met het — trouwens tot denzelfden tijd: begin veertiende eeuw behoorende — biechtboekje „Peniteas cito", dat door Geffcken in zijne „Beilagen" is afgedrukt naar eene gedrukte uitgave met Latijnschen en Duitschen tekst [3]). Onze „Summa" is evenwel uitvoeriger met name over de verschillende deugden en zonden, de indeeling en vertakking van deze laatste, en illustreert daardoor het geleidelijk ontstaan van den catechismus uit de biecht. Immers dezelfde voorlichting, die een dusdanig geschrift te geven had aan — blijkbaar zeer eenvoudige en ongeleerde — biechtvaders, was noodig voor de onderrichting der leeken in de beginselen van christelijke geloofs- en zedeleer. In de instructie, die de Utrechtsche bisschop Jan van Zyric in 1294 als resultaat eener synode

---

venturae Opera Omnia, Ad claras aquas (Quaracchi) 1891, Tom. V, f°. 53—61.

1) Ik gebruikte eene uitgave gedrukt te Deventer in 1497, bij Jac. van Breda; zie de beschrijving bij M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie neerlandaise au XV siècle*, La Haye 1874, no. 1237. — Over Andr. de Escobar (episcopus Megarensis), † 1430, vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 439—441.

2) Ik gebruikte eene uitgave gedrukt te Delft in 1482; zie de beschrijving bij Campbell, *Annales*, no. 161. — Over Ant. de Forciglione (archiepisc. Florentinus), † 1459, vgl. Von Schulte, *Geschichte der Quellen*, Bnd. II, S. 444.

3) Geffcken, *Bildercatechismus*, Beilage XXII, S. 188—196.

uitvaardigde, komt eene passage voor, waarin de geestelijken worden bevolen hunne parochianen in de moedertaal te onderrichten in paternoster, credo, geloofsartikelen, tien geboden en sacramenten, en blijkbaar wordt bij de geestelijken zoo weinig kennis dezer fundamenteele waarheden ondersteld, dat de tien geboden en de sacramenten door den bisschop opzettelijk één voor één worden opgenoemd. In 1330 werd onder bisschop Guy van Avennes dit edict herhaald [1]). Vergeleken met wat in andere diocesen in dezen tijd werd voorgeschreven, is dit zeker beperkt genoeg. Moll heeft er reeds op gewezen, dat men hieruit niet de gevolgtrekking zou mogen maken als zou hier en elders het onderricht der parochianen bijzonder zijn te kort geschoten, en hij herinnert er aan, dat „althans sedert den aanvang der vijftiende eeuw, de inhoud van het godsdienstonderwijs hier te lande eene aanmerkelijke uitgebreidheid had" [2]). Berengarius' „Summa" bewijst, dat men niet tot den aanvang der vijftiende eeuw hoeft te wachten, om ook hier te lande aandacht te zien gewijd aan de leer der werken van barmhartigheid, der zeven hoofdzonden met al hare vertakkingen, der vier hoofddeugden, enz. Want dit biechtonderricht aan den priester was, door bemiddeling van de biecht zelf, tegelijkertijd catechetisch onderwijs voor de leeken. Juist het eenvoudig karakter van dergelijke confessionalia, die niet theologisch bóven de stof stonden, maar meer moralistisch van aard op praktische wijze de stof

---

1) Te vinden bij [H. F. van Heussen], *Batavia sacra*, Bruxellis et Ultrajecti 1704, p. 170, 174; in officiëelen tekst bij Mr. J. G. C. Joosting, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, Dl. V, 's-Grav. 1914 (Oud-Vaderlandsche rechtsbronnen, 2e reeks, no. 16), blz. 72, 79; vgl. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Dl. II, 3e stuk, blz. 6 vg., en A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederl.*, blz. 105 vgg. — De verschillen tusschen het edict van bisschop Guy en dat van zijn voorganger pleiten niet voor de meerdere catechetische kennis van den prelaat: bij de tweede opsomming wordt het 6e gebod (echtbr.) weggelaten, het 9e en het 10e (begeeren) tot één no. 8 gecombineerd, en een merkwaardig 9e (laatste) gebod toegevoegd: „Diliges proximum tuum sicut teipsum".

2) Moll, *t. a p.*, blz. 7.

zelve aangaven, licht ons in over het zedelijk, godsdienstig en intellectueel peil van geestelijken en leeken beide. Dat dit peil niet hoog was wordt ons uit de „Summa" ten overvloede nog eens aangetoond.

Bezien wij daartoe het geschrift nader wat den inhoud aangaat, waarbij kan worden verwezen naar de hier achter volgende bijlage, zijnde de „Summa" volgens het Leidsche handschrift. Wel is dit afschrift jonger dan het Utrechtsche en, blijkens het Bourgondische schrift, niet hier te lande geschreven, maar het geeft doorgaans een tekst met beteren zin, terwijl de varianten zoo goed als nergens van principiëelen aard zijn; bovendien zijn de variëerende lezingen van het Utrechtsche, voor zoover naar den inhoud van eenige beteekenis, in aanteekeningen vermeld. Uit de omstandigheid, dat het handschrift te Weenen, hoewel over 't geheel het dichtst aansluitend bij dat te Utrecht, op sommige plaatsen toch meer aan het Leidsche beantwoordt, mag de gevolgtrekking worden gemaakt, dat L. (Leiden) niet zonder meer als een — min of meer onmiddellijk — afschrift van U (Utr.) moet worden beschouwd; U., L. en Weenen staan meer in eene driehoeksverhouding tegenover elkaar. De beide handschriften van het klooster Monte Casino, die in het „Florilegium Casinense" zijn afgedrukt [1]) (nam. één, uit de veertiende eeuw, volledig, met de varianten van het andere), vallen met elkaar hier weer buiten; zij vormen een afzonderlijk type, dat het meest met U. en Weenen overeenstemt, maar ook soms de lezing van L. geeft. Verder is Cas. (H. S. van Monte-Casino) op veel plaatsen uitvoeriger, en aan 't begin voorzien van talrijke, maar langzamerhand schaarscher wordende verwijzingen naar het „Corpus Iuris Canonici", vooral naar het

---

1) *Florilegium Casinense*, behoorende bij *Bibliotheca Casinensis seu codicum manuscriptorum qui in tabulario casinensi]asservantur series cura et studio monachorum ordinis S. Benedicti abbatiae Montis Casini*, Tom. IV, Ex typogr. casin. 1873—1880, p. 191—215. Vgl. *Bibl. Casin.*, Tom. IV, p. 55. — Volgens M. Vattasso, *Initia Patrum*, Romae 1906—1908, Vol. II, p. 312 is deze de eenige uitgave der „Summa".

decreet van Gratianus [1]). De betrekkelijke zeldzaamheid der bronnen-publicatie van Monte Casino [2]) zou op zich zelf eene herhaalde uitgave van de „Summa" nog niet geheel overbodig maken ; meer aanleiding daartoe bestaat echter in de verschillen tusschen U., L. en Weenen eenerzijds en de beide handschriften van Monte Casino anderzijds. Over de grootere uitbreiding van Cas. sprak ik reeds ; de ongeregelde en weinig systematische wijze, waarop met name de kanonieke verwijzingen zijn aangebracht, maakt het waarschijnlijk, dat deze uitbreidingen niet tot het oorspronkelijke werk behooren en de andere handschriften in dezen het origineel zuiverder weergeven. Belangrijker is echter het volgende verschil : het laatste derde gedeelte van U., L. en Weenen komt in de beide andere niet voor [3]); wel geeft Cas. nog eene (kleinere) voortzetting nà het gemeenschappelijk gedeelte, maar deze ontbreekt zoowel in het tweede handschrift van Monte Casino als in de drie andere. Eigenaardig is verder, dat ongeveer vanaf de plaats, waar de verschillen tusschen deze laatste en de beide andere handschriften grooter worden [4]), het karakter der „Summa" eenigszins verandert ; het aan alle gemeenschappelijk gedeelte is meer in 't bijzonder aan de biecht gewijd, verderop is de „Summa" meer van moralistischen, catechetischen aard. Het gedeelte, dat in Cas. ontbreekt, bevat de stukken over de tien geboden, de twaalf artikelen, de geestelijke en de lichamelijke werken van barmhartigheid, de sacramenten, en over de zeven hoofdzonden (hier, in tegenstelling met het eerste gedeelte der „Summa",

---

1) Er zijn ook enkele verwijzingen naar de „Extravagantes", waaronder hier, naar het toenmalig gebruik, waarschijnlijk de „V Libri Decretalium" van Gregorius IX moeten worden verstaan. Met zekerheid is dit uit de gebrekkige citaten niet op te maken. In verband hiermee zou het aan Cas. ten grondslag liggende H. S. niet veel ouder kunnen zijn dan het eerste begin der veertiende eeuw.

2) Hier te lande is slechts één exemplaar, nam. in de universiteitsbibliotheek te Leiden.

3) Zie ben. Bijl., blz. 205.

4) Zie ben. Bijl., hfdst. (XXIX), blz. 207.

doodzonden genoemd [1]), welke laatste rubriek eene vrijwel overbodige herhaling vormt van het in het begin over dit onderwerp meegedeelde. Het zou te ver gaan om uit dit alles de gevolgtrekking te maken, dat de „Summa", zooals U., L. en Weenen die bevatten, zou zijn ontstaan uit de samenvoeging van twee geschriften, waarvan het eerste meer in 't bijzonder de biecht behandelde, het tweede bovendien eene aanvankelijke samenvatting der moraaltheologie gaf, al is het naast het vorige nog iets opmerkelijks, dat het (jongere) L. in het begin eene inhoudsopgave heeft, welke over het geheele werk loopt, terwijl die in U. en in Weenen maar het eerste gedeelte (tot hfst. (XXIII)) omvat [2]). In allen geval wordt door deze dingen het catechetisch karakter van dergelijke eenvoudige confessionalia nader in het licht gesteld.

De inhoudsopgave van L. noemt twee en veertig hoofdstukken; de rubriceeringen gaan echter meermalen buiten deze opsomming om, zoodat strikt genomen het aantal hoofdstukken eenige meer bedraagt. De omvang loopt uiteen; vooral die „over de beletselen der biecht" (XX), over de „luxuria" en over het „peccatum sodomiticum", alsmede die over de „iustitia", over de tien geboden, over de twaalf artikelen, over de sacramenten en nogmaals over de „luxuria" zijn belangrijk grooter. Soms is de verdeeling onsystematisch; het afzonderlijk hoofdstuk „de iustitia" valt als zoodanig buiten het kader, de zusterdeugden „prudentia", „fortitudo", „temperantia" missen eigen rubriceering. Stijl en inkleeding zijn hoogst eenvoudig, het droog moralistische verheft zich bijna nergens tot het meer religieuze, zoodat het geheel iets dors en schools heeft. Herhaaldelijk komen aanhalingen uit den Bijbel voor, met name uit Gen., Levit., II Sam., Job, Psalmen, Jes., Joh (?), Rom., I Cor., Jac., Hebr., Jud. en Openb. (?). Sommige dezer citaten zijn niet thuis te brengen. Verder worden

---

1) Een ander verschil tuscchen het eerste en het tweede gedeelte is, dat hier (hfst. (XLII)) van zeven, dáár (hfst. (XXIV)) van vier hoofddeugden sprake is.

2) Zie ben. Bijl., blz. 181 vg.

herhaaldelijk geciteerd Augustinus, Hieronymus, Gregorius en Ysidorus, maar zonder nadere aanwijzing. Soms zijn L. en U. in hunne citaten niet eenstemmig, terwijl Cas. nog vaker afwijkt en dan wel dichter bij de waarheid schijnt [1]); Cas. citeert ook Haymo. Meermalen vervalt het geschrift in herhalingen : de zeven hoofdzonden worden meer dan eens behandeld [2]) — niet zonder kleine afwijkingen, waarover beneden meer —, de ontucht krijgt rijkelijk haar deel in de hfst. (XX), (XXIX), (XLI), de hoofddeugden worden tweemaal besproken (hfst. XXIV) en (XLII)). Van zekere slordigheid is het werk dan ook niet vrij te pleiten. — In het eerste hfst. (over den oorsprong der biecht) worden vijf verklaringen genoemd van het ontstaan der biecht; met eenige schuchterheid geeft de auteur iets van eigen oordeel wat zich eene enkele maal, bij wijze van uitzondering, herhaalt, wanneer hij nam., „de coitu coniugali" de al of niet zondigheid in bepaalde gevallen van den bijslaap nagaande, bestrijdt, dat deze uit motief van te vermijden onmatigheid eene (vergeeflijke) zonde zou zijn; hij beroept zich dan op het apostelwoord, dat ieder zijne eigen vrouw zal hebben [3]). In het tweede hfst. komt de bekende verdeeling in „contritio cordis", „confessio oris" en „satisfactio operis" ter sprake, waarbij de „contritio" in de tweede plaats wordt genoemd, na de „confessio" ; deze drie worden dan geparalleliseerd met de drievoudigheid der zonde: imprudentia, delectatio, patratio [4]). Met de „contritio cordis" maakt de schrijver grooten ernst; zij alleen geeft kwijting van de voor doodzonden verschuldigde eeuwige straf en van den „reatus poenae"; daarna blijft over tijdelijke straf, waarvan God kwijtschelding kan geven door middel van den priester wegens het volbrengen van goede werken [5]).

---

1) Zie ben. Bijl., blz. 186; U. : Jacobus, L. : Job, Cas. : Gregorius super Job (noch bij Jac. noch bij Job komt de plaats voor). Zie verder blz. 189, 192, 194, 198, 200.

2) Zie ben. Bijl., blz. 186,194—200, 212—218.

3) Zie ben. Bijl., blz. 190.

4) Zie ben. Bijl., blz. 183 ,206

5) Zie ben. Bijl., blz. 187, 190.

Dit kwijtscheldings- of aflaat-instituut is nog weinig ontwikkeld. Het wordt kort besproken in hfst. (XV) [1]), waar antwoord wordt gegeven op de vraag naar de waarde van aflaten wegens goede werken van bruggen- en kerkenbouw, gasthuizen, enz. Merkwaardig is daarbij de variant van het jongere Leidsche handschrift, dat voor „in pontibus" las „a pontifice" en ze zóó tot pauselijke aflaten herleidde. De schrijver noemt dan verder zeven theorieën omtrent hunne waarde en hun effekt; ze zouden kunnen dienen als een soort schat (thesaurus), die bij tekort ten dienste staat, als een waarborg voor verschillende vormen van onwetendheid en onachtzaamheid in zondigen of in biechten, als — en deze meening belijdt de schrijver de zijne te zijn — eene verplichting voor de kerk tot vóórbidding [2]). Voor de vergeving der dagelijksche zonden (venialia) worden zes wegen genoemd, zijnde goede werken van cultureelen en philanthropischen aard. — Met tact moet de priester zijne ondervragingen inrichten, en zorgdragen, dat hij niet te minutieus in bijzonderheden afdaalt of den biechteling met te voren ongekende zonden bekend maakt. Ook bij het opleggen der boete — waarover zeer in 't kort gehandeld wordt — moet de priester zorgvuldigheid betrachten en bedenken, dat iedere zonde als eene kwaal haar eigen medicijn leeft; zoo wordt lichamelijke zonde door vasten, zielsziekte door gebed genezen. Zeer goed wordt gesproken over de hooge verplichting en de groote verantwoordelijkheid van den biechtvader [3]). Minder verheven zijn de beschouwingen over „pollutio nocturna" en „coitus coniugalis" [4]). — Gelijk te verwachten valt is uitvoerig de behandeling van de meerdere of mindere zwaarte der (dood)zonden, waarbij uitlatingen als deze: dat „cognoscere propriam matrem" minder erg is dan tegen-

---

1) Zie ben. Bijl., blz. 189 vg.

2) Cas. spreekt bovendien van eene waarde ter verzachting der straf van het vagevuur.

3) Zie ben. Bijl., blz. 188 vg.

4) Zie ben. Bijl., blz. 190.

natuurlijke zonde [1]). Hierbij hoort ook eene geheele opsomming van dagelijksche zonden. — Eene groote plaats neemt natuurlijk de behandeling der zeven hoofdzonden in. Dat aantal en soorten hiervan in de middeleeuwen aanvankelijk geenszins vaststonden [2]), blijkt ook uit deze „Summa". Bij de eerste vermelding (hfst. (VII)) worden genoemd: inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies, luxuria, waarbij nog komt als wortel aller zonden de superbia. Bij de tweede vermelding (hfst. (XXII)) blijft de superbia achterwege, de tristitia maakt plaats voor de accidia, de ventris ingluvies heet gula of castrimargia; dit woord wordt verklaard uit de onmatigheid der levenswijze binnen legerplaatsen. Bij de derde opsomming — waarbij minder juist van doodzonden gesproken wordt — (hfst. (XXXIV)) heet deze laatste ondeugd alleen gula en staat de superbia op de plaats der inanis gloria; het is dan het klassieke zevental (naar de aanvangletters „saligia" genoemd) [3]) in de meest gebruikelijke volgorde. Opmerkelijk is, dat de handschriften te Leiden en te Weenen bij de afzonderlijke behandeling dezer laatste vermelding naast het „peccatum gulae" een „peccatum linguae" inlasschen [4]). — Al deze hoofdzonden worden uitvoerig behandeld met talrijke verdeelingen en onderverdeelingen. Zoo wordt de simonie als een onderdeel van de avaritia geclassificeerd, en daarvan weer onderscheiden de zonde der „gelicae" (gezitae), zijnde zij die, gelijk Gehazi, geestelijk goed verkoopen, terwijl de „symoniaci" koopen [5]).

---

1) Zie ben. Bijl., blz. 191.

2) Vgl. Dr. F. Pijper, *Geschied. der boete en biecht*, Dl. II, blz. 411 vgg.; Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 66.

3) Vgl. de versregels: Monstrat saligia que sunt mortalia septem, Superbia, avaricia, luxuria, ira gula, invidia, accidia; in een fragment van een biechtgeschrift meegedeeld door Geffcken, *Der Bildercatechismus des 15. Jahrh.*, Beil. XXII, S. 195; zie ook: Andreas de Escobar, *Modus confitendi*, f°. 5 r°. (voor de uitgave vgl. boven blz. 169).

4) Volgens Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 77, komt eene dergelijke combinatie, bij uitzondering, eveneens voor in het uitvoerige leekenboek over de biecht *Des coninx summe*; in de uitgave door Dr. D. C. Tinbergen, Groningen 1900, blz. 37 vgg.

5) Deze weinig voorkomende denominatie (Giezia, zonde der Giezitae)

Het uitvoerigst is de behandeling der luxuria, waarbij dan weer de meeste aandacht gewijd wordt aan de sodomie. Wanneer wij uit de uitgebreidheid dezer uiteenzettfng eenige gevolgtrekking mogen maken voor de verbreiding dezer zonde, dan moet zij wel groote afmetingen hebben gehad; bijzonderlijk wordt gewezen op de verleiding voor „viri experti copiam mulierum non habentes" als kloosterlingen [1]). — Bij de behandeling der deugden wordt de gebruikelijke verdeeling gevolgd; wanneer in hfst. (XLII) de theologische deugden naast de vier (gewone) hoofddeugden worden genoemd, ontbreekt eene meer diepgaande beschouwing over het verschil tusschen beide groepen. — Over de ritueele praktijk der biecht komen maar een paar opmerkingen voor; biechtvader en biechteling mogen elkaar niet van aangezicht tot aangezicht zien noch al te dicht naderen, eene vrouw behoeft haar hoofd, wanneer bedekt, niet te ontblooten, wat een man wel behoort te doen [2]).

Op één lijn met andere geboden en verboden wordt de decaloog behandeld (hfst. (XXIX)). Terecht heeft Troelstra er op gewezen, dat men niet, met Geffcken, zeggen mag, dat eerst omtrent het jaar 1400 de decaloog uit zijn schuilhoek naar voren wordt gehaald; naast het door hem aangevoerde edict van Jan van Zyric moge deze „Summa" ten bewijze strekken van vroegere aandacht [3]). Ook hier worden (ons) eerste en tweede gebod — over het dienen van vreemde goden en over het vereeren van beelden — gecombineerd tot één, of liever, het tweede wordt verdonkeremaand; ons tiende — over het begeeren — wordt over twee verdeeld. Het tweede gebod wordt uitsluitend

---

wordt vermeld bij Ducange, i. v., waar o. a. verwezen wordt naar Bernardus, *De consideratione* [*ad Eugenium Papam*], lib. IV, cap. VI (in de *Opera omnia*, cur. Joh. Mabillon, Paris. 1719, Vol. I, col. 450), waar gezegd wordt, dat als een „Giezita" moet worden geoordeeld de dienaar die van den komenden man wat afbedelt.

1) Zie ben. Bijl., blz. 201.

2) Zie ben. Bijl., blz. 206.

3) Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 18.

in verband gebracht met den meineed. Bij het derde gebod wordt veroordeeld het méér zondigen en méér werken dan op andere dagen. Bij het eeren der ouders komen de natuurlijke ouders in de eerste, de geestelijke ouders (priesters) in de tweede, de inzettingen van ban, interdict, enz. in de derde plaats; in latere geschriften moesten eerstgenoemde hun voorrang wel eens afstaan [1]). Het zesde gebod wordt hier nu eens kort behandeld, maar de schrijver mag dan ook naar andere plaatsen in zijn werk verwijzen ! Bij het zevende gebod ontbreekt elke aanduiding van den woeker, die evenwel elders [2]) veroordeeld wordt. Vergeleken met andere stof is de decaloog tamelijk oppervlakkig behandeld. — Bij de bespreking van het symbolum apostolicum wordt de toenmaals aanvaarde leer voorgedragen, dat elk der apostelen om beurten een artikel van het credo leverde, waardoor het twaalftal artikelen ontstond [3]). — De behandeling der zeven sacramenten is kort en louter formeel. — Bij de zeven geestelijke werken van barmhartigheid worden eig. slechts zes genoemd; het „docere" ontbreekt (hfst. (XXXII)), het Weenen'sche handschrift spreekt ook maar van een zestal. Dit is niet zoo vreemd, daar deze groep eerst langzamerhand en vrijwel willekeurig tot hare formatie kwam; elders ontbrak het „fer" en eerst de catechismi der contra-reformatie brachten het definitieve zevental [4]). — De zeven lichamelijke werken van barmhartigheid zijn alle aanwezig; merkwaardig is, dat slechts zes er van kunnen bogen op kanoniek-bijbelschen oorsprong: visito, poto, cibo, redimo, tego, colligo, die aan Mth. 25 35,36 zijn ontleend; het zevende: condo, stamt

---

1) *T. z. p.*, blz. 47.

2) Zie ben. Bijl., blz. 196.

3) Eene andere volgorde der apostelen o.a. bij Joh. Ulricus Surgant, *Manuale Curatorum*, meegedeeld bij Geffcken, *Der Bildercatechismus des 15. Jahrh.*, Beil. XXIII, S. 201; zie ook Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, blz. 185.

4) Vgl. Dr. A. Troelstra, *Stof en methode der catechese*, bl. 117. Zie ook C. A. G. von Zezschwitz, *System der christlich kirchlichen Katechetik*, 2. Bnd., 1. Abth., Leipz. 1864, S. 205 fg.

uit het apocryfe boek Tobia 1[20, 21]. — Ten slotte worde nog vermeld, dat bij de tweede behandeling der luxuria met weerzinwekkende uitvoerigheid zeven verschillende soorten van ontucht worden beschreven (hfst. (XLI)). Herhaalde malen is sprake van Sarracenen en Joden, die zich aan allerlei zonden, vooral van afgoderij, te buiten gaan, waarbij eene enkele maal nog de Manichaeërs, vanwege hun tweegodendom, worden genoemd [1]); ketters in huis ontvangen is doodzonde.

Of de schrijver van andere werken gebruik heeft gemaakt, is niet na te gaan. Wel komen hier en daar memoriaalverzen voor, waarin beknopt enkele hoofdpunten metrisch zijn samengevat, en die, blijkens de aanhaling in gelijktijdige en latere geschriften, vrij algemeen gangbaar waren [2]). Dergelijke verzen stempelen het geschrift wél tot eene van zeer eenvoudige soort, dat zoowel de eigenschappen van biechthandleiding als van catechismus in zich vereenigt.

Vergelijken wij het met werken op dit gebied uit de vijftiende eeuw, bijv. met de veel gebruikte confessionalia van Andreas de Escobar of van Antoninus de Forciglione, dan zien wij hoe in dit laatste de stof tot grootere verbijzondering is gekomen, al is het karakter hetzelfde gebleven; biechtboekjes als deze „Summa" schijnen dus wél aan hun doel te hebben beantwoord. Maar het tweede, dat trouwens van grooter omvang is, behandelt bijv. veel uitvoeriger de verschillende ondervragingen te richten tot vorsten, rechters, magisters, studenten, geneeskundigen, boeren, handelaars, enz. (hfst. XXI—XXX); bij de bespreking van het eerste gebod worden op meer zaakkundige wijze vele ketterijen genoemd (hfst. XIII). Doch ook het kleine boekje van Escobar is uitvoeriger in zijne onderscheiding van zonden „de cogitatione", „de loquutione",

---

1) Zie ben., Bijl., blz. 207, 209, 215.

2) Zie ben., Bijl., blz. 184, 206; vgl. *Peniteas cito*, bij Geffcken, *Der Bildercatechismus des 15. Jahrh.*, Beil. XXII, col. 189, en Andr. de Escobar, *Modus confitendi*, f°. 5 v°. (zie voor de uitgave bov. blz. 169).

„per membra et sensus", „per obmissionem"; ook vinden de zeven geestelijke gaven, de twaalf vruchten des heiligen Geestes, de acht zaligheden eene plaats; verder een gebed na de biecht, eene formule van absolutie, enz. Van al deze dingen in de „Summa Berengarii" nog geen spoor. Deze is inderdaad wel zéér eenvoudig, primitief en formeel, en illustreert veelzeggend de dorheid en vlakheid, zoowel van het geestelijk leven in het algemeen als van geloofsovertuiging en zedeleer, bij den gemiddelden middeleeuwschen priester en leek. Van den ernst, die den goeden biechtvader dreef, geeft het tractaat een goed getuigenis; maar duidelijk blijkt evenzeer, dat „in animae medicamenta dando" op een dergelijk standpunt, waarbij het diepe begrip zonde werd opgelost in veelheid van zonden en de eigenlijke vroomheid achter moralistisch inzicht schuil ging, „les grands remèdes aux grands maux" toch niet ter beschikking waren.

Groningen.

BIJLAGE [1]).

Incipit Summa Berengarii cardinalis episcopi Tusculani domini pape summi penitentiarii *a*).

Quoniam circa confessiones animarum pericula sunt et difficultates (quando)que emergunt, ad honorem sancti Nicolai ac fra-

a) U.: Summa confessionis Berengarii Cardinalis; Cas.: Incipiunt rationes penitentie composite a fratribus predicatorum (titel ontleend aan Cod. B., waarvan Cas. de varianten geeft).

---

1) Naar het H. S. te Leiden, vgl. bov. blz. 164. — Bij de uitgave zijn hoofdzakelijk de aanwijzingen gevolgd, vastgesteld in de *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden, vastgesteld door het bestuur van het Historisch Genootschap*, Amsterd. 1915. Afwijkende lezingen van de H.SS. U en Cas. (vgl. boven) zijn in alphabetisch genummerde aanteekeningen vermeld, waarbij echter niet gestreefd is

trum utilitate(m) ac Deo confitentium salutem tractatum brevem ad confessiones compilavi, sub certis titulis singula que circa confessionem requiruntur et incidunt concludendo, [ut faci]lius lector quidquid voluerit valeat invenire. Cuius tractatus sunt hee partes sc. primo.

(I) A quo tempore incepit confessio.

(II) Quare re fuit instituta confessio.

(III) Quibus debeamus confiteri.

(IV) Quando sit confitendum *a*).

(V) Que necessaria sunt ad veram confessionem.

(VI) De allocutione *b*) sacerdotis et miti inductione ad confitendum.

(VII) De interrogationibus a sacerdotibus faciendis

(VIII) De circumstantiis peccatorum quas peccator debet confiteri *c*).

(IX) De abusionibus *d*).

(X) Quis peccata dimittat et per quem dimittuntur venialia et mortalia.

(XI) De modo penitentie pro quolibet peccato.

(XII) De debito officio sacerdotis contra penitentem *e*).

(XIII) Que debent considerari in impositione penitentie.

(XIV) In quibus casibus peccatum semel confessum tenemur iterum confiteri.

(XV) Ad quid valeant remissiones per pontifices dedicationibus ecclesiarum et hospitalium et similium date *f*).

(XVI) De nocturna pollutione.

(XVII) De coitu coniugali.

a) U. en Cas. volgt hier een hfdst.: Quot (Cas.: Que) precipue in confessione requiruntur (U.: et incidunt). *b*) U.: adulatione. *c*) U. en Cas. (VIII) vóór (VII), tusschen beide: Que (Cas.: Utrum) circumstantie aggravant peccatum. *d*) U.: De gravibus ab.; Cas.: de generibus abusionum. *e*) U. en Cas. de volgorde: (XII), (X), (XI); per quem mortalia als afzonderl. hfdst. (na X). *f*) U.: Quid valeant confessiones et remissiones que in pontibus, hospitalariis, dedicationibus ecclesiarum, festivitatibus sanctorum conceduntur; Cas.: Quid valeant remissiones que fiunt hospitalariis, templariis et aliis, in pontibus, dedicationibus ecclesiarum et festivitatibus sanctorum.

---

naar eene volledigheid, die zich ook over de kleine onbelangrijke verschillen uitstrekt. — Bij de collationeering der handschriften ontving ik goede hulp van den rijks-archivaris in de prov. Groningen Mr. J. G. C. Joosting, wien ik bij dezen ten zeerste dank zeg voor zijne bereidwilligheid.

(XVIII) De gradibus peccatorum.
(XIX) De dilatione penitentie.
(XX) De impedimentis confessionis.
(XXI) De desperatione venie.
(XXII) *a*) De vitiis et virtutibus proponendo principalia vitia et distinctionem eorum et que ex ipsis oriuntur species.
(XXIII) De peccato sodomitico.
(XXIV) De virtutibus cardinalibus.
(XXV) De iustitia.
(XXVI) Quid sit peccatum.
(XXVII) De instrumentis ad cognoscendum peccatum
(XXVIII) Qualiter et quibus modis facienda est confessio.
(XXIX) De decem preceptis legis.
(XXX) De articulis fidei.
(XXXI) De sacramentis ecclesiasticis.
(XXXII) De VI operibus misericordie spiritualibus.
(XXXIII) De VII operibus misericordie corporalibus.
(XXXIV) De VII peccatis mortalibus.
(XXXV) De invidia.
(XXXVI) De ira.
(XXXVII) De accidia.
(XXXVIII) De avaritia.
(XXXIX) De gula.
(XL) De lingua.
(XLI) De luxuria.
(XLII) De septem virtutibus.

(I) A q u o t e m p o r e i n c e p i t c o n f e s s i o.

Videamus ergo primo a quo tempore incepit confessio. Ad hoc sunt V opiniones. Quidam dicunt quod in exordio humani generis, sc. post peccatum primi hominis, quando Dominus interrogavit Adam de peccato commisso, volens ut quod peccando commiserat confitendo delcret. Alii dicunt quod incepit a peccato Cayni, quando Dominus interrogavit: ubi est Abel frater tuus, volens Dominus ut ecclesie confiteretur. Tertii dicunt quod a tempore Josue, quando praecepit Achor ut confiteretur quod acceperat de anathemate Jericho ut penam eternam evaderet per temporalem. Quarti dicunt quod a constitutione ecclesiastica que ligat et que ligatum et transgressorem puniat. Quinti dicunt

a) U. en Cas.: De principalibus vitiis; Cas. bovend.: De cardinalibus virtutibus. De verdere inhoudsopgave ontbreekt bij beide.

quod infra vetus testamentum quod verius *a*) credo, nam in Levitico legitur [1]): Si quis fecerit peccatum et confessus fuerit omnium iniquitatum suarum amplius non recordabor etc. Confirmatur etiam in novo testamento. Unde Jacobus: confitemini alterutrum peccata vestra et in evangelio dominicali [2]).

(II) Quare fuit instituta confessio.

Sequitur videre quare fuit instituta confessio, sc. ut confitentes per confessionem sacerdotis, qui non videt nisi in facie ecclesie, instruatur de modo satisfactionis penitentiam imponendo *b*). Item in quolibet peccato tria sunt confitenda *c*), sc. imprudentia *d*), delectatio, patratio, contra que triplex remedium opus est habere. Imprudentiae *e*) opponitur confessio, delectationi penitentie amaritudo vel contritio, patrationi operis satisfactio. Quare sicut dictum est tribus modis Deum offendimus, sc. cogitando, delectando et operando, tribus modis satisfacimus, sc. confitendo de cogitatione, contritionem habendo de delectatione, et satisfactionem de opere.

(III) Quibus debeamus confiteri.

Videamus quibus debeamus confiteri. Et est dicendum, quod sacerdotibus quibus Deus dedit potestatem ligandi atque solvendi, et cuilibet socio in articulo necessitatis *f*).

(IV) Quando sit confitendum.

Consequenter videndum (est) quando sit confitendum. Et dico quod statim dum potest copia sacerdotis haberi, et sine mora, quia diuturnitas temporis peccata non minuit sed augmentat et ideo periculum est in mora *g*).

(V) Que sunt necessaria ad veram confessionem.

Sequitur videre que necessaria sunt ad confessionem veram. Et illa possunt esse VIII. Principium est ut sit humilis, secundum illud: humiliamini sub potenti manu Dei. Discreta sit, quia si(n)g(u)latim de quolibet peccato debet confiteri, iuxta illud in

a) U.: levius; Cas.: verius esse. *b*) U.: ut per confessionem confitentis (Cas.: penitentis) presbyter (Cas.: sacerdos) qui non videt nisi in facie instruatur de modo satisfactionis imponendo. *c*) U.; consideranda. *d*) U. en Cas.: impudentia. *e*) U.: impudicitie. *f*) Volgt in Cas. eene uitvoerige verwijzing naar het *Corp. Iur. Can.* *g*) Volgt in Cas. conf. de inhoudsopgave een zin over de noodwendigheid der contr. cord., conf. or., sat. op.

---

1) Lev. 5^{22}.
2) Jac. 5^{16} (?); Luc. 17^{14} (naar Cas.)

psalmo: lavabo per singulas noctes lectum meum et cet [1]), i. e. singula peccata, lectum, i. e. conscientiam morosam *a*), ut cum mora confiteatur peccatum et non superficialiter peceatum confiteatur. Unde peccant sacerdotes qui non reprehendunt alios precipite confitentes et cum mora non audiunt. Secreta, quia non debet errare confitendo, qui certus fuit in peccando. Verecunda in prudentia. Integra, ut non uni sacerdoti unum et aliud alio confiteatur, sed totum uni soli. Item debet esse (cir)cumstantialis, ut dicat omnes circumstantias. Unde de supradictis est versus: Sit humilis simplex confessio, pura *b*), fidelis, integra, discreta, lacrimabilis, accelerata *c*). Sequuntur alii versus: Cur, quid, ubi, quare, quantum, quis, quomodo, quando *d*). Quilibet observans animae medicamenta dando videndum est de eorum expositione. Quid, i. e. an sit occultum vel manifestum. Cur, i. e. qua temptatione preventus est a se vel ab alio. Ubi, i. e. in quo loco an sacro vel non sacro vel alio loco prophano. Quare, i. e. utrum praevenit temptatio vel intemptatio. Quantum, i. e. enorme vel mediocre. Quis, in quo gradu, officio vel dignitate. Quomodo, i. e. de modo agentis vel patientis. Quando, i. e. si tempore ieiunii vel festi fecit confitendum est si ad memoriam potest reduci. Novem autem circumstantias debet attendere sacerdos qui imponit penitentiam, que in hiis versibus continentur: Quantum quale scelus etasque scientia sexus, conditio tempusque locum modumque notabit quilibet observans animae medicamenta dando. Etas, i. e. utrum senex vel puer. Scientia, i. e. utrum sane mentis vel insane. Sexus, quia cum mulieribus mitius est agendum. Conditio ut supra *e*).

(VI) De allocutione sacerdotis et mitii inductione ad confitendum.

Sequitur de allocutione sacerdotis et miti inductione ad confitendum. Debet sacerdos proponere de dilectione Dei patris omnipotentis quomodo misit filium suum unigenitum propter pecca-

a) U. en Cas.: Morosa, als volgende nieuwe eisch. *b*) U.: vera.
c) Cas. (waar het versus ontbreekt) heeft als eischen: humilis, generaliter, discreta, morosa, certa, verecunda, integra, circumstantialis.
d) Cas. zonder cur; U.: cur, quis, ubi, quare, quod, quantum, quomodo, quando. *e*) Bij „conditio" heeft Cas.. mitius cum servo qui obedit domino quamvis non deberet quam cum libero quia nulla necessitate constringitur.

---

1) Ps. 6 [7].

tores. De caritate Christi qualiter pro peccatoribus redimendis mortuus est, spinis coronatus et lancea perforatus, manibus et pedibus clavis confixus est. Confiteatur ut mors Christi sibi prosit. Item Christus venit non propter iustos sed propter peccatores. Item Deus non vult mortem peccatoris, sed ut vivat et convertatur. Item confortet eum negatio *a*) Petri, percussio *b*) Pauli, peccatum Marie Magdalene et alia facta sanctorum, et tamen amici Dei facti sunt *c*). Item ad exemplum boni medici corporalis mulceat egrum et verbis dulcibus compatiatur et comfortet eum promittendo salutem anime cum Dei adiutorio ut eger confitens morbum peccati detegat qualitatem et doloris amaritudinem. Consequenter querat vel inquirat quando morbus apperuit, etatem, sexum *d*), et utrum *e*) suadeat sacerdos ut non verecundetur peccata sua confiteri, quia non homini loquitur sed Deo, quia si confiteatur vitabit penas infernales et quia ut dixit Ysayas: inferno unusquisque ad proximum suum stupebit et faces comburent vultum eorum [1]). Item dicit: dies illa dies irae et cet. Item dicit: in inferno immensa est obscuritas tenebrarum, penarum acerbitas; ibi erit fletus et stridor dentium, gemitus et ululatus, cruciatus et clamor, timor et tremor, labor et dolor, tortiones et penitentiones amaritudines et terrores, fames et sitis, frigus et cauma, rixa et fulgus, ignis ardens et hec similia *f*).

(VII) De interrogationibus a sacerdote faciendis *g*).

Sequitur de interrogationibus a sacerdote faciendis. Dicit enim Augustinus, quod sacerdos subtiliter et sapienter interroget peccatorem confitentem si forte ignoret. Item debet sacerdos iniquitatem peccatorum interrogare et non descendere ad peccata specialia vel species peccati quoniam confitentes forte talia numquam fecerunt nec commiserunt sed postea in talibus delinquant. Item qualiter et quibus modis et quamdiu et utrum ex prava consuetudine sit superbus tamen non determinet qualitatem. Unde

a) Volgens Cas.; L. en U.: negotio. *b*) U. en Cas.: persecutio.
c) Cas. heeft hier een verwijzing naar: confessio et fides latronis, adulterium David, factum telonarii. *d*) Cas.: sexum, causam morbi, longinquitatem, longitudinem sive diuturnitatem, vivendi consuetudinem, persone statum, impetum pulsus, gestum corporis, habitum mentis.
e) Cas.: Item. *f*) Cas. uitvoeriger, met aan 't slot: et hoc totum in libro III de mundi contemptu. *g*) U. en Cas. de volgorde als boven blz. 181.

---

1) Jes. 13 [8].

de superbia dicit Job *a*): Radix totius malitie est superbia. Item in hac radice VII oriuntur vitia, sc. inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies et luxuria. Et quia in his vitiis nos captos vidit redemptor noster, ideo ad litora gratia septiformis species venit *b*), sed hec singula habent diversimode species *c*). Primo de inani gloria hec VII oriuntur vitia, sc. inobedientia, iactantia, ypocrisis, contemplatio *d*), impertinentia *e*), discordia, presumptio *f*). De invidia nascuntur V, sc. odium, suspectio *g*), detractio, exaltatio in adversis, afflixio in prosperis *h*). De ira pululant IV (?) vitia, sc. rixa, tumor mentis, contumelia, clamor, indignatio, blasphemia. De tristitia oriuntur VI vitia, sc. cecitas, rancor, pusilla iniuria *i*), desperatio, torpor erga precepta, vagatio mentis illicita. De avaritia nascuntur VI vitia: proditio, fraus, fallacia, periurium, inequitudo *j*), contra misericordiam cordis obduratio. De ventris ingluvie V oriuntur vitia, sc. inepta letitia, immunditia, multiloquia, iactantia, ebetudo sensuum *k*). De luxuria VII oriuntur vitia, sc. cecitas mentis, inconsideratio, inconstantia sive tedium, precipitatio, amor, seculi sive horror, desperatio futuri seculi *l*). Item sacerdos debet interrogare si cogatur aliqua temptatione, si sit clericus interroget de sociis cum quibus ipse fuit, unde oriundus fuit, ubi fecit moram, cuius ordinis, de scientia moribus et vita statu et consuetudine *m*).

(VIII) De circumstantiis peccatorum quas peccator debet confiteri.

Sequitur de circumstantiis peccatorum quas peccator debet confiteri. Et sunt hae species peccatorum vel qualitates criminis in loco, in tempore, in perseverantia et vanitate persone, in vitiis multiplicibus, executione *n*), in statu officii, modus meretricis et cuius ordinis fratris *o*) et sapientie. Item debet confiteri

a) U.: Jacobus; Cas: Gregorius super Job (noch in Job, noch in Jac. komt de plaats voor). *b*) U.: ad nostram specialiter gratiam septiformis spiritus etc.; Cas: ad spiritualis prelii luctamen gratia septiformis spiritus venit plenus. *c*) U.: sed hec singula habent dominium super nos; Cas.: habent contra nos exercitum suum. *d*) U.: contentio; Cas.: contemptio. *e*) U. en Cas.: pertinacia. *f*) Cas.: novitatum presumptio. *g*) U, en Cas.: susurratio. *h*) Cas.: in prosp. proximis. *i*) U. en Cas.: pusillanimitas. *j*) U. en Cas.: inquietudo. *k*) Cas. als 5e: scurialitas. *l*) U.: cec ment., incons., inconst. s. t., desp. f. sec., prec., amor pr. sec.; Cas: cec. ment., incons.. inconst., prec., amor sui, odium Dei, affectus pres. sec., horror vel desp. f. sec. *m*) Cas. uitvoeriger. *n*) U. en Cas.: in vitii mul tiplici executione. *o*) Cas.: fuit.

de bonis obmissis que facere potuit et non fecit, que sunt delicta, non peccata, quia ut dicit Augustinus *a*) peccatum est patratio, delictum omissio; unde delictum quasi derelictum. Item confiteatur quod malum exemplum praestiterit et non bonum, quia aliquis scit melius conscientiam suam quam sciat exprimere. Ideo dicitur: quidquid agant homines intentio iudicat omnes *b*).

(IX) De abusionibus.

Sequitur videre de abusionibus. Idcirco ut melius intelliges videndum est de illis in quibus regulares excedunt vel seculares. XII sunt abusiones claustri *c*) quibus totius religionis summa corrumpitur, sc. prelatus negligens, discipulus inobediens, iuvenis otiosus, senex obstinatus, monachus curialis *d*), habitus preciosus, cibus exquisitus, rumor in claustra, lis in capitulo, dissolutio in choro, irreverentia iuxta altare(m). In istis offendunt Deum seculares vel regulares *e*) de quibus interrogare debet sacerdos et secundum hoc penitentiam iniungere. Sunt autem alie abusiones secularium, sc. sapiens sine operibus, adolescens sine obedientia, senex sine religione, dives sine elemosina, femina sine pudi(ci)tia, dominus sine virtute, christianus contemptuosus *f*), pauper superbus, rex iniquus, episcopus negligens, plebs sine disciplina, populus sine lege. De hiis interroget seculares et adhibeat secundum hoc cuilibet congruam medicinam et consideret status personarum et peccatorum genera et secundum hoc satisfactionem iniungat. Sunt et alie abusiones, ut diabolus benignus, meretrix casta, latro fidelis, presbyter bellicosus, miles predicator et mulier armata *g*).

(X) Quis peccata dimittat et quis venialia et quis mortalia *h*).

Sequitur videre quis peccata dimittat et per quem *i*) peccata mortalia et venialia dimittantur. Et est sciendum quod solus Deus peccata dimittit sed nemo tollit. Multis autem modis dimittuntur: primo per Deum, secundo per sacerdotem tamquam per ministrum Dei et hac est remisssie quo ad penam et non quo ad reatum quia pro quolibet mortali peccato duplex pena debetur, sc. eterna et temporalis; eterna dimittitur in cordis contritione et postmodum remanet temporalis. Notandum est quod venialia peccata VI modis dimittuntur, primo per sumptionem eucharistie dignam; secundo per aque benedicte aspersionem, tertio per

a) Cas.: evangelium. *b*) Cas. gevariëerd. *c*) Cas.: castri.
d) Cas. bovendien: monachus causidicus seu canonicus regularis.
e) U. en Cas.: alleen regulares. *f*) Cas.: contentiosus. *g*) Cas.: et vir baiulans colum. *h*) Voor de volgorde zie blz. 181. *i*) U.: que.

elemosine largitionem, quarto per dominicum orationem, quinto per confessionem generalem, que fit cottidie in eccelesia, sed non solum venialia sed et mortalia oblita creduntur dimitti; sexto per episcopalem benedictionem vel sacerdotalem, si quis acciperet eam cum devotione *a*).

(XI) De modo penitentie pro quolibet peccato.

Sequitur videre de modo penitentie pro quolibet peccato. Et est sciendum, quod pro quolibet peccato *b*) septennis penitentia debetur, sed quoniam humana natura *c*) non sufficit ad agendam penitentiam ideo statutum est ut secundum arbitrium sacerdotis iniungatur penitentia prout viderit contritionem confitentium et debet intueri etatem, periculum, egritudinem et per hoc maiorem et minorem iniungere penitentiam. Item discretus sacerdos penitentiam iniungens debet considerare modos regionis unde sit oriundus et utrum consueverit ieiunare. Item semper iniungat penitentiam per contrarium respondentem, quia si est gulosus abstinentiam, si luxuriosus ieiunium et orationem, quia genus huius vitii non potest eiici nisi ieiunio et oratione; si est superbus humilitatem et sic de aliis.

(XII) De officio sacerdotis erga penitentem.

Sequitur de debito sacerdotis officio erga ipsum penitentem, quia dicit Augustinus quod confessor debet ecse diligens inquisitor et subtilis investigator et cognito crimine varietates cuius non discutiat *d*) quibus cognitis sacerdos debet benigne pariter *e*) et onus penitentie *f*) secum portare. Debet insuper confitentem orando et alia bona pro Christo faciendo ut sic eum adiuvet consulendo et spem promittendo et cum opus fuerit increpando *g*).

(XIII) Quod debet considerari in impositione penitentie.

Sequitur videre quod debet considerari in impositione penitentie, sc. quantitas culpe et qualitas, quia unicuique morbo est sua propria medicina adhibenda quia non sanat oculum quod sanat (calcaneum) *h*). Ieiunio sanatur passio corporis, orationibus pestis mentis, mora peccati debet dici si sciri potest. Item modus

a) Cas.: per ista dimittuntur venialia: per dom. orat., ut de penit. dis. III: aquam salem; item per communem et generalem confessionem et disciplinam capituli quo ad religiosos, sed hoc in iure non inveni sed generaliter ecclesia sic observat. *b*) Cas.: mortali p. *c*) Cas.: vita. *d*) Cas.: non dubitet investigare. *e*) U.: debet esse benivolus et peritus; Cas.: quib. cogn. adsit benivolus paratus erigere. *f*) U.: hominis penitentiam. *g*) Cas. uitvoeriger met bijv.: hec omnis sunt verba Augustini in predicto capitulo. *h*) U. en Cas.

ut dictum est. Itum status personarum, conditio et modus regionis, egritudo, paupertas, divitie et alia mala *a*) debet considerare sacerdos, que magis ore et actu possunt sciri quam lector docere *b*), quia tot sunt considerationes sive lectiones quot homines, tot sententie quot capita, tot diversitates quot considerantes *c*).

(XIV) In quibus casibus peccatum semel confessum teneatur iterum confiteri.

Videamus in quibus casibus peccatum semel confessum debet iterum confiteri, sciendum est quod plures sunt casus. Primus est propter imperitiam sacerdotis cui confessus sum. Si sit imperitus debeo petere licentiam ab eo eundi ad sapientiorem, et si non velit facere contra ipsum agere possimus. Secundus est propter contemptum satisfactionis, sc. quando aliquis contempserit penitentiam agere et satisfactionem sibi iniunctam adimplere. Tertius est cum ad superiorem remittitur. Item cum aliquis habet plura peccata mortalia et solum unum ex hiis confitetur, tamen tenetur iterum confiteri omnia.

(XV) Ad quid valeant remissiones pontificis et similium.

Consequenter videndum est quid valent remissiones que conceduntur a pontifice in dedicationibus ecclesie et hospitalium et huius *d*). Dico quod super hoc sunt VII opiniones satis probabilis, unam tantum amplectimur, alie possunt esse vere. Prima est quod valeant tamquam thesaurus qui cum defecerimus nos recipiet. Secunda est quod valeat propter peccata ignorantie iuxta illud in psalterio: Delicta inventutis et cet. [1]). Tertia est quod valeant ad venialia peccata oblivioni tradita. Quarta est propter pene ignorantiam *e*). Quinta est quod valeant sicut aliquod bonum factum *f*). Sexta est quod valeant propter penitentiam negligenter peractam. Septima est, et hanc amplectimur, quod lucratur, quod ecclesia obligat se pro eis erogantibus orare *g*). Et notandum est

a) U. en Cas.: multa. *b*) U.: lectione (Cas.: locutione) doceri. *c*) Cas. tot diversitates considerantium quot crimina diversa. — In Cas. is dit cap. uitvoeriger. *d*) U.: que in pontibus et dedicationibus ecclesiarum, hospitalariis huiusmodi conceduntur; Cas.: que fiunt in pontibus et dedicationibus ecclesiarum, item hospitalibus, templariis et aliis. *e*) Cas.: Quarti dicunt quod valent tamquam quodlibet bonum, tamen amplius propter auctoritatem ecclesie. *f*) Cas.: Quinti dicunt quod valent quo ad mitigationem pene in purgatorio, etc. *g*) Cas: valent .... propter duo, propter nummi dationem, et quia ecclesia etc.

---

1) Ps. 25 [7].

quod pro quolibet peccato mortali duplex pena debetur, se. temporalis et eternalis. Temporalis dimittitur elemosinas faciendo *a*), eternalis per cordis contritionem.

(XVI) De nocturna pollutione.

Sequitur videre de nocturna pollutione. Et super hoc distinguit Augustinus *b*) quia accidit aut ex crapula aut ex nature superfluitate, vel de infirmitate, aut ex precedenti cogitatione. Si ex crapula venialiter peccat, nec prohibetur illa die accipere Deum, nec missam celebrare si sit sacerdos si necessitas compellat *c*). Si vero sit ex superfluitate nature vel infirmitate non est peccatum, actum magis dolendum est pertulisse quam fecisse. Si autem ex praecedenti cogitatione et cum delectatione ardoris et libidinis peccatum mortale est.

(XVII) De coitu coniugali.

Videamus de coitu coniugali utrum homo peccet cognoscendo propriam uxorem. Unde notandum est quod quinque modis cognoscit quis uxorem, quia aut cognoscit eam causa habendi prolem et sic non peccat, aut causa reddendi debitum et sic non solum peccat *d*) sed meretur. Aut causa incontinentie evitande, cum pervenit ex voluntate carnis et tunc venialiter peccat secundum quosdam, ego tamen nullum reputo propter autoritatem apostoli qui dicit unusquisque suam uxorem habeat etc. [1]). Aut causa expellende *e*) libidinis *f*) et tunc peccat venialiter *g*). Aut cum cogatur facere et non appetit et tunc credo multiplex *h*) peccare. Aut cum cognoscit uxorem contra naturam et tunc mortalissime peccat. Et sit discretus sacerdos in coitu coniugali, secundum multas diversitates peccati aut penitentiam magnam aut nullam aut maximam (iniungat).

(XVIII) De gradibus peccatorum.

De gratibus peccatorum notandum est, quod peccatum dicitur magnum aut propter errorem *i*) peccati ut homicidium, vel propter feciditatem *j*) peccati vel maculam vel fornicationem, vel propter destitutionem ut est vitium contra naturam quod legimus in authentico sanctorum : nullam umquam ita turpiter fuisse

a) Cas. : Temporalis adhuc debetur ab ecclesia. *b*) Cas. : Gregorius. *c*) Cas. : Nam si adest alius sacerdos missam celebrare non potest. *d*) U. : solum n. p. ; Cas. : non solum n. p. *e*) U. en Cas. : explende. *f*) Cas. : cum utitur callidis et incentivis ut potentior sit in officio suo. *g*) Cas. : mortaliter. *h*) U. en Cas. : mortaliter. *i*) U. en Cas. : (h)orrorem. *j*) U. en Cas. : feditatem.

---

1) 1 Cor. 7 [2].

punitum sicut pro illo peccato. Item notandum est quod plus peccat adulter quam fornicator, incestuosus quam adulter. Sed hiis omnibus est gravius quod est contra naturam. Unde minus est peccatum cognoscere propriam matrem quam peccare contra naturam. Sed multi querunt que sint peccata venialia et que mortalia. Idcirco volumus eis in aliquo satisfacere sed non in toto tamen in aliquo assignabimus ne desperationem facere valeamus. Unde Augustinus in quadem (h)omilia *a*) dicit : sacrilegium, homicidium, adulterium, fornicatio, falsum testimonium, rapina, furtum, superbia, avaritia, invidia, ebrietas si sit assidua et si longo tempore, iracundia peccata mortalia sunt. Et si quis unum de predictis in se dominari cognoverit et (non *b*)) digne commendaverit et si habuerit longum spatium et penitentiam non egerit in eterna flamma sine ullo remedio condempnabitur. Que sunt autem minuta peccata licet omnibus nota sint tamen de illis dicemus, sc. quando aliquis in cibo vel in potu plus accepit quam necesse est vel fuerit ad minuta peccata dicitur pertinere ; si plus loquatur quam oportet, si plus taceat quam expedit, si pauperem exasperav(er)it, si sanus aliis ieiunantibus pransus fuerit vel cenaverit, si sic sompno deditus ad ecclesiam tardus surg(er)it, si in carcere positos tarde quesi(v)erit, si infirmos tarde visitaverit, si discordes ad concordiam revocare noluerit, si plus proximum aut filium aut uxorem exasperaverit quam oportet, si voluntate maioris persone aut necessitate adulari voluerit, si pauperibus exigentibus *c*) cibaria minima *d*) aut minime *e*) deliciosa aut sumptuosa communia preparaverit, si in ecclesiis fabulis otiosis et transfatoribus *f*) de quibus in die iudicii ratio reddenda est divina officia occupaverit, si incaute iuraverit, non dico etiam de iuratione facta solempniter que fit per Dominum vel per animam, verumtamen cum per aliam viam vel necessitatem implere non possumus iuravimus *g*) ; vel si male dixerit unde dictum est neque maledici regnum Dei possidebunt. Item apostolus enarrat quedam peccata mortalia in epistola ad Romanos ut est vitium contra naturam, iniquitas, malicia, superbia, elatio, ydolorum servitus, venificia, inimicitia, contentiones, ire, rixe *h*), dissentiones, ebrietates, commessationes, emulationes, el hiis similia *i*).

a) Cas.: in omelia VIII de igne purgatorii. *b*) U. *c*) Cas.: exuriantibus. *d*) U.: nimia; Cas.: nimis. *e*) U.: nimis. *f*) Ontbreekt U. en Cas. *g*) Ontbreekt U. *h*) U.: contentiones luxuriose. *i*) Cas. uitvoeriger opsomming, met verwijzing naar Gal. (5).

(XIX) De dilatione penitentie.

Sequitur de dilatione penitentie. Periculosa est enim dilatio penitentie, quia tanto graviora sunt peccata quanto diutius detinent infelicem corpori animam alligatam. Et diuturnitas temporis peccata non minuit sed augmentat. Unde dicit Augustinus *a*): diuturnitas *b*) peccati nascitur ex superbia cordis. Unde periculosa est dilatio penitentie. Quidam autem deferunt confiteri ex simplicitate et quidam ex indiscretione *c*) propter terrorem relabendi. Sed statim post peccatum recurre ad confessionem. Nam post peccatum facilius continebunt et resurgent, nam dicit Augustinus: beati sunt illi qui post lapsum continebunt quia potens est Deus dare posse perseverandi, sicut iam eis dedit gratiam penitendi sicut iam nos in confessione nostra promittimus obedientiam secundum facultatem virium nostrarum et secundum gratiam a Deo nobis collatam. Item non debet timere lapsum quia fortiores post lapsum recuperare et resurgere satagunt *d*). Item Johannes *e*) dicit: virginitas patitur famem dum dulcius esse putat quod nescit. Magna est enim virtus confessionis, quia qui induratus est quandoque resolvitur in magnas lacrimas et efficitur veniale quod ante fuerat mortale et per penitentiam totum annichilatur. Penitentia enim est que paradisum aperit, spem salutis restituit, ad patriam celestem ducit, in consortium collocat angelorum confitentem, de filio perditionis facit filium Dei. Ideo penitentia non est differenda per unius horae momentum quia mora periculosa est, quia ut ducit Augustinus *f*): nichil certius morte et nichil incertius hora mortis.

(XX) De impedimentis confessionis.

Sequitur de impedimentis confessionis. Et sunt quatuor que solent confessionem impedire, sc. pudor, timor, spes et desperatio; pudor confessionis, timor afflictionis, spes avida acquirendi, desperatio abstinendi. Pudor confessionis eos impedit qui pro sola confessione erubescunt peccata sua confiteri. Contra quos dicit Augustinus: tales propter peccata erubescentes confiteri tali confusione volo confundi, sc. ab igne eterno. Dicit etiam: qui peccata sua veretur confiteri quare ecclesie non poterit confiteri? Quid te pudet peccatum tuum confiteri Deo et sacerdoti ipsius qui(a) ab oculis eius abscondi non potest. Nichil ipse ignorat

a) Ontbreekt Cas. *b*) Cas.: taciturnitas. *c*) U.: discretione; Cas.: ex quadam indiscreta simplicitate. *d*) U.: poterunt, quia dicit Augustinus: beati sunt illi qui post lapsum reparare et resurgere satagunt; Cas. evenzoo, verkort. *e*) Cas.: Jeronimus. *f*) Ontbreekt Cas.; overigens uitvoeriger.

qui futurorum archanorum est revelator et cogitationum secretorum malorum punitor utpote omnia eius oculis sunt aperta cui nichil occultum est. Item quid te pudet peccatum tuum confiteri quod apparebit omnibus in die iudicii ? Item si modo non confiteris tunc confiteberis volens quando peccata tua toti mundo publicabuntur et in conspectu omnium revelabuntur, tam amicorum quam inimicorum tuorum et sanctorum archangelorum et celestium virtutum. Non enim solum ad David dicebatur : quod in secreto ficisti ego hoc cunctis manifestabo [1]), sed ad nos omnes dicitur. Vide ergo miser sic vitabis supplicia, acquires munera vel premia, effugies confusionem et obprobria sempiterna. Timor afflictionis eos impedit qui timent quod si confiteantur quod gravior eis pena iniungatur quam possint sustinere. Contra quos dicit Job : qui timent penitentiam et medicam penam temporalem irruet super eis ignis, i. e. eterna dampnatio. Spes avida acquirendi alios impedit, sc. avaros et usurarios tam pecunie eris quam honoris. Quibus tria opponuntur vel spondentur, sc. brevitas vite temporalis, unde Job : Homo natus de muliere etc. [2]) ; modi(ci)tas *a*) acquisitionis, unde dicit : quid prodest homini etc. [3]) ; incertitudo possidendi ut dictum est in evangelio [4]) ; quidam multa collegerat et reposuerat in horcea plurima *b*), una vice perierunt omnia etc ; miser peribit anima tua *c*) et quorum sint illa que tu possidisti ? Desperatio abstinendi impedit alios. Sunt enim quidam qui de peccatis confiteri verentur vel post peccatorum confessionem ab hiis abstinere non possunt. Contra quos opponuntur tria : primo vigor quam habet ex confessione ; secundo gratia quam meritur propter peccata confessa *d*) ; tertio est multitudo peccatorum et quandoque superbia cordis. Unde quidam dicunt : non sum sicut ceteri homines etc. Item nimia confidentia impedit aliquos quibus dicitur : nolite confidere in verbo mendacii dicentes templum Dei estis vos. Item nimia misericordia quia credunt Deum esse tam magne misericordie quod neminem privat gloria, sed hoc est falsum quia dicitur miseri-

a) U. en Cas : modicitas. *b*) U. en Cas. : per (in) annos plurimos. *c*) U. : miser in hac nocte periit diaboli rapient animam tuam ; Cas. : miser hac nocte repetent animam tuam a te ; dicit ibi glosa scilicet demones. *d*) Cas. : ex devotione.

---

1) 2 Sam. 12 [12]. 2) Job 15 [4].
3) Mth. 16 [26] (?). 4) Luc. 12.

cordiam et iudicium cantabo tibi Domine[1]). Item Augustinus et Gregorius: nullum malum impunitum, et alibi: quia iumenta conputruerunt in stercore suo, i. e. in peccato suo *a*).

(XXI) Sequitur videre de desperatione venie. Quatuor enim sunt que solent inducere hominem in desperationem venie, sc. quantitas peccati, novitas, frequentia et diuturnitas. Contra quantitatem opponitur passio Domini nostri Jesu Christi, que fortior est ad absolvendum quam aliquis ad peccandum. Et de aliis similiter sic dicatur de virtutibus et discretionibus *b*).

(XXII) De vitiis et virtutibus proponendo principalia vitia et de distinctione sequentium.

Consequenter videndum est de vitiis et virtutibus proponendo principalia vitia ad distinctionem eorum que ex ipsis oriuntur et species eorum. Septem enim sunt et dicuntur vitia capitalia, ut dicit Augustinus *c*) super exordium *d*), sc. inanis gloria, invidia, accidia, avaritia, castrimargia et luxuria. Item dicit beatus Johannes *e*) quod significata sunt in VII prophetiis[2]) que terram promissionis Ysmahelitis *f*) promissam tenebant, per que VII demonia intelliguntur *g*). Et dicuntur capitalia, quia ab ipsis nascuntur criminalia; nullum enim malum est sine ipsis. Primo est agendum de inani gloria, secundo unde dicatur, tertio quot sunt eius species *h*). Inanis enim gloria est quasi gloria secularis. Species eius sunt elatio, superbia, arrogantia, insolentia *i*), contumelia, eontemptus, presumptio, inobedientia, irreverentia *j*). Elatio enim est timor quo quis non vult compati maiorem esse se vel minorem. Superbia est animi tumor ex proprio honore super alios se extendens ire, unde dicitur a super et eo is. Arrogantia est animi motus quo quis movetur ad iactantiam *k*) se habere quod non habet nec habuit. Insolentia est extra usum quasi ceteris despectis verba sua proferre spernendo. Contentio est impugnantia veritatis quando veritas expellitur et falsitas

a) Cas. uitvoeriger over dit onderwerp. *b*) Cas. verwijzigingen naar Job., Jer., Jes. *c*) Cas.: Gregorius. *d*) U. en Cas.: Exodum. *e*) Cas.: Ioannes grisostomus. *f*) U.: in realibus; Cas.: israelitis. *g*) Cas.: et que a Maria Magdalena eiecta leguntur. *h*) U. en Cas.: Inanis gloria est inordinati animi motus quo aliquis propriam deserat (Cas.: desiderat) excellentiam ut alios honore precellat. *i*) Cas. (bovendien): continua contentio. *j*) Cas. (bovendien): contumacia, contemptio. *k*) U. en Cas.: ad iactandum.

---

1) Ps. 101 [1]. 2) Openb. 15 [2]

succedit. *a*) Contemptio *b*) est id ad quod aliquis tenetur negligenter facere vel committere. Presumptio est specialiter sibi ascribere quod aliorum est. Inobedientia est suo prelato illicite *c*) non obedire. Irreverentia est debitam reverentiam maioribus non impendere vel denegare.

De ira. Videndum est de ira quid sit, quot sint eius species. Ira enim est animi *d*) tempestas quo quis adversus aliquem commovetur. Dividitur autem in has species, sc. odium, rixam, discordiam, iniuriam, contumeliam, impatientiam, protervitatem, malitiam, nequitiam, malignitatem, furorem, homicidium. Odium est inveteratus rancor et solet dici ira inveterata. Rixa est ire motus. Discordia est factus *e*), contumelia iniuria in verbis. Impatientia est *f*) animi motum non refrenare. Protervitas est subitaneo motu in verba obiecta prorumpere. Malitia est qua quis alicui dampnum molitur. Nequitia est quando aliquis invidet quod nequit. Furor est animi inveterata pravitas *g*) rationem prescribens. Homicidium est actuale voluntate in mortem alicuius inclinare.

De invidia. Nunc videndum est de invidia quid sit, quot sint eius species. Invidia est dolor ex aliquo *h*) noscens animum torquens quando aliquis ex felicitate alicuids torquetur, quando videt aliquem esse meliorem se et dolet eum. Unde invidia dicitur ab invidio, quia invidet quando non potest bonum alterum habere. Dividitur autem in has species: sc. detractiones, ingratitudines, mali inventiones, boni conspectiones, inter amicos discordiam seminare *i*). Detractio est bona alterius tacere, alios bonos successus nolle videre. Ingratitudo est de beneficio habito landes Deo tacere.

De accidia.

Nunc videndum est de accidia. Accidia est torpor quo quis bona negligit inchoare vel inchoata fastidio *j*) preficere vel consummare. Dividitur autem in has species, sc. desidiam,

a) Cas.: Contumacia est auctoritati maioris ex contemptu aviare vel resistere. *b*) U. en Cas.: contemptus. Deze rubriek in Cas. aanmerkelijk uitvoeriger. *c*) U.: in licitis; Cas.: in iniunctis. *d*) U.: subiecta; Cas.: subita. *e*) U.: in factis. *f*) U.: insponsum; Cas.: impetuosum. *g*) U.: potestas; Cas.: tempestas. *h*) U.: facilitate; Cas.: felicitate. *i*) U.: detrectationem, depravationem, ingratitudinem, mali adinventionem, boni conspectionem; Cas.: detr, susurrium, depr., ingr., mali inv., boni compressionem, invidentiam (met behand. dezer species, waarbij susurrium = inter am. disc. seminare). *j*) U. en Cas.: fastidit.

pigritiam, pusillanimitatem, negligentiam, despictionem, tepiditatem et ignominiam *a*). Desidia est sevities *b*) qua quis facienda formidat agere vel incoata perficere. Pusillanimitas est mentis angustia qua quis agendi magna timet. Negligentia est animi torpor quo quis minus exequitur quod debet exequi. Item improvidentie est quedam obtenebratio mentis qua quis minus discernit contrarietatem vitiorum et si quis eicit avaritiam et incidit in prodigalitatem. Ignominia est vitium quo quis in nullo adhibet discretionem.

De avaritia.

Nunc videndum est de avaritia et de eius speciebus. Avaritia est cupiditas acquirendi vel retinendi. Dividitur autem in has species que sunt ambitio, simonia, usura, periurium, furtum, mendacia, rapina, violentia, inquietudo, iniustum iudicium, obstinatio, dolus, ambitio honoris que quamvis ad inanem gloriam possit reduci ad avaritiam reducitur *c*). Avaritia est non solum in cupiditate appetitus rerum, sed etiam honoris vel scientie, unde primi parentes dicuntur avari fuisse quia cupierunt esse sapientes sicut Deus. Symonia est studiosa voluntas emendi vel vendendi aliquid spirituale quod turpiter emitur vel venditur. Dicitur autem symonia a Simone Mago qui prius voluit emere spirituale, i. e. gratiam faciendi miracula, unde proprie dicuntur symoniaci qui emunt, gelice *d*) vero qui vendunt, ut Geesi famulus Helisei qui munus a leproso Naaman extorsit. Symonia per varias distinguitur proprietates. Est enim symonia munus ab obsequio vel officio vel a manu ut pecunia vel a lingua et favore indebitum. Item munus adulatione quo quis per adulationem sola spiritualia dat *e*), timore princeps aliquando amore carnali ductus beneficium ecclesiasticum erogat. Usura est cupiditas studiosa recipiendi ultra sortem, ut si quis tibi decem solidos accommodat et XV accipit, sed variis modis variatur. Idcirco ad presens taceamus. Usura tamen est quando aliquis plus accipit quam dedit. Furtum est contractio rei aliene latens *f*) invito domino. Latrocinium *g*)

a) U.: des., pigr., pus., prepuditiam, inspectionem inanem; Cas.: des., pigr., pus., negligentiam, imprudentiam, incircumspectionem et ignaviam (met uitv. behand. dezer species). *b*) Cas.: segnities.

c) Cas. bovendien: latrocinium; zonder: furtum. *d*) U.: gezite; Cas.: gieczieti. *e*) U. en Cas.: a timore quando timore principis datur beneficinm vel dignitas, ab amore quando amore carnali (ductus, U.) alicui beneficia (ecclesiastica, Cas.) quis erogat (Cas.: impendit). — Cas. bovendien: a prece, quando aliquis solis precibus ductus etc.

f) U.: nascens; *g*) Ontbreekt U.; Cas.: L. est contr. rei al. patens invito domino. Furtem est usurpatio latens et hoc rei alieneinvitodomino.

est patens contractio rei aliene invito domino. Periurium est mendacium iuramento firmatum *a*). Mendacium est false vocis significatio cum intentione fallendi *b*). Notandum est quod aliud est mentiri et aliud est falsum dicere vel falsum loqui. Rapina est violenta raptio aliene rei. Violentia est iniuria coacta ut si aliquis aliquem alienum cogit iniuste vel si aliquid aufert. Inequitudo *c*) est aliquem iniuste commovere ad iniustum iudicium et iniustam sententiam ex timore vel cupiditate pecunie promulgare *d*). Obstinatio est cum pertinacia in malo mentis perdurare per quam homo fit impenitens. Dolus est fraudulenta deceptio.

De gula *e*).

Videndum est de castrimargia et de eius speciebus. Castrimargia est in hiis que homini sunt necessaria excessus, ut in cibo et potu et huius. Et dicitur costrimargia a castris et marge quod est prodigus quia in talibus locis homines solent prodigaliter vivere. Dividitur antem in ebrictatem, gulositatem, inabstinentiam, immoderantiam *f*). Gulositas est in cibo excessus. Ebrietas est in potu que alio nomine dicitur crapula. Prodigalitas est danda et non danda devastare *g*). Inabstinentia est statutum tempus comedendi prevenire. Immoderatio est bonorum *h*) interius appetitus impendere *i*) exterioribus signis luxuriam demonstrare. Inhoneste *j*) est laudatoria *k*) fercula querere *l*) ac causam *m*) et operam dare *n*).

Videndum est de luxuria *o*). Luxuria est ipsa incontinentia corporis et dicitur luxuria quia solet nasci a luxu cibi et potus. Dividitur autem in has species, sc. in fornicationem, adulterium, incestum, peccatum contra naturam, raptum et stuprum. Fornicatio est simplex carnale commercium per contemptum legitimi contractum. Et tamen specialiter intelligitur in usu

a) Cas. uitvoerig over de „tres species periur." *b*) Cas. zeer uitvoerig over „species" en „genera mendacii". *c*) U.: inquietudo; Cas.: inquietare. *d*) Cas: Iniustum iudicium est iniuste sententie latio ex tim.... promulgate. *e*) De opschriften in dit hfst. (XXII) blijkbaar door latere hand bijgevoegd. *f*) U. en Cas. bovendien: prodigalitatem. *g*) U.: Prodigalitas est circa danda et non danda. Cas.: P. est d. e. n. d. effundere. *h*) U.: corporis.

i) U.: impudentis. Cas.: Immoderantio est rerum nimium appetitus.

j) Cas.: inhonestas. *k*) U.: deliciosa. *l*) U.: facere et malam operam dare. *m*) Cas.: curam. *n*) Cas. bovendien rubrieken over: inverecundia, vaniloquium, impudentia, inhonestas, inmodestia.

o) De aanhef der rubrieken „de ira" t. e. m. „de luxuria" zijn rood doorgestreept.

viduarum, meretricum et concubinarum. Stuprum est proprie defloratio. Adulterium est alterius thori accessio vel alterius thori violatio *a*. Incestus est consanguinearum vel affinium copulatio et abusus. Unde incestuosi dicuntur qui consanguineis vel affinibus abutuntur. Raptus est cum puella a domo patris violenter extrahitur et corrupta in uxorem habeatur. Vitium contra naturam est quando aliquis extra locum ad hoc deputatum fundit semen suum. Videamus quod de istis peccatis sit plus detestabile vel magis grave. Quidam putant quasi nullum (et) in quibusdam regionibus abutuntur plures homines. Videamus que mala orta sunt et cotidie oriuntur. Item qua pena feruntur *b*) tali vitio laborantes. Unde adulterium vincit fornicatio(nem) et vincitur ab incestu. Peyus enim est cum matre commiscere quam cum alia uxore. Sed horum omnium peyus est et maius peccatum est peccatum contra naturam quam propriam matrem cognoseere. Item propter hoc violatur societas que cum Deo nobis solet esse. Unde Augustinus: vitia que contra naturam sunt ubicunque sunt refutanda vel repudienda, et sunt sodomite, et utentes tali crimine debent divina lege puniri; non *enim* fecit Deus homines ut uterentur tali modo. Item de hoc vitio loqui non solet vel oportet quia quodammodo hominium dicentium vel audientium aures polluuntur. Item scriptum est quod quidam sanctus vidit quod angelus bonus in tantum se elongavit a loquentibus de tali vitio quam sonus vocis extendebatur. Item peccatum non dimittitur alicui nisi primo *c*) confiteatur si potest confiteri proprias turpitudines et nephandas voluptates carnis que exercentur bestialiter. Quas beatus Paulus notat in Epistola sua ad Romanos [1]). Et tamen dicit Augustinus *d*): voluptates carnis vel in carne si dilectant sunt passiones non nominande quia huius abusiones et fetidissima scelera non sunt digna relatu, et qui committunt huius peccata et impenitentes moriuntur in inferno sepeliuntur. Item contra illos peccatores ait Judas Tadeus *e*) [2]): sicut Sodomina et Gomora et alie infinite civitates per ignem sulphuris perierunt simili modo facti sunt exemplum ignis eterni sc. illi qui post alteram carnem faciunt. Et dicit alteram carnem sc. si masculus cum masculo, femina cum femina *commiscuerint f*). Tales sunt digni non solum morte temporali sed eterna.

a) U. en Cas.: A. est alterius (Cas.: alieni) thori violatio, unde adulterium quasi (ad) alterius thori accessio. *b*) U. en Cas.: puniu(a)ntur. *c*) Cas.: nominatim. *d*) Cas.: Aymo. *e*) U.: Maccabeus. *f*) U.: habitaverit; Cas. ontbreekt.

---

1) Rom. 1 [24]. 2) Jud. 7.

Ideo dicit facti sunt exemplum ignis eterni. Videamus per peccatum grave que mala orta sunt et cotidie oriuntur. Et est sciendum quod diluvium induxit Dominus ut humanum genus destruetur. Item qui laborant tali modo sodomitico sunt destructores nature *a*). Unde dicit philosophus *b*): o fili Jude qui effundis semen, i. e. sperma super terram et contra naturam taliter agebat quod percussus est a Deo et sepultus in inferno ubi est nulla redemptio. Item Deus iterum iratus Gomorre et Sodome et convertit eas in mare mortuum in quo nec piscis natat nec avis volat. Item aqua natabilis non est nec potabilis, sed ibi est infernum *c*). Nota *d*) ibi sunt poma pulcherrima externis et internis sunt plena favilla et cinere, et hiis verbis describitur luxuria. Item in eodem loco sunt arbores poma ferentes que numquam deficiunt *e*). Item pro solo visu uxor Loth conversa est in statuam salis quod significat Deum nolle videre aliquod vestigium illius peccati servari. Item numquam legitur aliquos peccatores tam turpiter punitos sicut pro illo peccato et graviter sodomitas quia pena respondit culpe, sc. sulphur et ignis quibus sunt puniti Sodomite, quia in ardore ignis sunt pro ardore libidinis et in fetore. Modo videamus que mala propter ista peccata sunt orta et cotidie oriuntur, nam dicit lex qui luxuriantur contra naturam i. e. sodomite sunt vere adversarii, homicide et destructores humani generis. Videntur enim dicere Deo: tu creasti homines ut multiplicarentur, nos enim operam damus ut opus depereat. Videamus qua pena puniuntur tali vitio operantes vel laborantes, quomodo secundum legem divinam moriuntur. Unde ait Moyses: qui dormierunt cum masculo coytu ubi est nephas operantes moriantur [1]). Item secundum leges mundanas tales decollantur ubi sexus perdit locum et nec est scelus quod Domino prodest scire *f*), ubi verius *g*) mutatur in alteram formam nisi *h*) amor queritur et non invenitur. Item qui puerum corrumpit punitur secundum canones et secundum leges decollatur, si non puniuntur pro tali peccato

a) Cas.: ut dicit beatus Metodius in ystoriis scolasticis in titulo de causis diluvii. *b*) U.: apostolus. *c*) U. en Cas.: ibi ferrum natat. *d*) U. en Cas.: ontbreekt. *e*) U.: que ad terminum deficiunt; Cas.: que ad tactum d. et evanescunt emittentia pulverem et favillas.

f) U. en Cas.: ubi seclus est (Cas.: id) quod non perficit (Cas.: proficit) scire. *g*) U. en Cas: venus. *h*) U. en Cas.: ubi. — Hierbij Cas. verwijzing naar Constantinus in VIII libro codicis ad legem iuliam de aldulteriis.

---

1) Lev. 20 [13].

tamen Deus mittet eos in infernum et puniet eos igne celitus misso sine termino *a*).

(XXIII) Q u e s i t c a u s a p e c c a t i s o d o m i t i c i.

Consequenter videndum est que causa sit huius peccati et quid peccatum sit contra naturam. Dicit enim Ezechiel *b*) causa huius peccati sodomitici fuit habundantia panis et vini et olei, otium, alienus cibus et superbia vite [1]), contra quos ait Moyses [2]): homines sodomite pessimi erunt peccatores coram Domino. Item *c*) tradidit eos Dominus in passionem ignominie, nam femine commutaverunt usum suum naturalem in eum qui est contra naturam; similiter masculi relicto usu femineo naturali exercuerunt in desideriis suis, sc. masculi in masculos turpitudinem operantes; unde ait philosophus *d*): naturalis est usus ut vir et mulier in uno coitu coeant, sed contra naturam est ut masculus polluat masculum et mulier mulierem. Quid est mutare naturalem usum in eum qui contra naturam est nisi sublato usu canonicato *e*) ut aliter quam concessum est cum aliqua pars corporis non habeat usum datum a natura. Item dicit Augustinus *f*): novitas tante passionis nature turpitudinis quasi miseratione proiit *g*) in audientem. Unde Dominus vitans ac dubitans *h*) super tanto scelere introducitur dixisse: descendam et videbo incredibile per homines tantum scelus perpetrasse. Item notandum quod IV sunt genera peccatorum que clamant ad Dominum, sc. vitium sodomiticum unde in Genesi: clamor sodomitorum clamat ad me etc. [3]), vitium homicidii unde in Genesi de Caym dicitur [4]): sanguis fratris tui clamat etc., peccatum oppressorum, i. e. eorum qui alios premunt, peccatum mercenariorum, i. e. eorum qui aliorum mercedem detinent. Uunde Jacobus *i*) ait: ecce merces operariorum etc. In hiis quatuor usus nature deletur, in sodomita usus nature relinquitur. In homicidio natura extinguitur. In oppressione vis pietati infertur. In detentione mercedis vis deperit. Hoc viso *j*) sodomita solet corrumpi qui otiosi sunt utentes cottidie delicatissimis epulis, quorum Deus venter eorum est, qui alicui bono exercitio nolunt vacare sed fabulis ac detractionibus. Unde facilius capiuntur a temptatione huius vitii, sc. viri

a) Cas. uitvoeriger met verwijzing naar de penit. dis. I, qui puero. *b*) U.: ontbreekt. *c*) Cas.: verwijzing naar Rom. *d*) U.: apostolus; Cas.: Aymo. e) U.: sub alto visu communicatur; Cas: sublato concesso usu. *f*) Cas.: Gregorius. *g*) U.: periunt; Cas.: admirationem parit i. a. *h*) Cas.: quasi admirans; U.: D. minans ac d. *i*) Cas.: in canonica. *j*) U. en Cas.: vitio.

---

1) Ez. 16 [49]. 2) Lev. 18 [22], 20 [13]. 3) Gen. 18 [20]. Gen. 4 [10].

experti copiam mulierum non habentes nec habere volentes, quidam clerici *a*) claustrales nullas in ordine *b*) habentes devotiones qui detestantur macerationem carnis, non attendentes quod dicit Jeronimus: venter vino inestuatus de facili spumat in libidinem. Similiter non audiunt Dominum dicentem: hoc genus demonii non eicitur nisi per ieiunium et orationem, et dicitur ibi quomodo pravitas *c*) diaboli superatur et confirmat Dominus graviora cum orationibus et ieiuniis esse superanda et iram Dei in nobis placandam. Hoc faciendo carnalis mutabilitas non vincitur nisi spiritus per orationem confirmetur et caro per ieiunium macereturr; qui sanat oculum (non sanat calcaneum, nam unicuique morbo propria est medicina adhibenda *d*)). Passiones corporis ieiuniis sanantur, passiones mentis fugatis illecebris carnalibus, sed ab omnibus vitiis fecit Deus abstinentiam; sic et oratio dat gratias et non solum in verbis sed in omnibus que ad officium obsequendi cum fidei devotione pertinent. Unde dicitur sine intermissione oratio est orare Dominum quia non cessat bene operari *e*). ‚Veruntamen cum converti post peccata ad Dominum magis a diabolo puniuntur *f*) ut odium virtutem incutiet et Dominum ex corde pellat, acriores temptationes incitat et quos *vincit* possidet *ut* conmetus *g*) Item nullus debet desperare quia nullus prevalet morbus ubi omnipotentis intervenit manus et ideo ad penitentiam recurrendum est. Ex predictis patet quod hoc peccatum est gravissimum, nec valet excusatio illorum qui dicunt quod est quedam pollutio res nature, quia polluit corpus et animam non tamen illa que in corde dormientis sit *h*) sed potius vigilantis. Unde dico breviter quod omnis pollutio extra vas a quocunque nature modo fiat, licet iam multos audivimus in foro poenitentiale volumus *tamen nec* intendimus aliis propallare *i*) *illud* vitium contra naturam *aut eius modos* quia taliter operantes sodomitici censentur ut dictum *j*).

(XXIV) De virtutibus.

Post tractatum principalium vitiorum sive capitalium ordine congruo competenter nunc tractandum est de cardinalibus virtutibus que sunt quattuor, sc. prudentia, iustitia, fortitudo et

a) U. en Cas.: c. et. *b*) U.: cordibus; Cas.: orationibus. *c*) U. en Cas.: protervitas. *d*) U. en Cas. *e*) U.: sine interm. orate, qui non cessat bene operari; Cas.: s. i. orate, quia non cessat orare qui non cessat benefacere. *f*) Cas.: impugnamur. *g*) U. geheel bedorven; Cas.: quos prius quando possidebat quietus. *h*) U. en Cas.: fit. *i*) U. bedorven; Cas.: licet iam modos multos audiverimus in penitentiali iudicio quos nolumus nec audemus propalare.
j) Dit hfdst. in Cas. uitvoeriger.

temperatia *a*), ut quod committimus per vitia per virtutes recuperemus et quod abstulit vitium restituat virtus. Hec quattuor virtutes dicuntur cardinales quasi initiales et principia quia ab istis alie procedunt. Inter quas primo agendum est de prudentia, secundo in quibus exstat, tertio quot sunt species eius. Prudentia est bonorum rerum et malorum utriusque distinctio cum fugatione mali et electione boni, ex *b*) utraque ponitur quia non sufficit ista dicere *c*) nisi consequenter boni et mali discretio..... ideo (?) *d*) unde sufficit cum fugatione mali et electione boni *e*). Ex premissis patet in quibus constat prudentia, sc. in discretione et electione bonorum et aspernatione malorum. Dividitur autem in has species: in intelligentiam *f*), providentiam, circumspectionem, docilitatem et cautionem. Intelligentia est circumspectio generandorum, prius enim oportet generando concipere quam discernere. Providentia id est in potentia *g*) qua quis metitur futura secundum preterita ut videamus ex tali actione in talem actionem *h*). Circumspectio est cautela contrariorum vitiorum qua fugimus avaritiam, qua cavemus prodigalitatem. Docilitas est potentia erudiendi et dicitur docilitas quasi docendi humilitas *i*). Cautio est prudentia discernendi vitia virtutum speciem proferendo *j*). Unde ait Ysidorus quia vitia virtutum proferunt speciem unde pronite *k*) successores suos decipit *l*) et sub velamine virtutum velat *l*) nam sub pretextu iustitie crudelitas agitur. Remissio dicitur mansuetudo *m*).

(XXV) De iustitia.

Sequitur de iustitia, primo quid sit iustitia, secundo quibus constat, tertio que sunt huius species. Iustitia est virtus unicuique ius suum tribuens cum utilitate servata. In duobus consistit, in hoc quod redditur Deo quod suum est aut proximo. Unde omnis virtus adversus Deum erigitur *n*). Unde rationabiliter iustitia est virtus cardinalis eo quia circa eam omnes virtutes habent esse et quia omnis virtus constat ex aspernatione mali et electione boni. Dividitur autem in has species quarum quedam pertinent ad

a) U.: fort., iust., prud., temp. *b*) U.: et; Cas.: ontbreekt. *c*) U.: discernere; Cas.: ab inviecem dividere. *d*) Eenige letters doorgehaald en uitgekrabd; U. en Cas.: nisi communiter sit (Cas.: sequatur) boni electio et mali aspernatio. *e*) U.: unde sumitur cum figura mali et el. b.; Cas.; unde sequitur cum fuga mali et el. b. *f*) Cas.: (hier en verder) intellectum. *g*) U.: est omnium pot.; Cas.: est animi pot. *h*) Cas.: d. cecidisse. *i*) U. en Cas.: habilitas. *j*) U.: conferentia; Cas.: preferentia. *k*) U. en Cas.: perniciosius. *l*) U.: infinitivus; Cas.; decipiunt, celant. *m*) Deze rubrieken in Cas. uitvoeriger. *n*) U. en Cas.: dirigitur.

reddendum id quod suum est *a*) et huius sunt he species: religio, pietas, severitas, vindicta, innorantia *b*), gratia, reverentia, misericordia *c*). Religio est quedam virtus superioris vite. Unde dicitur areligo -gas quia in hac virtute religatur divino cultu. Consistit autem religio aut in diligendo Dominum aut gratias Deo reddendo *d*). Dividitur autem is has species virtutis, sc. fidem, spem et caritatem. Fides est perceptio rerum cum affectione *e*) veritatis *f*) sine cognitione *g*) causarum. Aliter describit ipsum apostolus ad Romanos *h*): Fides est substantia rerum sperandarum *i*) [1]; specialiter fides catholica est perceptio rerum invisibilium veritatis ad christianam religionem pertinentium; res invisibiles secundum teologos hic *j*) dicuntur que nec sensu nec intellectu comprehenduntur sed colummodo creduntur, ut ea que fides catholica de virtute *k*) trinitatis et consimilibus testatur quos cogitationes esse secundum naturales rationes non preveniunt sed solummodo credende. Unde Gregorius: fides non habet meritum cui humana ratio prebet actum vel perhibet experimentum *l*). Spes est virtus qua speramus summum vite eterne meritorum istorum *m*) reddendum. Caritas est virtus qua ad Deum diligendum et proximum *n*) ut prope nos. Pietas est virtus qua parentibus honorem debitum exhibeamus, non solum in veneratione rerum sed in virtutis *o*) necessitatum exhibitione consistit. Severitas est qua utilitate servata discretione agimus in suppliciis ut non relinquamus aliquid de pena. Vindicta est virtus qua prophanamus *p*) iniurias nobis illatas. Innocentia est qualitas mentis iniuriam non formidans. Gratia est virtus qua benefactoribus nostris ratione beneficii quantum possumus gratiam et reverentiam exhibemus. Reverentia est virtus qua debitum honorificationis cultu exhibemus. Veneratio est virtus qua reverentiam debitam exhibemus maioribus per humiliationem in gestu et verborum emissione decentium. Obedientia est in deliberatione inste inssionis effectus nisi tamen

a) Cas.: ad redd. proximo quod proximi est, quedam ad redd. Deo q. D. e. *b*) U. en Cas.: innocentia. *c*) U. en Cas.: et concordia. *d*) Cas.: (aut) in exhibendo cultum debitum. *e*) Cas.: assertione. *f*) U.: virtutis aut ver. *g*) U en Cas.: cogitatione. *h*) Cas.: ad Ebreos. *i*) Cas. uitvoeriger. *j*) U. en Cas.: hee. *k*) U. en Cas.: unitate. *l*) U. en Cas.: ratio perhibet (Cas.: prebet) experimentum. *m*) U.: meritis multorum; Cas.: iustorum meritis. *n*) U. en Cas.: movemur; Cas. bovendien: Deum supra nos, proximum iuxta nos; U. bedorven. *o*) U. en Cas. ontbreekt. *p*) Cas,: pulsamus. Deze rubriek uitvoeriger.

---

1) Hebr. (!) 11 [1].

iussio fiat indiscrete *a*) non tenemur obedire prelato. Dividitur autem in duas partes quarum prima est qua obedimus appetere honores, secunda qua nostre voluntatis debet esse intentio *b*)

. . . . . .

ad Dominum quia non debemus appetere honores, alia (est) sustinendo adversitates desiderare *c*). Misericordia est virtus per quam animo cum calamitate movemur *d*). Institia est quedam virtus specialiter dicta quia dum necessaria indigemus ministramus si sua illi non nostra largimur *e*). Concordia est virtus continens compatriotas in ydemptitate vires *f*). ‚Fortitudo est virtus immobilis inter adversa omnium laborum et periculorum successio. Ad fortitudinem reducuntur quecunque nos faciunt in adversis constantes, sc. magnanimitas, fiducia, securitas et patientia *g*). Fortitudo est virtus qua non adversitatis incursu frangitur nec prosperitatis blandimentis sublevatur. Magnanimitas est virtus periculosorum et arduorum dans consummationem *h*). Constantia est stabilitas animi in proposito perseverans. Firmitas est animi status per quam omnis *i*) in nullo se offerens vel quod sibi conscribens. Patientia est virtus anime ius *j*) contumeliarum et omnis adversitatis impetum sustinens. Mansuetudo est virtus animi qua hominem *k*) tollerabilem reddit. Temperantia est virtus et potentia resistendi illecebris *violentiarum* in nostris peccatoribus *l*) facientibus. Et sunt he species ad eam pertinentes, sc. continentia, castitas, verecundia, modestia. Continentia est virtus abstinendi ab illecebris. Castitas est virtus in contrariis actionibus impetum libidinis cohercens. Isti sunt versus (de) sodomitis: *n*) quantum peccavit sodomita ruma probavit roū igneque sulphureum *o*). Veniet dies iudicii in quo plus valebunt pura corda vel corpora quam astuta verba, plus *p*) bona conscientia quam marsubia

a) U.: per discretionem; Cas.: cum disc. animi deliberati. *b*) U.: nisi nostre voluntatis debet ad Dominum esse intentio; Cas.: in qua nichil nostre voluntatis debet interesse. *c*) U. en Cas.: ontbreekt des.; Cas. deze rubriek uitvoeriger. *d*) Cas. deze rubriek uitvoeriger. *e*) Cas. ontbreekt deze rubriek; U.: necessaria indigentibus. *f*) U.: C. e. v. c. compunctus in indemptitate instruens vires; Cas.: C. e. v. cum cives et compaternitas in identitate iuris instituentis vel cortionis spontanee victio. *g*) Cas. bovendien: magnificentia, constantia, firmitas, perseverantia, longanimitas et humilitas. *h*) U. en Cas.: m. est virtus spontanea difficilium aggressiva. *i*) U.: animus. *j*) Cas.: et vis animi. *k*) Cas.: h. se. *l*) U. en Cas.: continentia, castitas, prudentia (Cas.: pudicitia), sobrietas, (Cas. bovend.: parcitas), moderantia, honestas, abstinentia, verecundia et modestia). *n*) U.: conveniente rerum. *o*) Onderstreept. Onduidelijk. In den rand: versus. *p*) U.: et instituta verba ac bona consc.

plena, quia tuna videbitur ille qui nec dono nec verbis fallitur; tunc non valebunt argumenta *logice*, quia *a*) filius mulieris pauperculus iudicabit fines terre. Dicit Augustinus: quid est tempus nisi quidam cursus ad mortem volimus nolimus ibimus. Idem de eodem: ille est bonus christianus qui in domo et in patria sua cognoscit se esse pe(re)grinum, liberaliter servit quia facit voluntatem Domini sui. Item de peccatoribus dolendum est non quia solum peccant sed veritatem a se proiciunt (et) in suis peccatis letantur principes tenebrarum *b*).

(XXVI) Quid sit peccatum.

Peccatum est hominis inordinatio atque perversio et putatione a *c*) conditore aversio *d*); aliter peccatum est *concupitum dictum vel factum contra legem eternam e*). Peccatum in spiritum sanctum est per malitiam vel superbiam impugnare caritatem. Aliter peccatum in spiritum sanctum est plenitudo malititie vel desperatio certe benevolentie. Peccatum est ex corruptione veniens per consensum actus iniquitatis. Oratio est integra structura pleno statu *f*) solidata vel oratio est purus effectus tendendi*g*) ad Deum. Obsecratio est vehementium quando necessitas continuis precibus insistere cogit. Oraculum est divina voluntas hominis certe orundata *h*).

(XXVII) De instrumentis ad cognoscendum peccatum.

Hec sunt instrumenta in quibus exhibemus *i*) ad cognoscendum peccatum, et quomodo valeamus salubriter confiteri. Illud scriptum est ita ordinatum. Primo loquitur de novem generibus hominum qui qui falsant suam penitentiam, secundo de decem preceptis, tertio de XII articulis fidei, quarto de sacramentis ecclesie, quinto de VII operibus misericordie spiritualibus, sexto de VII operibus misericordie corporalibus, septimo de V sensibus corporis, octavo de XII abusionibus in quibus religiosi frequenter peccant, nono de IV impedimentis que impedunt hominem ne confiteatur peccata sua dum vivit, decimo qualem sacerdotem debeat confitens querere et qualiter debeat eum absolvere, ultimo de VII virtutibus.

(XXVIII) Quomodo est facienda confessio.

a) U.: quando. *b*) Vanaf „isti sunt versus" ontbreekt Cas. Ald. volgt de behandeling der rubrieken „de modestia". — In „Cod. B", waarvan Cas, alleen de varianten geeft, valt hier het einde van het tractaat; „Cod. A" („Cas.") geeft eene voortzetting van 3 col. 4°, die echter niet beantwoorden aan L. en U. Vgl. verder bov. blz. 172. *c*) U.: id est a punctatore. *d*) U.: adversario. *e*) In den rand: Augs. *f*) U.: sensu. *g*) U.: est presens abstractio redeundi. *h*) U.: hominis enuntiata ore. *i*) U. discernimus.

Quomodo facienda sit confessio. Si quis accedit ad sacerdotem causa confitendi peccata sua primo removeat caputium, flectat genua et a dextris *a*) inclinet (caput) in signum humilitatis et verecundie vel reverentie. Femina vero id idem faciat excepto quod non debet discooperire caput suum pallio vel capitegio si portet in signum humilitatis vel honestatis. Faciem faciei non opponat sacerdotis nec nimis propinquare. Et debet in se habere tria, sc. cordis contritionem, oris confessionem et operis satisfactionem, quia ut dicit Augustinus: penitentia est preterita mala plangere et plangenda lugere et iterum non committere. Et sunt etiam necessaria sex, sc. quod sit humilis, discreta, integra, nuda, frequens, circumstantialis. Unde versus: quis, quid, ubi, per quos, quotiens, cur, quomodo, quando. Quis, utrum coniugatus vel coniugata, clericus vel laicus, religiosus vel secularis, consanguineus vel affinis, compater vel commater, patricus vel materna, filiolus vel filiolo. Quid, sc. occultum vel manifestum. Ubi, utrum in loco sacro vel prophano. Per quos, utrum mediantibus personis peccavit quibus malum exemplum praebuit et fecit eos peccare. Quotiens enim de viris et mulieribus et actibus sit confitendum cum possit reduci ad memoriam.Cur,id est qua temptatione praeventus est solus non ab illa *b*). Quomodo, utrum secundum naturam. Quando, utrum in festinis diebus vel ieiuniorum vel aliis diebus. Hee circumstantie debent dici coram sacerdote pure et aperte, sed in omnibus quibus ipse peccator offensam credit *c*). Rogo vos quicunque hanc scripturam legetis alim nec recipiatis incultam scienter quod res ponimus aliquando *d*) sed non omnia. Et cui sit loquendo in tali materia ut melius intelligatur quod ad poenitentes dici potest. Debet et homo cum humilitate cogitare omnes annos suos in amaritudine anime sue qualia peccata fecit vel dixit, vel si fecit vel placuit vel consentit in alio anno (?) vel in tali etate. Et quomodo provocavit deumfactorem suum ad *iram* et omnia mala sua dissimulavit usque ad penitentiam et flagitiis *singulis se depressit e*). . . . . .
. . . . . .
. . . . . . Debemus scire quod novem sunt genera hominum qui falsant suam penitentiam. Pri-

a) U.: fl. gen., accubat a dextris vel a sinistris. *b*) U.: praev. est a se vel ab ipsa. *c*) U.: quib. pecc. se esse offensum crediderit. *d*) U.: legeritis aliquando quod non recipiatis intellectum falsum, scientes quod nos ponimus aliqua. *e*) U.: In flagitiis quantum ad corporalia, in laboribus et blasphemiis quantum ad spiritualia. Debet etiam interrogare duo in quolibet peccato mortali, sc. dilectionem peccati et contemptum Dei.

mi sunt illi qui hunc officium quod non potest fieri vel operari sine peccato mortali sicut illi qui student in arte nigromantie. Secundi sunt illi qui portant odium vel malam voluntatem vel propositum obstinatum omni tempore vite sue. Tertii sunt *a*). . . . . Quarti sunt qui unam scienter partem de peccatis suis dicunt sacerdoti et alteram alteri.Quinti sunt qui accipiunt penitentiam de peccatis suis et in uno seu pluribus scienter remanent. Sexti sunt qui retinent alienam rem et non petunt indulgentiam vel relaxationem temporis ut interim possent satisfacere de hac re. Septimi sunt illi qui diligunt amplius vel timent aliquem hominem vel aliam rem plus quam Deum et non desinunt peccare mortaliter amore Dei, sed qui faciunt magis voluntatem hominis quam Dei. Octavi sunt illi qui sciunt quod male faciunt et non penitent se in veritate de omnibus malis que faciunt vel concenserunt ut fierent, neque et illi qui non habent contritionem vel dolorem. Noni sunt illi qui sciunt quod male *fecerunt* vel dixerunt alicui et non credunt quod male fecerunt nec volunt satisfacere de eis. Unde cogita cum omni diligentia que scripta sunt in ista scriptura et dic pure omnia et aperte coram Domino et sacerdote cum humilitate et verecundia et cum magna reverentia, quia vere penitens debet peccata sua dicere sicut fecit et dicere sine aliqua palliatione, quia melius est quod ibi patiatur suam verecundiam quam in die iudicii in conspectu Dei, beate Marie Virginis et omnium sanctorum et sanctarum ac etiam coram illis qui erunt in iudicio. Si existat homo vel femina sic incipiat confiteri: Confiteor Deo omnipotenti et beate Marie et omnibus sanctis eius et vobis patri omnia peccata mea que feci vel dixi mea culpa, mea maxima culpa.

(XXIX) De decem preceptis.

Sequitur videre de X preceptis. Primum preceptum est: non habebis deos alienos, i.e. non adorabis deum alienum sicut faciunt Sarraceni qui adorant deos argenteos et lapideos. Aliud est credere in arte nigromantie vel eam operari vel docere ut operentur sicut faciunt incantatores. Aliud est ire ad Iudeos et credere eis. Aliud est facere quod mulier non *b*) possit habere puerum *c*). Aliud est credere vel operari vel spem ponere in illis qui ponunt herbas vel levant vel brevia portant vel dicunt aliqua verba super infirmos ut sanentur. Aliud est habere spem in aliquo sicut illi qui confidunt in viribus suis vel sensu vel amicis vel divitiis magis

a) U.: Tertii sunt qui accipiunt penitentiam sed non habent firmam voluntatem vel propositum abstinendi omni tempore vite sue. *b*) U.: ontbreekt. *c*) U.: aliud est credere in sortilegiis.

quam in Deo. ..... Aliud est diligere aliquem personam plus quam Deum sicut faciunt illi qui pro amore hominis vel mulieris vel alicuius alterius rei peccant mortaliter. Quicunque peccant in istis supradictis faciunt contra preceptum. Secundum preceptum non habebis nomen Domini in vanum, i. e. non periurabis. Unum est non periurare super sancta evangelia. Aliud est periurare super fidem. Aliud est periurare super sanctos. In hoc precepto prohibentur periuria et obsecrationes de Deo et de aliis sicut aliqui faciunt qui iurant per caput et alia membra. Tertium preceptum est memento quod diem sabbathi sanctifices, i. e. dominicam observes et alia festa sicut sunt constituta ab ecclesia. Unum est in festis magis peccare quam in aliis. Aliud est non ire ad ecclesiam. Aliud est operari magis in illis quam in aliis et vendere res suas. Aliud est non audire sermones, missas et officium ecclesiasticum in illis festis libenter. Aliud est ire libentius ad ioculatores quam dicere et audire verbum Dei. Quartum preceptum est honorare patrem et matrem carnales in dictis et in factis. Unum est non percutere illos per se vel per alium. Aliud non dicere vel facere ut ipsi percutiantur. Aliud est dicere eis opprobria per se vel per alium. Aliud est non eis subvenire in necessitatibus, sc. in cibo, potu et indumentis et aliis rebus pro posse suo si indigeant. Aliud est non facere eis reverentiam per se vel per nuntium. Aliud est quod placet si aliquod malum eveniat vel possit evenire. Aliud est orbare vel contempnere parentes suos spirituales, sc. papam, cardinales et archiepiscopos, episcopos et abbates, priores, ministros, custodes, gardianos, vicarios et omnes alios quibus debent obedire vel precepta eorum contempnere. Aliud est contempnere excommunicationes vel interdicta vel sententias latas ab eis, quia sententie excommunicationis sive fuerint late iuste vel iniuste timende sunt vel tenende. Quintum preceptum est non occides. Unum est non occidere hominem vel feminam per se vel alium. Aliud est dicere vel periurare ut aliquis occidatur. Aliud est percutere aliquem qui non *pertinet* ad suam correctionem, et ipsi qui habent curam correctionis debent servare modum *alioquin* possunt graviter peccare. Aliud est dare potionem vel potum mulieri pro puero qui est in utero. Aliud est opprimere ventrem eius vel aliud simile facere per se vel per alium. Aliud est facere malum mulieri vel homini. Sextum preceptum est non mechaberis. Unum est habere rem vel aliquam delectationem sc. de peccato carnis cum aliqua muliere ut sit uxori eius. Aliud est consentire in corde suo ut vellet fecisse peccatum cum aliquibus uxoratis. Istam materiam invenies in peccato luxurie. Septimum preceptum est furtum non facere. Unum est

furari vel retinere aliquod sine consensu et voluntate illorum quorum est. Aliud est retinere rem inventam et non reddere illi cuius est si potest. Sed (si) nescit cuius est debet facere secundum voluntatem confessoris sui de illa re sc. de inventa. Alioquin bene posset peccare graviter. Octavum preceptum est non falsum testimonium dices. Unum est falsum testimonium dicere vel consulere ut fiat pro aliqua re mundi. Aliud est imponere aliquam infamiam in hominem per se vel per alium. Aliud est placere ut si aliquis facit talia et potest impedire et non impedit. Nonum preceptum est non concupisces uxorem proximi tui hac intentione ut possis habere rem cum ea. Decimum preceptum est non concupisces rem proximi tui, sc. agrum vel domum, vineam vel indumentum vel aliquam aliam rem taliter, sc. ut possit illa dimittere *a*). Omnia ista decem precepta debemus credere sine aliqua dubitatione, aliter bene possumus peccare.

(XXX) De articulis fidei.

Sequitur videre de articulis fidei que sunt XII, sc. nomina apostolorum et per aspirationem spiritus sancti in unum congregati singuli singulos posuerunt. Petrus primus apostolorum posuit primum articulum, sc.: credo in unum Deum patrem omnipotentem. Unum est non credere in unum Deum et aliud est credere in duobus sicut faciunt Sarraceni, Manichei, vel in pluribus diis sicut faciunt Sarraceni qui credunt ydolis. Aliud est non credere quod Deus celum et terram et omnia que in eis sunt creasset. Aliud est non credere in veritate per ipsum creata esse omnia visibilia et invisibilia ex nichilo. Andreas dixit secundo, sc.: et in Jhesum Christum filium eius unicum, et non credere quod Dominus noster Jhesus Christus fuit filius Dei patris ab eterno sicut credit romana ecclesia. Jacobus frater Johannis tertium dicit: unicum Dominum nostrum qui conceptus est de Spiritu Sancto, sc. in die incarnationis beate Marie Virginis. Aliud est non credere quod ipse fuit natus et circumcisus octava die et oblatus in templo in die purificationis. Johannes dicit quartum, sc.: passus sub Pontio Pilato, crucifixus, mortuus et sepultus sc. in die veneris sancta. Thomas dicit quintum, sc.: descendit ad inférna tertia die etc. Unum est credere quod ipsa die veneris cum intrasset infernum expoliasset eum et inde exiisset cum amicis suis et derelinquisset inimicos suos. Aliud est non credere quod Dominus noster Jhesus Christus resur(r)exit a mortuis tertia die, i. e. in die paschae. Jacobus Alpheus dicit Vlum, sc.: ascendit ad celos et cetera. Unde non credere sc. Jhesum Christum non ascendisse in celum *b*) in die ascensionis Domini; debemus credere

a) U.: ut proximus possit amittere illam. *b*) U.: Vitium est non credere Christum ascendisse.

eum misisse Spiritum Sanctum in die pentecostis discipulis suis ut eos illuminaret. Philippus VII dicit, sc.: inde venturus est iudicare vivos et mortuos. Unum est non credere quod ipse Dominus noster Jhesus debet illa die reddere unicuique secundum opera sua que fecit, sc. bonis paradisum, malos autem mittet in ignem eternum sc. in infernum. Bartholomeus VIII sc. crede in Spiritum Sanctum, unde non credere quod Spiritus Sanctus a Patre et Filio procedat. Matheus IX sc. sanctam ecclesiam catholicam, c(ommunionem) sanctorum etc. Unum est non credere in Christo qui est caput ecclesie. Aliud est in ecclesia catolica non credere que est membrum Christi. Symon Xum: remissionem peccatorum propter preces eorum sanctorum qui dicunt se esse membrum ecclesie credere debent plenam fidem. Thadeus XI sc. carnis resurrectionem mortuorum corporum sc. in die iudicii. Mathias XII sc. vitam eternam, amen. Unum est non credere quod corpora istorum erunt glorificata, sc. quod bona habebuut gloriam in celo cum Deo et angelis suis, mali vero qui erunt mortui in mortali peccato ibunt in supplicium eternum cum diabolo et ministris eius.

(XXXI) De VII sacramentis.

Sequitur de VII sacramentis ecclesiasticis. Primum est baptismus. Vitium est si non credis esse *baptismum vel non vis* baptisari. Aliud est si animus mortuus est sine baptismo propter negligentiam vel consilium tuum sicut faciunt alique mulieres aliquo tempore, et interim puer moritur. Aliud est si non credis quod in baptismo abluantur omnia peccata. Aliud est contempnere baptismum vel baptizando aliquem vel aliquam et non dixisti verba que debuisti dicere: ego talis baptizo talem in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen. Secundum sacramentum est confirmatio quod sacramentum debet recipere omnis verus christanus. Vitium est non recipere illud propter contemptum. Tertium sacramentum est eucaristia. Vitium est non veraciter credere quod sub illa specie panis et vini .... *a*) confecti ..... *b*) quod ibi non sit iste Dominus noster Jhesus Christus qui fecit omnia visibilia et invisibilia et iste qui natus est ex Maria Virgine et iste qui pro nobis tanta sustinuit, sc. passionem et mortem, qui resurrexit tertia die et ascendit in celum in die ascensionis et illuminavit discipulos suos per Spiritum Sanctum in die pentecostes, et iste qui venturus est iudicare vivos et mortuos in die iudicii. Item aliud est docere aliquem ut non credat sicut dictum est. Aliud est non exhibere reverentiam illi sacramento et in omni loco sicuti Deo. Aliud est resipere istud, sc. iste qui scit se esse in peccato mortali. Aliud est non preparare

a) U.: si sunt. *b*) U.: prout debent.

se ut possit id recipere sacramentum saltem semel in anno. Quartum est penitentia. Vitium est non credere quod propter penitentiam veram remittuntur omnia peccata, vel esse in aliqua dubitatione. Aliud est contempnere propter hoc confiteri peccata sua. Aliud est docere aliquem ut non confiteatur peccata vel ponere eum in aliqua dubitatione vel desperatione. Quintum sacramentum est extrema unctio. Vitium est contempnere istud sacramentum. Aliud est ***non*** recipere propter contemptionem. Aliud est accipere quod pro isto non dimittatur culpa venialis et pena corporalis ***iniuvatur***, ***gratia detur***. Ista supradicta sacramenta debet recipere omnis verus christianus humiliter et devote, ille qui credit se esse sine peccato mortali; aliter bene potest peccare graviter. Sextum sacramentum est matrimonium. Vitium est non credere quod Dominus instituisset illud sacramentum pro illis qui generant filios et filias ut ***resuscitetur per eos semen super terram***. Aliud non resipere *a*) id sacramentum, sc. qui credit se esse in peccato mortali. Aliud est id impedire ne aliquis recipiat id per se vel per alium. Aliud est non custodire illud sacramentum sicut sancta mater ecclesia precipit. Aliud est dimittere istud sine ratione magna vel procurare ut ***dimittatur***. Septimum sacramentum est ordo presbytheratus vel episcopi. Vitium (est) non credere quod Dominus instituisset id sacramentum ut ministrare possent alia supradicta sacramenta. Aliud est recipere illud, sc. iste qui credit se esse in peccato mortali. Aliud est non recipere ordinate sicut precepit sancta mater ecclesia vel sicut institutum est.

(XXXII) De VII operibus misericordie spiritualibus.

Sequitur de VII operibus misericordie spiritualibus que continentur hiis versibus: consule, castiga, solare, remitte, fer, ora *b*). Vide si offendisti Deum in istis per negligentiam. Primum est consule. Unum est non consulere pro Deo sed pro nummis. Secundum castiga. Unum est non castigare malum vel peccatum pro posse suo. Aliud est non castigare suos subditos et illos quos posset castigare et non prohibet peccare illos propter negligentiam. Aliud est sustinere quod aliquis faciat vel dicat aliquod peccatum vel dicat in domo vel in locis quibus ipse potest prohibere. Aliud est inducere hominem ad peccandum. Aliud est gaudere in peccato suo vel de peccato alterius. Tertium est consolare. Unum est non consolare illos qui sunt capti vel qui sunt in aliqua tribulatione. Aliud et non facere eis aliquam tribulationem propter negligentiam vel propter iram. Quartum est remittere. Unum est

a) U.: Aliud est rec. *b*) Consule — ora onderstreept.

remittere peccata ex corde vel iniurias sibi factas vel dictas. Aliud est consulere qui sibi fecerunt iniuriam. Quintum est fer. Unum est non sustinere patienter iniurias sibi factas vel dictas. Aliud est vindicare se per se vel per alium de illis qui fecerunt iniuriam vel vindicare iniurias iniuste. Sextum est ora. Unum est adorare vel aliquod bonum facere pro amicis vel inimicis. In istis operibus VIIte (?) potest homo peccare per iram vel per negligentiam.

(XXXII) De VII operibus misericordie corporalibus.

Sequitur de VII operibus misericordie corporalibus, que in isto versu continentur: visito, poto, cibo, redimo, tego, colligo, condo *a*). Primum est visito. Unum est visitare infirmos vel facere eis aliquam consolationem et maxime illis qui necessitatem habent sc. pauperibus. Secundum est poto. Unum est dare eis potum qui necessitatem habent. Tertium est cibo. Unum est dare cibum pauperibus qui habent necessitatem. Aliud est displicere si aliquod fit gentibus *b*). Aliud est ponere aliquod impedimentum ne det vel faciat aliquibus elemosinam pro Deo. Quartum est redimo. Unum est non redimere incarceratos vel procurare ut redimantur. Aliud est non dare unde reficientur unde debet si potest. Aliud est iudicare hominem sine iusta causa. Quintum est tego. Unum est non tegere vel induere pauperes nudos *c*). Sextum est colligo peregrinos qui non habent domos ubi morentur. Aliud est displicere vel procurare ne aliquis colligat eos per se vel per alium. Septimum est sepelire. Unum est non sepelire mortuos vel procurare vel dare aliis vel adiuvare ut sepeliantur. Aliud est.. ponere aliquod impedimentum ne sepeliantur. Aliud est ire ad sepolturam propter vanam gloriam ut possit ibi videre mulie *res*. Ita dico de mulieribus si vadant ad sepulchrum ut possint videre *viros*. Aliud est non facere ista pure pro Deo vel habere aliquam intentionem sicut aliqui faciunt talia pauperibus ut serviantur ab eis vel propter vanam gloriam ut videantur ab hominibus. Vide et cogita si peccasti in V sensibus nam in istis potest homo peccare in se et in aliis dando malum exemplum eis. Qui sunt isti V? Auditus, visus, gustus, odoratus et tactus.

(XXXIV) De VII peccatis mortalibus.

Sequitur de VII peccatis mortalibus que sunt ista: superbia, invidia, ira, accidia, avaritia, gula et luxuria. Primo videamus de superbia *d*) cuius unus est modus habere *e*) aliquod bonum quod

a) Visito — condo onderstreept. *b*) U.: si aliquis facit bonum egentibus. *c*) U.: Aliud est displicere vel procurare vel impedire ne aliquis induat pauperem pro Deo. *d*) Primo — superbia rood onderstr. *e*) U.: credere in se habere.

non habent vel id quod habent credere se habere plus aliis. Alius modus est presumere de se ultra posse. Alius modus *iactare* de generibus et amicis. Alius modus est recipere in domo hereticos vel persecutores ecclesie vel facere eis gratum. Aliud est percutere parentes vel maledicere vel incuperare vel aliqua facere vel derogare illis *in verbis* vel in factis. Alius modus est credere divinationi vel fabulis vel talia facere credere vel consulere cum illis, sicut alique faciunt homines vel mulieres qui ponunt *medicinam* quod non pariant mulieres. Alius modus est dominum vel magistrum vel prelatum vel superiorem expellere vel contempnere. Alius modus est peccatum apparens sc. superbia, cuius unus modus est superbe se habere in gestibus et sensibus.Alia sunt peccata que pertinent ad superbiam,sc.superbire propter aliqua bona que facit vel dicit qui habet inanem gloriam et non recognoscit illa igitur sibi a Deo data. Alius est ypocrisis, sc. demonstrare se habere aliquod bonum coram hominibus cum nichil habeat. Alius modus est inobedientia, sc. non obedire omnibus suis prelatis et maxima *in hiis* qui precipiunt *vel inhibent.* Alius est in reverentia et gratia patres et matres carnales vel spirituales non habere *vel eos exasperare vel spernare.* Alius modus est indignatio unde aliquotiens peccant isti qui credunt se esse dignos propter aliqua bona que Deus dedit illis, sc. scientiam, vel esse magni generis vel quando sunt divites. Isti indignantur quando dicunt acquisisse propria auctoritate aliqua bona que Deus dedit quoniam Deus dat illis per suam misericordiam. Alius modus est contemptus aliorum, sc. contempnere maiores et minores. Alius contemptus excommunicationis vel interdicti. Alius modus est prohibitus ab ecclesia ut in sacrilegiis credere*a*). Alius modus est obdurare cor suum in peccato. Alius modus est contempnere Deum. Alius modus est *alteri* communicare in peccato mortali. Hiis omnibus modis peccant voluntate *si* non *sit* possibilitas. Peccant et graviter consentientes et qui possunt impedire et non impediunt.

(XXXV) De invidia.

Sequitur de invidia cuius unus modus est dolere de bono alterius et gaudere de malo. Alius modus est dicere mala de persona vel de rebus suis. Alius modus est seminare discordiam inter homines. Alius est tacere bona alterius.

(XXXVI) De ira.

Sequitur de peccato ire. Cuius unus modus est subito impatienter se habere. Alius modus est irasci cum magna deliberatio-

a) U.: Alius credere prohibitoribus ab ecclesia ut sortilegiis.

ne, qua si duraverit *a*) vocatur malivolentia vel rancor. Ira quandoque apparet in vultu, quandoque ascendit ad linguam dicendo opprobria patri vel matri vel alicui homini vel mulieri per se vel per alium vel aliqua verba ut possit scandalizari aliquis. Ira quandoque ascendit ad malum per mala percutiendo patrem vel matrem carnales *b*), occidendo homines vel mulieres per se vel per alium vel procurare ut aliquis occidatur. Alius modus est percutere patres spirituales vel presbyteros vel clericos vel aliquas personas religiosas vel (facere) aliqua vulnera *c*) vel gravamina aut dampnosas verberationes vel consentire ut facerent *d*). Alius modus est incendere domum vel bladum vel aliam rem vel extirpare arbores vel vineas et hortos vel dampnificare aliquem per se vel per alium. Alius est diffamare aliquem vel aliquam *vel* accusare *coram* dominis suis. Alius est modus impedire bona alterius causa odii. Alius modus est facere discordiam sive rixam ponere inter aliquos. Alius modus est *facere* guerras vel procurare ut fiant et iniuste videre *fieri malum aliquod.*

(XXXVII) De accidia.

Sequitur de peccato accidie. Unum est *se* negligenter *gerere* ad habendum anime bona *spiritualia opera.* Alius est displicere si aliquis faciat bona vel displicere *de* bonis alterius. Alius est presumere nimis de Dei misericordia, sc. negligenter agere bona sicut dicunt aliqui: Deus misericors est ipse, pepertet nobis. Alius est cadere in aliquam tribulatationem vel desperationem fidei sicut plures faciunt.

(XXXVIII) De avaritia.

Sequitur de peccato avaritie quod sc. multiplex est. Rapina sive furtum in sacris locis et in religiosis. Alius est tales facere homi-

a) U.: que si induraverit. *b*) U.: Aliquis ita quandoque ascendit ad manum per mala opera, sc. percutiendo patrem et matrem. *c*) U.: begin van het laatste, met jongere hand geschreven laatste blad. Onderaan op de voorgaande blz. met jongere hand de volgende:

Oratio. Presbyter volens audire confessionem primitus dicat hanc orationem: Domine Deus omnipotens propitius esto mihi ut indigne possim gratias agere, qui me indignum propter tuam magnam misericordiam ministrum fecisti officii sacerdotalis et me exiguum humilemque mediatorem constituisti ad adorandum et intercedendum ad Dominum nostrum J. C. pro peccatoribus et ad penitentiam revertentibus. Ideoque dominator Domine qui omnes vis homines salvos fieri et ad agnitionem veritatis venire, qui non vis mortem peccatoris sed ut convertatur et vivat, suscipe hanc orationem quam fundo ante conspectum clementie tue pro famulo tuo qui ad penitentiam venit.

d) U.: fierent.

nibus contra rationem iustam vel alium defraudare. Alius est emere aliquod et decipere illum qui vendit, maxime quando homo est simplex. Alius est negare alicui debitum suum. Alius est committere fraudem per se vel per alium in societate vel ballivia vel alio facto. Alius si invenit de alieno et non reddit. Alius est si tenetur reddere vel solvere de testamento alicuius et non amitteret illud. Alius est si quis accipit alienas res, fructus vel nummos vel alia bona vicini sui hac intentione ut *vicinus* amitteret illud. Alius est siquis accipit alienas res, fructus vel herbas, terras vel ligna, cuniculos vel pisces vel aliqua similia *a*) contra voluntatem vel consensum illius cuius res est. Alius est auferre alicui bestias, gallinas, bladum, indumenta vel alia ornamenta, domus sine aliqua ratione vel similia sicut faciunt predones. Alius est ludere ad taxillos vel procurare ut aliquis ludat. Alius est preces symoniacas fundere pape per pravum intellectum. Alius est per se vel alium emere bladum ante tempus. Dico quod usuraria est actio *concedere* alicui nisi *solum* pro Deo vel pura amicitia hominis. Usura enim est si habet aliquam intentionem ad lucrandum. Alius est pauperis laborem pro mercede sua recipere. Alius est opponere *b*) penam alicui *propter* negligentiam *solutionis sue c*).

(XXXIX) De gula *d*).

Sequitur de peccato gula. Unum est comedere et bibere ante horam debitam. Alius est nimis avide vel ardenter comedere vel bibere. Alius est frangere ieiunia instituta ab ecclesia vel penitentiam iniunctam vel procurare ut alii frangant. Alius est nimis preciosas escas habere. Alius est carnes vel caseum vel ova comedere in diebus prohibitis vel dare aliis. Alius scienter comedere de furto vel rapina vel usura vel cibis infidelium vel Saracenorum vel Judeorum *e*). Alius est ire *sine benedictione* ad tabulam vel abire *sine gratiarum actione* vel etiam blasphemare Deum vel beatam Mariam Virginem et sanctos Dei irascendo *f*). Alius est minus curare Deum propter comestionem *g*) vel de eo esse solicitus.

a) U.: fructus vel alias res. *b*) U.: apponere. *c*) U.: alicui causa lucri tantum ad negligentiam reprimendam. *d*) U. ontbreekt de rubriek „d. g." Zij is wel aanwezig in het Weenen'sche H.S., waarvan hier een paar varianten volgen. *e*) H. S. Weenen heeft beide laatsie zinnen in één: aliud est carnes ..... comedere de furto etc.

f) H.S. Weenen heeft dezen zin aldus: Aliud est non ad tabulam (ire). Aliud est bibere in taberna vel alibi vel blasphemare Deum et veram sanctam Mariam virginem vel sanctos et sanctas de irascendo.

g) H. S. Weenen: nimis curare de comestione.

(XL) De peccato lingue.

Sequitur de peccato lingue. Unum est blasphemia, alius est murmurare, alius periurium, alius mendacium verum (?) *a*), alius detractio, alius adulatio, alius convicium, alius contentio, alius bonorum aliorum desiderium, alius pravum consilium, alius peccatum seminandi discordiam. Alius est bilinguium. Alius est peccatum appetendi rumorem. Alius est iactantia, alius revelatio *secretorum*, alius multiloquium, alius curialitas *b*), alius *in*discrete *tasita* veritas *c*), alius indiscretum preceptum, alius improsperium *d*) Alius est aspera et dicitur correctio. Et ut clarius videatur illa sunt peccata lingue. Unum est blasphemare Deum et sanctos. Alius est loqui turpia maxime pertinentia ad luxuriam. Alius nimisloquium. Alius murmurare. Alius est detrahere alicui. Alius est adulatio que sepe fit magnis et divitibus hominibus. Alius est peyorare hominem cum ipsi bona faciant. Alius est convicia vel opprobria dicere de hominibus. Alius est bilingue unum dicere in presentia et aliud in absentia. Alius est seminare discordias inter fratres aliquos alios. Alius est iactare de peccato quod fecit et quod non fecit. Alius est malum consilium dicere dare unde aliquod malum sequitur. Alius est malum documentum dare quod faciunt heritici et vetule scientes sortiare. Alius est coniurare in malum alicuius. Alius est decipere hominem in verbis suis. Alius est revelare secreta aliqua unde malum eveniat vel possit venire. Alius est loqui in ecclesia et ad sermonem et sic perturbare divinum officium.

(XLI) De luxuria.

Sequitur de peccato luxurie cuius sunt VII modi. Primus modus est simplex fornicatio. *e*)Secundus modus est vitium inferre mulieribus. Tertius modus est virginem deflorare. Quartus modus est adulterium. Quintus modus est consanguineos carnales cognoscere vel spirituales vel filiolos vel conmatrices. Sextus est contra naturam quod fit per genus peccandi sive per modum. Septimum est habere rem cum religiosa vel ordinata muliere. Dico quod primus est fornicatio simplex que est *timenda* habere rem cum illis quia forte exiverunt de religione vel sunt coningate vel de parentela et propter hoc magis timendum est quia magis aggravant peccatum, quia pater et frater vel affinis vel con-

a) U.: malum. *b*) U.: civilitas; H. S. Weenen: scurilitas. *c*) U.: ontbreekt; H. S. Weenen: taciturnitas. *d*) U.: improprium. *e*) U.: Unum est habere rem cum una vel cum pluribus. Alius est habere rem cum illis que morantur in vicis vel publicis locis vel in stupro. Alius est facere illud in sacro loco vel prophano. — In U. ontbreken de volg. 9 zinnen — Secundus modus etc.

sanguineus habent rem cum istis. Alius est peccatum facere in sacro loco vel prophano, et debet dicerè cum quot habuit mulieribus rem *agere* et debet nmerare vicos si potest reduci ad memoriam. Debet et dicere qua temptatione fecerit illa peccata a se vel ab ipsa, et si fecit illa diebus festivis vel ieiuniis debet, et *si* secundum naturam ordine debito, et dicere contra naturam modo canino vel inter crura vel supponendo se ei, stando in pedibus vel sedendo vel in latere stando vel alio modo. Secundus modus est vim inferre mulieribus; unum est habere rem cum muliere aliqua (per) vim per se vel alium. Decet et dicere de istis VII modis et cogitare sine aliqua palliatione pure et aperte sicut dictum est de primo modo, sc. numerum mulierum et *virorum* et modum et qua temptatione et utrum mediantibus personis et in diebus dominicis et festivis et ieiuniis vel secundum naturam vel contra naturam; omnia dicere debet ista si potest reduci ad memoriam sc. (?) istis modis sive de uno quoque quia magis peccatum est facere unum de istis quam aliud *a*). Tertius modus est virgines deflorare vel procurare ut deflorentur per se vel per alium *b*). Aliud est peccare si aliquis defloret eam vel eas, sed *alius* modus est si placet in hac temptatione ut post defloratione*m* possit rem habere cum illis; recogita sicut de primis. Quartus modus est adulterium, sc. habere rem cum coniugatis vel habere rem cum religiosa persona vel moniali vel cum talibus vel mulier cum monacho vel ordinato. Quintus modus est consanguineas cognoscere carnaliter *c*) aut affinas; recogita sicut de primo. Sextus modus est habere rem cum aliqua persona religiosa, sc. cum moniali et mulier cum monacho vel ordinato; recogita sicut de primo. Septimus modus est contra naturam quod fit per genus peccandi vel per modum; recogita sicut de primis si habuisti rem cum mulieribus infidelibus et cum herecticis vel Iudeis vel cum gentibus aliis. Alius est diffamare aliquam istarum et dicere coram hominibus: ego habui rem cum ista muliere causa iactantie. Aliud est tenere et dicere: ista est uxor mea et non uxor sed concubina. Aliud est habere pollutionem propter nimiam comestionem vel potationem quam habuit *de sero*. Aliud est sollicitare aliquam vel aliquem ad peccandum vel facere *fieri* peccatum suum coram ipso in hoc peccato luxuric sicuti faciunt aliqui qui libenter vadunt ad plateas vel ad *choreas* vel in aliis locis, sc. ad sermonem vel ad talia ut tantummodo possint videre mulieres et quod possint videri ab ipsis et non vidunt pro Deo. Aliud est videre viduas mulieres et aspicere illas et inho-

a) U. ontbreekt Decet — aliud. *b*) U. ontbreekt Aliud — ordinato (2 zinnen). *c*) U.: carnales vel cogniates.

neste ut libentius et ardentius faciant id peccatum. Aliud est sc. quando mulieres tangunt hominem in membro principali vel in alio membro ut faciant eis talia ut ferventius eas diligant. Aliud est turpia et inhonesta basia vel oscula dare. Aliud est verba luxuriosa dicere et solatium *a*), sc. ca(n)tilenas illas que pertinent ad luxuriam. Aliud est recipere munuscula, sc. si mulier recipit aliquod ab homine et homo a muliere mala intentione. Aliud est ornare faciem vel alia membra ut possit aliquam vel aliquem decipere; est enim peccatum uxori denegare debitum et uxori marito suo tempore. Ista sunt peccata he(re)s(i)bilia tangendo propria manu vel aliena membra et *exinde* habere pollutiones vel docere alium ut faciat *b*). Aliud est habere rem cum masculo ut faciunt sodomite. Aliud est habere rem cum aliquibus brutis animalibus, quia sic debet dicere quotiens fecit vel cum quot generibus vel si docuit aliquando ut faceret illud; oportet etiam dicere tempus et locum si potest reduci ad memoriam, et quando commoratus est in illo peccato *c*). Aliud est facere artes sortilegas vel si docuit aliquem vel aliquas ut facere(nt). Debet etiam dicere quales fuerunt invocationes demonum vel sacrificia huius modi, vel si fecit talia que sunt contra Deum et non vellet desinere ab illo tunc esset arguendus. Ista omnia si sacerdos inquirat a penitente non facit bene, quia ab omnibus non sunt inquirenda, quia si peccator non fecit forte temptaret facere; propterea magna cautela est necessaria istis qui audiunt confessionem.

(XLII) Sequitur de VII virtutibus que sunt he, sc. fides, spes et caritas. Iste III prime sunt theologice, quatuor ultime sunt cardinalis, sc. iustitia, temperantia, prudentia et fortitudo. Prima est fides. Unum est deviare a fide catholica et non habere veram fidem sicut ecclesia romana, vel in aliquibus dubitare. Secunda est spes. Unum est non habere veram spem, sc. esse in aliqua desperatione *de misericordia* Dei. Tertia est caritas. Unum est non habere veram caritatem Dei et proximi quia caritas est mater omnium virtutum. Quarta est iustitia. Unum est facere iniustitiam per se vel per alios vel displicere ut si quis tenet vel facit (institiam (?)). Quinta est prudentia. Unum est non amare prudentiam vel ire vel facere contra illam, libenter ire cum stultis vel facere voluntates eorum. Sexta est temperantia. Unum est non habere temperantiam in cibo et potu ac in locutione et aliis quinque sensibus corporis. Septima est fortitudo. Unum est non habere fortitudinem in persecutionibus et resistentiam in temptationibus *d*).

a) U. ontbreekt. *b*) U.: et inducere aliquos ut faciant illud (loco: vel — faciat). *c*) U. ontbreekt qua — peccato. *d*) U.: pers. et restitutionibus.

Sunt autem quatuor impedimenta que impediunt hominem ne confiteatur peccata sua. Primum est pudor confitendi, hac *a*) reprehendit *ypocritas* et superbos *b*). Contra illos dicit beatus Johannes: quid ages peccator homo, contra te loquitur tua conscientia, te accusabunt demonia, *crux* J. C. contra te patibit, Christus per vulnera alligabit, *cycatrices* loquentur *contra te*, clavi retorquentur *in te c*). In alio loco dicit Johannes: quid prosunt divitie, quid epuli, quid honores, divitie, siquidem a morte non liberabunt eos nec honores a fetore; si modo sedebas gloriosus in aula, nunc iaces sepultus in tumba, memorare ergo *tua* novissima et in eternum non peccabis amplius, quia nuda et aperta sunt coram oculis Domini omnia. Secundum impedimentum est timor satisfaciendi *d*), de illis dicit Jeronymus *e*): o mors, quam dulcis est hominibus quibus tam amara fuisti, solam te vehementer optabunt. Illis dicit Dominus: ite maledicti in ignem eternum etc., de quibus sunt hec excipienda potius quam experienda, credenda quam ridenda, vivent (?) lugendo postremum deputentur *f*). Tertium impedimentum est spes diminuendum *g*) vel temporales divitias acquirendi, sed spes est *h*) de Dei misericordia. De illis dicit Jacobus: quid est vita nostra? vapor est ad modicum tempus parens *i*). Laborantibus in extremis malis demones cum magno strepitu, cum plumbatis convenient, strepitus horribiles, gestus terribiles, miseras animas de corpore cum tormento scienter sustollentes, ad inferni claustra crudeliter protrahentes. Item dicit Jeronimus: horres mortem, horre meruem (?) mordentem. Super omnia horrendum est incidere in manus mortis venientis et non morientis quia in inferno nec torque(n)s fatigatur nec (qui) torquetur aliquando morietur *j*). Quartum est desperatio, quia *k*) Dominus dicit: non dimitto tibi septies sed septuagies septies. Et ideo non veni vocare iustos sed peccatores homines *ad penitentiam*. Et dicit *l*) omne peccatum recipit finem *m*), nichil peius penitus quam culpam cognoscere et non flere.

Explicit summa domini Berengarii cardinalis episcopi tusculani et domini pape summi penitentiarii. Cuius anima requiescat in pace. Amen *n*).

a) U.: hic. *b*) In den rand: quere in capitulo vicesimo huius opusculi. *c*) U. bedorven tekst. *d*) U.: est sacrificio. *e*) U.: beatus Johannes. *f*) U.: de quibus sunt he experienda potius quam credenda, ridenda irruit lugenda in posterum deputantur. *g*) U.: diu vivendi. *h*) U.: vel spes mala. *i*) U.: apparens. *j*) U. ontbreekt Item — morietur. *k*) U.: nullus enim debet desperare quia. *l*) U.: Johannes. *m*) U.: penitentiam recipit. *n*) U.: Explicit summa confessionis domini Berengarii cardinalis. (met andere hand:) Deo gratias.

TWEE REGLEMENTEN VOOR VLOOT- EN LEGERPREDIKANTEN,

DOOR

Mr. J. LOOSJES.

Bij een onderzoek in het archief der classis Tiel werd mijn aandacht getrokken door eenige losse vellen papier, bevattende een copie van concept-instructies „voor de Predikanten tot den Leger-Dienst" en „voor de Predikanten tot den Vloot-Dienst geschikt". Daaromheen is een afzonderlijk vel geslagen, waarop te lezen staat: „De Actuarius Classis Buranae zendt voor twee dagen rond aan de Eerw. Leden om hunne aanmerkingen op die beide Concept Reglementen voor den Leger en zee dienst te maaken ten einde er in de volgende Classis een andwoord gemaakt worde den 22 April 1784 aan" (volgen de namen). Het stuk is dus blijkbaar uit het archief der voormalige classis Buren afkomstig.

Reglementen voor vlootpredikanten zijn zeldzaam en weinig bekend. In 1666 vervaardigde Ds. Bernardus van Deinzen op last van de classis Walcheren een ontwerp „rakende de ordere in den godsdienst op de vloot van den Staat", dat echter, zoo het ooit officiëel is aangenomen, in allen gevalle tot Zeeland is beperkt gebleven. Ruim een eeuw later, in 1781, ontwierp de Middelburgsche hoogleeraar Te Water een nieuw reglement, de bovengenoemde „Concept-Instructie voor de Predikanten tot den Vloot-Dienst geschikt", dat in de volgende jaren aan de

onderscheiden provinciale synoden ter beoordeeling is rondgezonden. Het werd overwogen, droeg, hier wat aangevuld, dáár iets ingekort, veler goedkeuring weg, maar is in 1787 toch ter zijde gelegd. Hoewel dit reglement dus niet in werking trad, is het belangrijk, omdat het een juist overzicht geeft van de werkzaamheden, die men den vlootpredikant wilde opdragen, welke zeker in hoofdzaak dezelfde zullen geweest zijn als die gewoonlijk door hem werden verricht.

Van de reglementen voor legerpredikanten zijn enkele meer algemeen bekend geworden. In de „Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht", Jaarg. 1875, blz. 146, is het concept afgedrukt van een verordening, door Utrechtsche synode in 1692 op dit stuk vastgesteld, welke over 't algemeen overeenkomt met het „Reglement voorde Leger-Predicanten en haere Diensten", in 1692 door de synode van Gelderland voor deze provincie opgemaakt, in 1693 en 1694 met enkele bepalingen aangevuld, en opgenomen in Smetius' „Synodale Ordonnantien ende Resolutien tot nut, dienst en gerief der Kercken onder de Chr. Synodus van 't Hertoghdom Gelre en Graef-schap Zutphen gehoorende" (Nijm. 1699). Deze reglementen zijn over 't geheel vrij beknopt. Ditzelfde kan niet gezegd worden van het „Kerkelijk Reglement of Instructie voor de Leger-Predikanten, opgesteld door Kornelius Geisweit, predikant te Schiedam" (Schied. 1762). Eigenlijk is dit ook niet zoozeer een reglement als wel het Schema van een handboek voor leger-predikanten, waarin punt voor punt, met de in dien tijd zoo geliefde onderverdeelingen, aangewezen door kapitale, Hebreeuwsche, Grieksche en gewone Latijnsche letters, door cijfers en teekens, wordt aangewezen:

A. „Eerst, wat 't beroepen van Leger-Predikanten voorgaat...
B. Ten Tweede, wat een Predikant tot de Leger-Godsdienst beroepen zijnde, doen moet...
C. Ten Derden... Wat 'er al tot den Leger-Godsdienst in de Armeën behoort en eenige Middelen tegen zommige Inconvenienten".

De resolutiën der Hooge Overheid of der synoden, waarop deze voorschriften berusten, worden daarbij telkens aangehaald.

De bepalingen der hieronder afgedrukte Concept-Instructie zijn aan dit reglement van Geisweit ontleend, waarheen zij ook in het laatste artikel voor „verscheide particularia" verwijst. Maar artikelsgewijze opgesteld en duidelijk geformuleerd, is zij, in tegenstelling met Geisweits geschrift, een reglement in de juiste beteekenis van het woord en geeft, hoewel het nimmer tot wettelijk voorschrift is verheven, toch een helder overzicht van de werkzaamheden en verplichtingen van den leger-predikant.

Mogen beide stukken een welkome bijdrage zijn tot de kennis van dit nog te weinig bekende gedeelte onzer Vaderlandsche kerkgeschiedenis.

Copie van de Concept Instructie voor de Predikanten tot den Vloot-Dienst geschikt.

Art. 1.

De Predikant, die tot den Vloot-Dienst behoorlijk aangesteld is, zal de Acte zijner aanstellinge zoo dra hij op een schip van Oorlog geplaast is, aan den eersten Officier van het zelve overhandigen, met verzoek, dat de dag zijner aankomste op het schip in het Journaal mooge aangeteekent worden, ten einde daar uijt wanneer het nodig zijn zal, een extract te kunnen bekomen.

Art. 2.

Bij de eerste gelegenheid moet, met voorkennis en mede bewilliginge van den eersten scheeps officier eenen Kerken-Raad verkooren worden, bestaande neevens den Predikant uijt twee Ouderlingen, en twee Diakenen. En zoo er geen behoorlijke stof genoeg was om Ouderlingen en Diakenen te vinden, zal men voor al Ouderlingen verkiezen, en de Collecte der aalmoessen dan laaten doen door den Voorzanger.

Art. 3.

De Kerken-Raad zal bij eenkomen zoo dikwils zulks nodig geoordeelt word: moetende die vergaderinge met de gewoone gebeeden en Dankzeggingen begonnen en geeindigt, en Nauwkeurige aanteekening van al het verhandelde gehouden worden, in een behoorlijk Acte Boek.

Art. 4.

De Predikant zal de handelinge van elke zittinge, nadat dezelve goedgekeurt zijn door de Onderlingen, en Diakenen laaten onderteekenen, en het Acte Boek zorgvuldig bewaaren.

Art. 5.

De aalmoessen die door de Diakenen ten tijde van den Gods-Dienst verzamelt worden, zullen terstond in tegenwoordigheid der Kerken-Raadsleden in een Collecte Boek opgeteekend worden, en door den Predikant bewaard en voor al besteed worden ten nutte der zieken, of van zulken die in een slag gekwetst worden.

Art. 6.

Men zal den eenen of anderen, die daar toe de bekwaamste geoordeelt word, tot Voorleezer en Voorzanger verkiezen en hem nijt de verzamelde aalmoessen, off op eenige andere wijze eene kleine belooning voor zijn moeite geeven.

Art. 7.

Op elken Zondag zullen, buiten wettige verhindering twee Predikatien gedaan worden, op zoodaanige uuren en plaats, als de eerste Scheeps-Officier daar toe geschikst oordeelen zal.

Art. 8.

De Predikant moet zig in zijne leer-redenen toeleggen om

1°. zulke Textstoffen te verkiezen, die best geschikt zijn naar de omstandigheid van tijd en toehoorders
2°. zijn voorstel kort en duidelijk te maaken
3°. met alle getrouwigheid en bescheidenheid de Toehoorders te waarschouwen, tegen zulke zonden, die op de scheepen meest in zwang gaan, en hen op te wekken tot gelooff Bekeering en Heiligmaaking;
4°. Het volk nooit kleinmoedig te maaken maar veel eer aan te spooren tot heldhaftigheid, met reedenen, ontleend van hunnen Eed, Plicht en Roem, van de Regtvaerdigheid des oorlogs aan de zijde van het Vaderland en met de aanmerkelijkste voorbeelden, hoe Gods aanbiddelijke Voorzienigheid in verscheide gevallen met en voor de Nederlanders ter zee gestreeden hebben.
5°. Voor en Na de Predikatie zodaanige gebeeden en Dankzeggingen te doen, en zulke Psalmen te laaten zingen, als meest geschikt zijn naar de Texststoffen, en Tijdsomstandigheeden.

Art. 9.

Dagelijks zal s' morgens vroegtijdig, en s' avonds voor het

ondergaan der zonne, een plegtig en openbaar gebed gedaan worden, voor af gegaan van het Psalm-gezang, en eene korte aanspraak en eindigende met het Psalmgezang, en het uitspreeken van den Priesterlijken off Apostolischen zeegen.

Art. 10.

Wanneer een zee-slag op handen is, zal de predikant indien hem daartoe tijd en geleegenheid gegunt word, een openbaar gebed met al het volk doen, om heldenmoed en overwinninge; en een plegtige Dankzegginge, wanneer de zeegen behaald is: in welke en andere gevallen de Predikant, of uit het hoofd kan bidden, of zig bedienen van zoodanige formulier-gebeeden, die (*) reeds voorhanden zijn off in vervolg van tijd nog mogten opgesteld worden.

(*) H. Faukelius heeft geschreven

„Formulier offte manier eeniger gebeeden, om op de scheepen van oorloge te gebruiken, gedrukt te Middelburg 1674. Achter de groote zee Postil, off Christelijke zeevaart Door Adamus Westermannus".

Art. 11.

Het Heilig Avondmaal zal om de twee Maanden bediend worden, doch Niemand tot desselvs gebruik toegelaaten, dan op vertooninge van kerkelijke attestatie, 't geene de Predikant, zoo dra mogelijk zal doen bekend maaken, opdat elk voor het vertrek geleegenheid hebbe om zig van dezelve te kunnen voorzien. En wanneer er mogte gevonden worden, die voorgeeven Leedematen te zijn, doch geen attestatie vertoonen kunnen, zal de Predikant bij de Commandeerende Officier, of bij andere geloofwaardige getuigen onderzoek doen, of zij als Leeden der Hervormde Kerk bekend staan, en zig aan geen openbaar ergerlijk gedrag hebben schuldig gemaakt. Ook zal de Predikant voor de Bediening van het H. Nagtmaal indien het moogelijk is, tot de Leedemaaten gaan of dezelve bij zich laaten komen, om op de Convenabelste wijze dezelve met betrekking tot het gebruik des H. Nachtmaals aan te spreeken bij wijze van Huisbezoekinge.

Art. 12.

Op Zondag voor de Bedieninge van het H. Nachtmaal zal een Voor-bereidings Predikatie gedaan worden, en s' namiddags op den dag der Bedieninge eene Dank-Predikatie.

Art. 13.

Wie zich aan ergernissen schuldig maakt, zal door den Pre-

dikant, en Kerkenraad naar ordeninge van de kerk behandelt worden.

Art. 14.

Indien zich gelegenheid mogte opdoen, om iemand in de Waarheeden, van den Gods-Dienst te onderwijzen, zal de Predikant zich dien Last niet moogen onttrecken.

Art. 15.

Ook zal hij met alle getrouwigheid de zieken en gekwetsten bezoeken, en behandelen en wel in tegenwoordigheid van een der Officieren, wanneer zulks moogelijk is.

Art. 16.

Bij de 't Huiskomst der vloot, zal de Predikant, voor zijn vertrek van het schip, Attestatien aan alle de Leedemaaten geeven; en voor zich zelven een Attestatie verzoeken, van de drie eerste Officieren, ten bewijze van zijn stigtelijk gedrag, en behoorlijke waarneeminge van zijn Dienstwerk: ook zoo spoedig doenlijk zich sisteeren voor DD: Depp: zijner Sinode om hun van den toestand des Gods-Dienst op de vloot te berichten op dat Depp: in staat gesteld worden teegen de gebreeken in den Gods-Dienst op de vloot te voorzien.

Copie van de Concept Instructie voor de Predikanten tot den Leger-Dienst geschikt.

Art. 1.

Een Predikant tot den Leger-Dienst behoorlijk aangesteld zijnde, zal, zoo draa hij in 't Leger gekomen is, zijn acte van aanstelling aan den Cheff van het Leger, of waar het anders mogte gevordert worden, vertoonen en overleeveren en te gelijk verzoeken, dat de dag der overgiffte van de voorschreevene acte in het Journaal mooge aangeteekent worden, ten einde een extract daar uijt te kunnen krijgen bij den afgeloopenen Veldtocht, dat volstrekt nodig is ter verkrijging van zijn tractement.

Art. 2.

Na het overhandige van de acte der aanstellinge, zal de Predikant moeten verzoeken, om soo draa eenigzins mogelijk is, bij d'een of andere brigade geplaast te worden, opdat hij zijn dienst ten eersten kunne aanvangen, en in gevalle aan dit zijn verzoek zonder gewigtige reedenen niet mogte voldaan worden, zal hij hier van kenisse (sic) geeven, aan de gedeputeerde der Synode van Suidholland als de gereedste om daar over te klagen bij den Raad van Staaten.

Art. 3.

De Predikant zal, wanneer hij geplaatst is, ten eersten hier van kennisse geeven, aan den Oudsten, of Commandeerenden Officier der Regimenten, voor welke hij geschikt is.

Art. 4.

De Leger-Predikant, moet bij de eerst mogelijke geleegenheid een Kerken-Raad verkiezen, bestaande ten minsten uit twee Ouderlingen, en twee Diaconen, en wel in deezer voege, dat de Predikant alleen eerst twee ouderlingen, en dan met hun twee Diakenen zal verkiezen; moetende alle deeze Kerken-Raads-Leeden niet uijt één Regiment genomen worden, maar gelijkelijk uijt alle de Regimenten, bij de welke de Predikant geplaatst is, indien zulks mogelijk geoordeelt worde.

En zo er geen behoorlijke stof genoeg was om Ouderlingen, en Diakenen te vinden, zal men voor al Ouderlingen verkiezen, en dan zoude de Collecte der Aalmoessen kunnen geschieden door den Voorzanger.

Art. 5.

De Predikant zal de Kerken-Raads-Leeden eens in elke Maand of zo dikwils hij zulks anders noodzakelijk vind, te zamen roepen, Die Vergaadering met de gewoone gebeeden, en dankzeggingen beginnen, en eijndigen, en naauwkeurige aanteekeninge van al het verhandelde en beslootene houden.

Art. 6.

De Predikant, zal de handelingen van elke Sessie na dat zij geresumeerd, en goedgekeurd zijn, met zijn Naam onderschrijven, en door dan tegenwoordig zijnde Ouderlingen, en Diakenen laaten onderteekenen, en voorts het acten-Boek met alle zorgvuldigheid bewaaren.

Art. 7.

De Aalmoessen, die door de Diakenen ten tijde van den gods-Dienst verzameld worden, zullen ten eersten in teegenwoordigheid van alle de Kerken-Raads-Leeden geteld en genoteerd worden in een Collecte-Boek bij absentie der ouderlingen door twee andere Heeren; De Penningen zullen door den Predikant bewaard, en op goedvinden der ouderlingen, en Diakenen gelijk meede van den Predikant, of wel door meerderheid van stemme, door de Diakenen aan de behoeftige meedegedeeld worden: Met dien verstaande nogtans, dat bij het eindigen van elke drie Maanden behoorlijk Reekening van ontfangst en uijtgaaff door den Kerken-Raad zal gedaan worden, in tegenwoordigheid

van alle Heeren Officieren, die in het hooren der Reekening eenig belang stellen; en dat het overschot der Penningen bij het eindigen van den Veldtocht, onder quitancie, door den Leger-Predikant zal ter hand gesteld worden, aan de Heeren Officieren, die als Ouderlingen, en Diakenen gediend hebben, en die verplicht zullen zijn, de voorschreeve overschietende Penningen op de gevoeglijkste wijze, aan de meest benoodigde uijt te deelen.

Art. 8.

De Predikant zal met goedvinden van de Kerken-Raad aanstonds een Voorlezer en Voorzanger verkiezen. die te gelijk als Koster, en zo veel des nodig is, als Schoolmeester zoude kunnen dienen, en zal moeten genomen worden uijt een der Regimenten, tot wier dienst de Predikant geschikt is; zullende zoodanig een voorzanger eenige bezolding uijt de arme penningen trekken, en boven dien vrij zijn van alle tochten, en wachten, zonder eenige kortinge van Loon wachten.

Art. 9.

De Gezamentlijke Predikanten, die zig in het Leeger bevinden, zullen spoedig bedagt moeten zijn op de oprigting van een Classis Castrensis, waartoe nevens elken Predikant eenen ouderling zal toegelaaten worden; men zal kennisse der oprigting aan den Cheff van het Leeger geeven, een bekwame plaats ter bijeenkomst aan hem verzoeken; deeze Classis om de 6 weeken houden (ten zij een extra ordinair geval eene extra ordinaare bijeenkomst vorderde, die door den Praesis dan zal moeten beleid worden:) een Praesis en Scriba verkiezen, die in deeze posten zullen blijven fungeeren tot het einde van den veldtocht; daar in over geene andere dan Kerkelijke zaaken, en die tot den Gods-Dienst betrekkelijk zijn, moogen handlen, omtrent alle voorkomende zaken van dien aart, 't zij met eenpaarigheid tzij met meerdheid van stemme, concludeeren, naauwkeurig agt geven op de Leer en het leven der Predikanten, en die zich misdragen Pro re nata Corrigeeren; het verhandelde in de Classis met alle getrouwigheid, en voorzichtigheid aanteekenen; en de Acten-Boeken bij het eindigen van den veldtocht, ter bewaaringe overgeeven aan de Synode van Suijdholland.

Vind iemand zich bezwaard over het oordeel der Classis Castrensis het zal hem vrijstaan zijn appël te laaten aanteekenen, en de zaak in questi te brengen ter kennisse en beslissinge van de Classis of Synode, tot welke de appelleerende Predikant behoord.

Ook zal de Classis Castrensis (zoo het doenlijk is en het gewigt der zaken het vordert) 't geresolveerde van de Classis overzenden aan die Predikanten, die weegens verre afstand van de Hoofd Arméé, de Classis niet kunnen bijwoonen tot naricht van hun, en van hunne Committente bij retour.

Art. 10.

De Predikant zal, zoo dra mogelijk is, zijn dienst-werk in 't leger beginnen, en een aanvang maaken met het Prediken en bidden, en alle andere Openbaare of bijzondere Gods-dienst oeffeningen.

Art. 11.

Op elken Zondag moeten door ieder van de Leger-Predikanten, buiten wettige verhinderinge, twee Leer-reedenen gehouden worden, eene voor de middag ten agt of negen uuren, en eene nade middag ten twee uuren, of zoo als de Cheff het uur tot het waarneemen van den gods-dienst nader zal bepaalen. Men zal daar omtrent deezen voet houden, dat de voor en nademiddag Gods-diensten bij beurten zullen geschieden, bij die van de voorste en agterste Linie of indien er maar een Linie is, bij den Rechter en Linkervleugel. Wanneer de Arméé op zondag mogt op marsch zijn zullen de Predikanten, zoo dra d'Arméé zich heeft neergeslagen, en daartoe vrijheid door den Cheff verleend is, den volgenden dag of zoo dra zulks mogelijk zijn zal, gehouden worden.

Bij het doen der Predikatien zal de Predikant zich plaatzen in de Tent van de Commandant der Regimenten, waar hij bij gesteld is, of in de tent van een der Heeren Collonellen, die hem zal aangeweezen worden, en waarin de Heeren officieren zich ook zullen ophouden, staande het krijgsvolk halvemaans wijze voor de gemelde Tent.

Art. 12.

De Leger-Predikanten moeten zich in hunne Leer-redenen toeleggen, om:

1°. Zulke textstoffen te kiezen, die best geschikt zijn na de omstandigheeden van tijd en toehoorders, en zal belangende de stoffe der Leer-redenen des voormiddags, naar tijdsgelegenheid gepredikt worden, over een vrije stoffe, en des namiddags over Catechetische stoffen, speciaal over het eerste gedeelte van de Heidelbergse Catechismus, de Wet en de algemeene Leere des Gebeds!

2°. Hunne voorstellen kort en duidelijk te maaken.

3°. Met alle getrouwigheid, voorsigtigheid, en bescheidenheid aan te dringen, op geloof, en Bekeering, en Heiligmaking en hunne Hoorders te waarschouwen tegen, en te bestraffen over zulke zonden, die in de Leegers doorgaans meest Heerschen; B. V. valsch en ligtvaerdig zweeren, vloeken, verzuijm van verborge gebeeden, en andere bijzondere Godsdienst oeffeningen, steelen, rooven, liegen, en bedriegen, twistgierigheid, tweegevechten, ongehoorzaamheid etc.

4°. Het volk nooijt klijnmoedig of lafhartig te maaken, maar in tegendeel Heldmoet in het zelve te verwekken, of aan te kweeken, met aandrang op Eer, Eed, en Plicht door een voorstel van de Regtvaerdigheid des oorlogs aan onse zijde, met een betoog der schandelijkheid en schadelijkheid van Lafhartigheid voor hun zelve, de Hunne en het Vaderland, ook met aanwijzing van de voornaamste voorbeelden, Hoe God wel eer de waapenen van onsen staat op de bijzonderste wijze gezeegend, en voorspoedig gemaakt heeft.

5°. Hunne Predikatien te beginnen en eindigen met zodanige gebeeden, en dankzeggingen als meest geschikt zijn naar hunne textstoffen, of de tijds-geleegenheid, gelijk nader in 't vervolg zal gezegd worden.

6°. Zulke gedeeltens der Psalmen bij de Plechtige Gods-Dienstoeffeningen, en op andere tijden te laaten zingen, als meest te pas komen.

Art. 13.

Dagelijks wanneer er niet gepredikt word, zal 's morgens vroegtijdig, en 's avonds kort voor het ondergaan der zonne. Een plechtig en openbaar gebed geschieden; waar omtrent het volgende moet in acht genomen worden. Na eene korte vooraf-spraak en het Psalm gezang moet de Predikant met al het bijeen vergaderde volk tot den Heere den God der Heirschaaren bidden; Zijn Hoogste macht, goedheid, wijsheid, en getrouwigheid prijzen; Hem smeeken om Zijne bekeerende, Hart veranderende en Heijligende genade etc.

Na het gebed moet deeze Gods-dienst-Oeffening met het Psalm gezang, en het uijtspreeken van den Priesterlijken of Apostolisschen zægen beslooten worden.

Art. 14.

Wanneer een Veldslag staat geleverd te worden, zal de Predikant, Indien de Cheff, en tijd het toelaaten, een Openbaar gebed tot God opzenden en met al het volk, 't geen hij

alvoorens kortelijk tot hunne Plicht, en Dapperheid moet aanmoedigen, ernstlijk smeeken om 's Heeren Hulp, en eene gewenschte overwinninge, 't zij dat de Predikant in dit en andere gevallen verkieze uijt het hoofd, 't zij dat hij zich liever willen bedienen van eenige formuliere gebeeden, die in tijd en wijlen aan den Leeger Predikant mooge gegeeven worden. Is de Veldslag gewonnen, er zal een plegtige dankzegging bij de eerste bekwame gelegenheid aan God geschieden, die de overwinning gebied.

Art. 15.

De Predikant zal het Bondzegel van den H. Doop aan de kinderen, die in het Leger gebooren worden, bedienen en Nauwkeurig aanteekenen, de naamen, ouders, getuigen, en geboorte dag der Doopelingen. Welke aanteekening niet alleenlijk in een afzonderlijk Register, of in het acten-Boek moeten geschreeven worden, maar ook in de acte der Classis Castrensis, opdat daar uijt ten allen tijde bij de Heere Depp. der Synode daar dezelve bewaard worden, de nodige extracten kunnen geligt worden. Zo men [geen] getuigen konde bekoomen, zal men zich kunnen vergenoegen met de Vader zoo die gereformeerd is, of met een ander onbesprooken Lidmaat onser kerke, of de gereformeerde Religie toegedaan, of bij gebrek dezer de Moeder zelvs als zij Hersteld is.

Art. 16.

Het Bondzegel van het H. Nagtmaal zal om de twee Maanden in het Leeger bediend worden, en wel op twee aan een volgende Zondagen, voor de een en ander helft des Legers.

Tot desselvs gebruik zal niemand toegelaaten worden, dan op vertooning van eene kerkelijke attestatie, met dien verstaande echter, dat wanneer er gevonden worden, die voorgaven lede-maten te zijn, dog geen attestatie vertoonen kunnen, de Predikant bij de Commandeerende officieren der Compagnie tot welke zij behooren, of bij andere geloofwaerdige getuigen onderzoeken, of zij als Leeden der Hervormde Kerk bekend staan, en zig aan geen openbaer ergerlijk gedrag hebben schuldig gemaakt Het Brood en Wijn tot het H. Nagtmaal zal gekogt worden, door den Predikant, en betaald uijt de Diaconie penningen ten welken einde ten tijde des H. Nagtmaals een Beeker of iets anders op de Nagtmaals Tafel zal worden geplaast, om hier door de Diakonie Casse te gemoet te komen, ook zal de Predikant zorgen, dat Brood en Wijn ten tijde der Communie behoorlijk in gereedheid zijn.

Art. 17.

Omtrent 8 dagen voor de bediening van het H. Nagt-Maal, zal de Predikant, vergezeld met een ouderling de Leede-Maaten bezoeken, de eerste reijs hunne namen zorgvuldig opteekenen, ter voorkoming van alle onordentlijkheid, en verwarringe en dit Leden-maaten boek behoorlijk bewaaren.

Art. 18.

Indien een Ledemaat zich door eenig wangedrag der Kerkelijke Censure waardig gemaakt heeft, zal dezelve zonder verzuim, en met verstandige bescheidenheid naar Kerken-Ordeninge met hem geoeffend worden, 't zij door den Kerken-Raad, 't zij door de Classis Castrensis indien dezelve opgericht is.

Art. 19.

Op Zondag voor de bediening des H. AvondMaals zal een voorbereidings Predikatie gedaan worden, en 's nademiddags op den dag der bediening een dank Predikatie.

Art. 20.

De Predikant zal zich beneerstigen om elke Woensdag indien er stof en gelegenheid is, Catechizatie houden, zoo voor jongeren, als voor zulken die als Leedemaaten der Kerke begeeren aangenoomen te worden; zullende de Naamen van zulke die in tegenwoordigheid des Kerken-Raads op belijdenis aangenoomen zijn, ten eersten in het Ledenmaaten-boek opgeteekend worden.

Art. 21.

Ook zal de Predikant alle getrouwigheid gebruiken in het bezoeken van de zieken en gekwetsten, en dezelve met alle Liefde en Hartelijkheid onderrigten, vermaanen, bemoedigen, en vertroosten.

Art. 22.

Geen Predikant zal in het ondertrouwen, en trouwen van Persoonen in het Leger eeniger maaten moogen afgaan van de Echt Reglementen, waaromtrent best zijn zal, dat in de bijzondere gevallen gevolgt worden de Reglementen der Provintie op welker Repartitie de onderscheide Regimenten staan, of ook wel der Provintie, tot welk de Predikant, die de ondertrouw, en trouw verrigten moet, behoort.

Voor al zullen de Predikanten oplettend zijn, dat zij geen Soldaat of Ruiter, gelijk ook ander officieren, in ondertrouw opneemen, dan op schriftelijke toestemming van den Kapiteijn of RitMeester der Compagnie tot welke zij behooren.

Wijders zal men omtrent het opteekenen der Nieuwgetrouwden te werk gaan op gelijke wijze, als omtrent de Doopelingen geschied is Art. 15. Aangaande het trouwen van een Gereformeerde met een Roomsgezinde moet het Placaat in dato 24 Jan. 1755 in het oog gehouden worden, bijzonder als de trouw door een Hollandsch Predikant verrigt word.

Art. 23.

Gelijk de Predikant nooijt, dan om d'allerdringenste Redenen, de Predikatien, en dagelijkse morgen en avond gebeeden mag nalaten, zoo zal hij alle poogingen aanwenden, om het volk tot het gehoor des Goddelijken woords en der gebeeden 't zamen te Roepen, ten welken eijnde hij verzoeken zal, dat kort te vooren, eens of meermaalen de trom geroert en op het Trompet moge geblazen worden ten blijke van de ophanden zijnde opentlijke Gods-dienst-oeffeningen, of indien zulks om wigtige Redenen, nu en dan niet kan geschieden, dat eenig ander teeken ter godsdienstige bijeenkomst aan het volk gegeeven worde. En om het oogmerk van den Leger-Dienst te beeter te bereiken, zal de Predikant de Heeren Commandeerende officieren van alle Regimenten, voor welke hij geschikt is, trachten te verwilligen tot het houden van een Kerken-Parade, gelijk zulks bij de Zwitsersche Regimenten Plaats vind, gelijk meede tot het noodzaken van alle gemeene ter bijwooninge van de Predikatien, indien zij tot de gereformeerde behooren, en tot het aanhooren van de daaglijksche gebeeden, waartoe gemakkelijk alle gezindheden kunnen verpligt worden.

Art. 24.

Bij het eindigen van de Veldtocht zal de Predikant kerkelijke attestatie aan de Ledenmaaten geeven, 't zij aan elk in het bijzonder of liever aan de gezamentlijke Leedemaaten, die in elk Regiment of Compagnie zijn: Hoedanige generale attestatie, in de acten der Classis Castrensis, moeten geinsereerd worden, en Copielijk aan de Commandant van het Regiment overhandigt worden, om Naderhand te kunnen dienen daar, en zoo het behoord.

Art. 25.

Elk Predikant zal de vrijheid hebben, indien het hem lust en de tijd zulks toelaat, bij het eindigen van den Veldtocht een afscheids Leer-reeden te doen doch hij is verpligt voor zijn vertrek uijt het Leeger, niet alleenlijk te verzoeken het extrackt in het eerste Art. vermeld, maar ook een attestatie noopens

zijn leer, leeven en dienst zo van de Kerken-Raad als van de Classis Castrensis, ten einde dezelve na zijn wederkomst te vertoonen waar het behoord.

Voorder zich ten eersten sisteren voor D: D: Depp. zijner Sijnode, om hun van den toestand des Godsdienst in het leger te berichten, op dat Depp. in staat gesteld worde tegen de gebreeken in den Gods-Dienst te voorzien.

Hij moet aan zijn Depp. Sijnodi overgeeven Schriftelijke Copie van alle de Acta Classium in 't Leeger gehouden, op dat het blijke dat de goede order in het Leger in acht genoomen is.

Art. 26.

De Predikanten tot den Leger-Dienst geschikt, worden verder ten opsigte van verscheide particularia, betreffende hunne Reise, Salaris etc. gerenvojeert tot het Reglement opgesteld, door Ds. Geijsweijt.

Bussum.

DE GELDERSCHE KERKELIJKE REKENKAMER,

DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

Door den in April en Mei 1580 gehoudenen Gelderschen Landdag was besloten paal en perk te stellen aan de verduistering enz. van de geestelijke goederen. Van dit besluit was het uitvloeisel het plakkaat van 31. Mei „aengaende de administratie van geestelyke goederen" [1]).

Eene der bepalingen van dit plakkaat luidt: „Soo hebben wy dem allen nae und daermit die heylsame Christelyke resolution deser Landtschap fruchtbaerlyk in 't werck gesteldt und exequiert moege werden, voor allen dingen raetsaem und hochnoedich befunden, dat een besunderen R e k e n k a m e r opgerichtet und dieselve mit ansihenliken, ervarenen, wysen und fromen officiers beset werde, durch welke officiers die geestelyke goeder, allenthalven in desen furstendom und der graefschap Zutphen gelegen, vermoege der commissionen und instructionen, daerover gemaeckt, administriert und dispensiert werden sollen".

Nu is het mij tot mijn leedwezen niet gelukt eene dezer commissiën of instructiën te vinden, maar desniettemin tasten wij ten aanzien van den omvang der bevoegdheden dezer Rekenkamer niet geheel in het duister rond. In den bundel „Geestelijke zaken" (Archief van het Hof van

---

1) *Groot Gelders Placaet-Boek* I, kol. 754—757.

Gelderland) komt onder No. 3 voor eene instructie van 1. Juni 1580 voor de „rendtmeesters particulier, die totten ontfanck van den kerckengoederen in de vier quartieren respectivelyck sullen gecommittiert worden".

Uit deze instructie wil ik hier de artikelen mededeelen, die op den werkkring der Rekenkamer betrekking hebben:

„De rentmeester sal oick gehouden siin alle thyen jaeren siin thynsboeck te vernieuwen ende die olde in der Kerckenrekencamer [1]) ten selven tyde als die vernieuwet worden, overseynden, sonder des in gebreke te syne, ende sal alle boecken, brieven ende registeren, synen ampt betreffende, wel ende getrouwelycken bewaeren sonder die te laeten comen in vremde handen ofte yet daerinne te laeten scryven dan by hem selven ofte by synen clercken, van hem gecommitteert, omme deselve te synen afwesen wederomme gelevert te werden in behoorlycken staete in der Kerckenrekencamer tAernhem, daer 't alsdan geordonneert sall worden.

Ende oft hem eenige obstacule, belet oft wederstoot daerinne gedaen worde, dat hy by hem niet en soude kunnen remedieren, sal dat te kennen geven den luyden van de Kerckerekencamer tot Aernhem om daerop te versien mits toedoen van mynen heeren den Stadtholder, Cantzeler und Raeden, om naer gelegentheyt der saecken ende naer behooren tho versien.

Item dat de voors. rentmeister ernstelyck toesien sal, dat die straeten, erven, aenwassen ende gemeynte, alomme binnen 't voors. ampt gelegen, niet en worden geoccupeert, innegheslaegen noch geüsurpeert sonder voorgaende consent te hebbene van myne gen. heere Stadtholder, Cantzeler undt Raeden oft van der voors. Rekencamer, die hem daerop sullen doen informeren.

Item dat de voors. rentmeester schuldich sal siin alle jaeren syne rekeninge over te brengen ofte seynden by syne gecommitteerde, macht oft procuratie van hem hebbende, in de Kerckerekencamer tot Aernhem ten gesetten daghe, als hy daertoe verschreven sal siin, ende sal mit eenen medebrengen ende ter camere leveren eenen staet van synen ontfanck ende uuytgeven van 't jaer, dat dan toecommende sal siin.

Item dat de voors. rentmeester egheen afcoop oft redemptie

---

1) Later is dit veranderd in: „in handen des Haves alhier".

sal moegen doen van eenyge servile oft huerige [1]) luyden oft van heure goederen, der kercken toebehoorende, vervallen oft verschenen, sonder voorweet ende consente van den luyden van de Kerckenrekencamer voors.

Item dat de voors. rentmeester schuldich sal siin jaerlycx te betaelen alle de ordinaris renten, gagien ende lasten, op synen ontfangende uuytgaende, ende op elcke over te brengen behoorlycke quytancie ende van de extraordinaris partyen quytancie ende oick behoorlycke ordonnantie van de Kerckerekencamer, geverifieert by myne heeren Cantseler undt Raden, als 't behoort.

Item dat de voors. rentmeester nyet en sal moegen timmeren, bouwen oft repareren aen eenyge kercken, schoolen, huysen, molenen oft andere edificien, der kercken toebehoorende, bynnen den begryp van synen ontfangen gelegen, sonder eerst daeraff geadverteert te hebbene den luyden van de Kerckerekencamer voors. ende daerop te hebben behoorlycke ordonnantie.

De rentmeister sal alle groenen ende saet, erreten, boonen etc., totten ontfange synes ampts gehorende, in specie versamelen ende vueren in seecker koornhuys [2]), dat binnen die hooftstadt synes quartiers daertoe sal gedestineert siin, undt aldaer trouwelycken bewaeren ter tiidt dat hem van wegen der Kerckenrekencamer schryftelycken geordineert sal worden te vercoopen.

Item voor soeveele aengaet de thynsen oft gerechticheyden van hoenderen oft ganssen, te betalen in specie, und dyergelycke smale thienden, als van lammeren, jonge verckens, veullens, calveren, yemen [3]), was, vlas ende dyergelycke, sal die rentmeester aen sich behouden tot synen huysholdinge ende sal daervan ontfanck maecken in syne rekening met vollen getael ende gewichte van elcker spetien respectivelyck, om ten tyde van 't verhooren syner rekening by den luyden van de Kerckerekencamer getaxeert ende daermede belast te worden naar billicheytt.

Item voer soeveele angaet alle verwoeste plaetsen, onder siin ampt gehoorende, alle conynenwaranden, vischeryen, bomgaerden, hoppegaerden, eycken ...., heyden ende venen, sal de voorn. rentmeester gehouden siin in presentie van de commissaris der voors. Kerckereeckencamer openbaerlyck te verpach-

---

1) Hoorige.
2) Spicarium, spyker.
3) Bijen.

ten gelycke de principalen parcheelen van den kerckengoederen.

Item aengaende alle holtgewasch, struvellen, ackermaell, materialen van geruïneerde cloisteren, bouwhuysen oft andere, onder siin rentamptt gehoorende, als oick aengaende eenich bestiael ofte vollen, soe verre daer eenyge gevonden worden, den cloisteren toebehoorende, sal de voorn. rentmeester gehouden wesen den voorn. luyden van de Kerckenrekencamer daervan te adverteren ende midlerwylen siin uuyterste debvoir doen om totter kercken proffyte hem daervan te verseeckeren, sonder deselve te laten verdonckeren oft vervueren ende sonder oick deselve te mogen vercoopen dan deur expresse ordonnantie van de Kerckenrekencamer in presentie van den commissaris, de specialyck daer sal gesonden worden.

Item sal de voorn. rentmeester geholden siin in presentie van denghenen, die by der voors. Kerckerekencamer daertoe neffens hem verordent sal worden, eenen perfecten inventaris te maecken van allen huysraet ende andere meubelen, die alomme in den cloisteren ende op andere geestelycke plaetsen onder siin bevolen ampt sullen bevonden worden.

Item de rentmeester sal hem voerts reguleren ende voer instructie oick observeren ende achtervolgen 'tgene hem by apostille op syne rekeninge oft by missive ofte sunst anders by den luyden van de Kerckenrekencamer nae de veranderinge des tiits ende gelegentheyt van denzelven gelast ende bevolen sal worden".

Het bovenstaande geeft een overzicht van hetgeen de Rekenkamer ten aanzien van het beheer der geestelijke goederen te doen had. Voorts was zij verplicht het Hof te dienen van advies over zaken, die met de geestelijke goederen en het onderhoud van geestelijke personen in verband stonden. De officiëele titel was: Die Tresorier und Gecommitteerden van de Kerckenrekencamer. Als leden heb ik in de jaren 1580 en 1581 aangetroffen den bekenden Carolus Gallus, J. Bastyns, secretaris, en J. van Elden, welke laatste den titel van auditeur had.

Aan dit lichaam is geen lang leven beschoren geweest. In een stuk van September 1581 (Geestelijke zaken, No. 96) lezen wij: „So is het, dat der kameren ordonnantie und die darthoe verordente personen und instructiones, als tho grooten und onnoedigen kosten sich thodragende

und beswernisse mitbringende, eintlick op den jungsten tho Zutphen gehaldenen landtdage eenheilichlich [1]) afgeschaft und den Cantzler und Raeden opgelecht eene nye ordonnantie mit geringen antall van persoenen und kleinen kosten over die administration der geestlicken guederen in tho stellen".

Aanvankelijk heeft daarna het Hof zelf de werkzaamheden der Kerkerekenkamer op zich genomen, terwijl die in vervolg van tijd in hoofdzaak aan de Gedeputeerden der kwartieren zijn opgedragen.

A r n h e m.

---

1) Met algemeene stemmen.

NOG EENS: WILHELMUS SAGARUS,

DOOR

Dr. M. VAN RHIJN.

In mijn, in de vorige aflevering van het „Archief" opgenomen, artikel over Wilhelmus Sagarus, werd met een enkel woord ook over de rechtsgeleerde studiën van den Rector der Zierikzee'sche school en den Raadsheer van het Hof van Friesland gesproken. Onder meer werd er de aandacht op gevestigd, dat Sagarus, volgens de berichten van Hardenberg, een verhandeling over de „Lex lecta," n. l. Lex 40 Digesten, boek 12, titel I, in welke wet over geleend geld wordt gehandeld, zou hebben geschreven.

Dank zij een vriendelijke mededeeling van Prof. Mr. E. M. Meyers te Leiden, zie ik mij in staat gesteld, aan deze gegevens over de juridische verhandeling van Sagarus nog een en ander toe te voegen. Volgens de „Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique", Deel IV, (Jurisprudence et Philosophie), p. 183 suiv., bevat de Bibliotheek te Brussel een manuscript (no. 2769), dat juridische voorlezingen, voornamelijk van Viglius à Zuichem bevat en waar men aan den binnenkant van den band de noot aantreft: „Est Viglii Zuichemi", terwijl de folio's 114^{r} — 284^{v} van diens hand zijn. In dit manuscript komt ook (fol. 285^{r} — 292^{v}) de „Lex lecta intellecta digestis, interprete Guilhelmo Zagaro Selando" voor, verder bevat hetzelfde exemplaar mede een vers van Dampetrus aan Sagarus. Het werk van Sagarus is met een schrijven opgedragen aan François Deloïmus.

Prof. Meyers heeft niet kunnen vaststellen of de verhandeling van Sagarus tot dusver gedrukt is. Ook Bynckershoek, die aan dezelfde wet een afzonderlijk tractaat gewijd heeft, citeert Sagarus niet.

Driebergen.

BOEK-AANKONDIGING *).

A. Hulshof, Deutsche und lateinische Schrift in den Niederlanden (1350—1650). Bonn, A. Marcus und E. Weber, 1918. — (XXII & 50).

Onder de hulpmiddelen, waarmede de historicus in het algemeen en de kerkhistoricus in het bijzonder vertrouwd moet wezen, neemt de Nederlandsche palaeographie een voorname plaats in. Wat wil men aanvangen als men het oude schrift niet kan lezen. Maar hoe dit te leeren? Ongeveer honderd jaar geleden gaf de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een 17-tal platen uit, met ophelderende verklaringen van de hand van Jacobus Koning, welke echter nog alleen antiquarisch zijn te bekomen en die voor onzen tijd ook minder geschikt zijn; voorts hebben wij de bekende „Atlas der Nederlandsche palaeographie" in 1910 door H. Brugmans en O. Oppermann uitgegeven, die heel goed is, maar vrij duur en niet gemakkelijk te hanteeren; het was daarom een kostelijke gedachte van den bekwamen conservator van handschriften van de Utrechtsche universiteits-bibliotheek om in de bekende serie „Tabulae in usum scholarum, editae sub cura Johannis Lietzmann" dit boekwerk te doen verschijnen. Dr. Hulshof geeft ons nu ongeveer 90 facsimiles van drukjes en handschriften, loopende van 1350 tot 1650. Men vindt er afbeeldingen onder meer van de Rijmkroniek van Melis Stoke, het Byenboeck van Thomas van Cantimpré, van een oud drukje van twee brieven van Erasmus, maar ook van geschreven brieven o. a. van Franciscus Junius, Prins Willem I, Hugo de Groot, Constantijn Huygens, P. C. Hooft, verder een attest van Gisbertus Voetius. In de korte inleiding geeft de schrijver een beknopt overzicht over den gang van het schrift in de Nederlanden. Wanneer men nu deze uitgave vergelijkt met die in de dezelfde serie van Georg Mentz, *Handschriften der Reformationszeit* (1912), dan valt op, dat waar hier de toelichtingen achterin

---

*) Boeken ter recensie te zenden aan prof. dr. A. Eekhof te Leiden.

los zijn bijgevoegd, deze bij Hulshof voorin zijn bijgebonden, voorts dat bij Mentz de transscripties van alle texten zijn gegeven, echter bij Hülshof alleen die van de moeilijkste, terwijl de historische toelichtingen bij Mentz uitvoeriger zijn dan bij Hulshof. Aan het een en ander hebben de tijdsomstandigheden schuld. Het papier is duur en het werkloon hoog. Mocht eerlang een tweede druk noodig zijn — wat wij van harte hopen — dan geven wij in overweging tot het oude systeem, in deze serie gebruikelijk, terug te keeren. Misschien zou dan ook nog een enkele specifiek kerkelijke akte meer kunnen worden opgenomen. Maar ook thans is dit boek een prachtig hulpmiddel voor hen die kerkelijke akten willen leeren lezen. Zou er in Nederland geen plaats wezen voor een atlas van zuiver kerkelijke palaeographie? E.

Fr. H. R. v. Frank, Vademecum für angehende Theologen. 2 Auflage bearbeitet und gekürzt von R. H. Grützmacher. Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchh. Werner Scholl, 1918. — (XI & 254 S.).

In 1892 verscheen de eerste uitgave bewerkt door prof. Von Frank; voor de 20ste eeuw toepasselijk gemaakt is het boek door den vermaarden Erlanger hoogleeraar Grützmacher. Er zijn vijf hoofdstukken: I. Lebensaussichten (S. 1—18); II. Den Aufrichtigen lässt es Gott gelingen (19—34); III. Anfang des Universitätsstudiums (35—82); IV. Universitätsleben (83—137); V. Mitte und Ende des Universitätsstudiums (138—217); VI. Die persönliche Lebenshaltung (218—254). Het standpunt van de beide schrijvers is bekend: dat der modern-positieve theologie. Natuurlijk is dit boek in de eerste plaats bestemd voor aankomende Duitsche theologische studenten, maar ook Nederlandsche kunnen er treffende wenken en gedachten in vinden. Warm is zijn pleidooi voor eene klassieke vorming; den aanstaanden predikanten spoort de schr. aan ook later hun latijn en grieksch bij te houden: „denn es macht in der Tat einen kläglichen Eindruck zu sehen, wie die Lektüre des griechischen N. Ts oder das Studium der kirchlichen Bekentnisschriften Schwierigkeiten darbietet, um deretwillen man den deutschen Texten sich zuwendet. Protestantisch ist das nicht, und einen Fortschritt der theologischen Wissenschaft bezeichnet es auch nicht" (S. 69). Hij waarschuwt de studenten tegen het opgaan „in der Beschäftigung mit peripherischen dingen"; de theoloog make de studie der theologie tot hoofdzaak en niet die van de natuurwetenschap of de „nationalökonomie": ten onrechte meent men door het laatste later meer invloed te kunnen oefenen: „denn das bedenke man wohl, wer in das Zentrum des geistlichen Lebens, welches zugleich das Zentrum des allgemein menschlichen ist, eindringt und darin sich festsetzt, der ist geeignet, auch in den peripherischen Stücken sich zurecht zu finden, selbst wenn ihm die Einzelkenntnis derselben

mehr oder weniger abgeht (S. 82). Nog één citaat om den aard van het boek te doen kennen: „Beim Eintritt in das Lehrgebäude der Dogmatik soll es dem Hörer zu Mute sein, wie wenn er in einen Dom eintrete, vor dessen überragender Grösze und Majestät ihm zunächst die Lust am Kritisieren vergeht .... Lernen, lernen soll man zuerst, seine Schuhe ausziehen auf dem heiligen Boden, nicht aber mit vorwitzigem Munde drein reden und nach den eignen kurzen Gedanken die Heiligtümer Gottes kritisieren. Denn um auf irgend welchem Gebiete recht zu urteilen, bedarf es eines kongenialen Geistes, der erst zur entsprechenden Höhe hinaufgezogen worden ist; sonst gleicht man dem Schuster vor dem Gemälde des Apelles. Als Goethe nach Italien kam, kritisierte er zunächst gar nicht, sondern ‚machte grosze, grosze Augen' Dadurch hat er hinterher auch das Kritisieren gelernt" (S. 143). Et ex his tribus disce omnia. Een glimlach wekt het naïeve zinnetje: „Denn der Deutsche ist vermöge seiner universalen Ausstattung zum Ideal des Menschen angelegt" (S. 68).

E.

A. A. van Schelven, Omvang en invloed der zuid-nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16de eeuw. 's-Grav., Martinus Nijhoff, 1919. — (63 blzn.).

In deze voorbeeldige oratie, waarmede prof. Van Schelven 19 Dec. 1918 het hoogleeraarsambt aan de Vrije Universiteit te Amsterdam heeft aanvaard, bewijst hij, dat de Vlamingen na den val van Antwerpen in 1585 zich in onze groote steden o. a. Amsterdam, Haarlem, Leiden, Middelburg vastgezet hebben, ten getale van ongeveer zestig duizend zielen; dat zij zich aan de zijde van de oorlogspartij hebben geschaard, op de taal invloed geoefend hebben, in den handel de ideëele factoren naast bloote winstmakerij hebben voorgestaan, de nijverheid (linnenweverij, droogscheerderij, lakenbereiding enz.) aan werkkrachten hebben geholpen, en het contra-remonstrantisme in de Noordelijke Nederlanden hebben versterkt. Vier dingen hebben wij aan Vlamingen en Brabanders te danken gehad: cultuurverfijning; reactie tegen de onder onze vaderen zoo sterke rivalités de clocher; bevestiging van den invloed, die in ons volksleven is geoefend door het calvinisme, en de bewaring van de Kerk (blz. 55). In zijne inleidende woorden zegt spr.: „Zal de wijsgeerige beschouwing der geschiedenis, van hare beginselen en methoden, werkelijk waardevolle resultaten leveren, dan mag ze nooit reine abstractie en louter logisch uitgesponnen systeem worden. Dan behoort ze altijd in nauwe aansluiting aan een zoo groot mogelijk feitenmateriaal haar taak te verrichten" (blz. 4). Zeer juist is dit opgemerkt! Een wijsgeerige speculatie van de geschiedenis, waarbij de vaste band aan de werkelijkheid ontbreekt, is kopjeduikelen in de lucht; het is er dan dikwijls meer te doen om te prikkelen door de pikante saus der speculatieve dictie, dan om te voeden met de vaste spijze

der historische waarheid. En alleen de laatste vermag het blijvende enthousiasme te wekken, waarvan reeds Goethe gewaagde.

E.

G. A. Wumkes, Uit het leven en levenswerk van J. van Dijk Mzn. Doetinchem, A. Wielenga, 1917. — (224 blzn.).

In 1917 was het vijftig jaar geleden, dat de bekende stichting van ds. Van Dijk te Doetinchem werd gevestigd. Zij bedoelde de vorming van evangeliepredikers in de Ned. Herv. Kerk. Over den stichter, van wien een fraai portret voor in het boekwerk prijkt, en over zijn levenswerk handelt de bekende geschiedvorscher, de Sneeker predikant Wumkes, wiens boeken reeds meermalen in het „Archief" werden besproken. Door een onderzoek in het archief der Vereeniging was hij hiervoor goed toegerust. Dit boek is inderdaad niet alleen voor weldoeners, bestuurders, oud-kweekelingen, kweekelingen en personeel der Inrichtingen van belang, maar ook voor de beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis. Op smaakvolle wijze verhaalt de auteur in een negentiental hoofdstukken over Van Dijk en zijn werk. Deze Fries, in 1830 te Tzum geboren, het Napoleon-achtige karakter met zijn doorzettende kracht en vaak opbruisende passie, met zijn vast geloof in een wereldroeping en de ophanden zijnde toekomst van Christus, de man die naar eenheid onder de kerken streefde, in veertien dagen vijftienmaal kon preeken, in zijn jeugd tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld werd, omdat hij, bij gelegenheid van een schoolmeestersbenoeming de glazen had ingeworpen, en den predikant bedreigd, doch van den Koning gratie verkreeg, ijveraar voor de school met den Bijbel, leider van velen die later het ambt van predikant hebben bekleed, die zelfs in het huis achter St. Pieter te Utrecht het exorcisme met Romeinen XIII vs. 11—14 wilde toepassen, dien man en zijn veel omvattend werk heeft schr. hier in heldere kleuren geteekend. Wumkes' boek is inderdaad een belangrijke bijdrage voor onze kennis van den arbeid der inwendige zending in de 19de eeuw. Ook uit kultuur-historisch oogpunt zal de lezing ervan niet zonder vrucht wezen: of is het bijv. niet merkwaardig te vernemen, dat Van Dijk onder de eersten was die Friesche terpen afgroef, en te lezen, dat er in den omtrek van Tzum boeren waren, die een eigen observatorium voor sterrekunde hadden, bestaande uit palissaden geslagen in hun erf, waarbij zij menigen kouden nacht doorbrachten om de sterren te begluren. Zoo biedt dit boek veel op velerlei gebied. De uitgave is keurig.

E.

E. J. W. Posthumus Meyjes, Kerkelijk 's-Gravenhage in vroeger eeuw. Schetsen uit de geschiedenis der Hervormde Gemeente. 's-Grav., Erven W. A. Beschoor, 1918. — (126 blzn.).

De Haagsche predikant dr. E. J. W. Posthumus Meyjes geeft ons hier een negentiental schetsen, die voor een deel betrekking hebben op gebeurtenissen, voor een ander deel een biographie zijn van bekende Haagsche predikanten. Behalve de eerste, waarin wij kennis maken met den hagepreeker Gabriël, verplaatsen zij alle ons naar de 17de en 18de eeuw. De predikanten aan wie een bespreking wordt gewijd zijn: Cornelis Trigland, Stermont, Lootius, L. Suggeraet, Johannes de Bruine, Wigbold Muilman, Jacobus Peregrinus, Gosuinus van Kessel, Willem Muilman, Henricus Velse, J. G. Moll, Wigbold Muilman Wzn., terwijl de heropening van de Kloosterkerk in 1617, een dooppreek uit 1651, een vredespreek in de Groote Zaal op het Binnenhof in 1651, de ontvangst van de nieuwe psalmberijming in 1773, ons treffende gebeurtenissen uit het Haagsch kerkelijk leven voor oogen stellen. Een belangrijk hoofdstukje is ook aan het gouden Avondmaalsstel in de Groote Kerk gewijd, terwijl het boekje met een naamlijst van de Ned. Herv. pred. sinds de Reformatie, en een der Hoogduitsche Herv. predikanten, benevens met een register van persoonsnamen besloten wordt. De schrijver, die zijne mededeelingen getrouw documenteert, heeft zijne gegevens een enkele maal ontleend aan de kerkeraads-notulen, maar vooral aan gedrukte gelegenheidspredikatiën, welke hij o. a. op de Kon. Bibliotheek, het Stedelijk Archief of in de Kerkeraadsbibliotheek heeft gevonden. Het boek, dat er goed verzorgd uitziet, en met een tweetal afbeeldingen (St. Jakobskerk voor de verbouwing en Nieuwe Kerk) is versierd, zal zeker door de Haagsche gemeente met stichting zijn gelezen, want niet alleen onderrichting, doch ook stichting beoogt het. Het verdient bewondering en lofprijzing, dat deze predikant in een der grootste gemeenten van ons land, van wien gezegd kan worden, wat de schr. van Trigland opmerkt: „aan zijne prediking en zijn pastoralen arbeid wijdde hij vooral zijne gaven", nog tijd en lust vindt, om zich in de historie te verdiepen. Op het onbescheidene af, willen wij aan schr. vragen, of hij, waar hij nog meer bundels schetsen toezegt, dan inzonderheid ons eens wilde geven: het kerkelijk leven te 's-Gravenhage in de 17de eeuw, en dat vooral gebaseerd op de kerkeraads-notulen, aangevuld met wat erover in pamflet of boekwerk vermeld staat. De aanhalingen zullen dan vooral getrouw naar den oorspronkelijken text moeten gegeven worden. Hiermede zal hij onze vaderlandsche kerkgeschiedenis bevorderen, want het zal blijken, dat men in zulk een stukje plaatselijke historie bewegingen van algemeenen aard werkzaam kan zien. Dit zal tijd en opoffering kosten, maar die ruime waardeering zullen vinden bij tijdgenoot en nageslacht. E.

DE „MEMORIE" VAN ISAACK DE RASIÈRE VOOR SAMUEL BLOMMAERT,

Het oudste Hollandsche bericht betreffende Nieuw-Nederland en New Plymouth, de kolonie der „Pilgrim Fathers",

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. A. EEKHOF.

De „memorie" [1]) van Isaack de Rasière, welke hij na zijne terugkeer uit Nieuw-Nederland voor zijnen weldoener Samuel Blommaert, den Bewindhebber der West-Indische Compagnie, heeft opgesteld en die men hierna vindt uitgegeven, is het oudste bericht van een ooggetuige, dat wij bezitten van de vestiging der Hollanders in Nieuw-Nederland, dat gebied der Nieuwe Wereld, dat zich hoofdzakelijk langs de Hudson River uitstrekte, met Nieuw-Amsterdam op Manhattan Island, het tegenwoordige New York, tot middelpunt.

Het is nog ouder dan de twee welbekende brieven van den predikant Jonas Michaëlius, welke hij in Augustus 1628 uit Nieuw-Amsterdam gezonden heeft; deze beschrijven een verder stadium in de ontwikkeling dier Hollandsche kolonie, welke zulk eene vermaardheid heeft verkregen [2]).

Doch behalve dat dit document de oudste beschrijving

---

1) Deze „memorie" — dit verslag — is ten onrechte wel eens een „brief" genoemd, omdat men veronderstelde dat het uit Nieuw-Nederland was gezonden, wat niet het geval is. Zie hierna: blz. 267, aant. 2.

2) Zie: A. Eekhof, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika*, 's-Grav. 1913, Dl. I, blz. 32—49; Dl. II, bijlage 1.

van de kolonie Nieuw-Nederland behelst, geeft het ons ook een geheel eenig verslag van een bezoek, dat de schrijver gebracht heeft aan de noordelijker gelegen Engelsche kolonie New Plymouth, het bekende oord, dat door de „Pilgrim Fathers" is gesticht.

En deze beschrijving is zoo plastisch en zoo karakteristiek gesteld, dat zij eene oplettende aandacht verdient, vooral wel, nu men zich in Engeland, in Holland en in Noord-Amerika gereed maakt, om in September 1920 de geschiedenis der „Pilgrim Fathers" te herdenken, en zichzelf en anderen er aan te herinneren, dat het dan 300 jaar geleden zal zijn, dat de „Mayflower" naar de Nieuwe Wereld uitzeilde. Deze menschen, die in Engeland met alle kracht streefden naar eene „nadere reformatie" en zich niet konden vereenigen met de ceremoniën en de hiërarchische inrichting van de „Church of England", omdat in deze naar hunne meening nog te veel van den roomschen zuurdeesem was overgebleven, scheidden zich van haar af en richtten eigen godsdienstoefeningen in. Door de vervolging welke zij van de zijde van regeering en bisschoppen hadden te verduren, vluchtten zij in 1608 naar Holland, vertoefden eerst te Amsterdam en vestigden zich daarna in 1609 te Leiden, vanwaar een deel hunner in 1620 naar Noord-Amerika overstak. In de hut van hun scheepje de „Mayflower" sloten zij dat contract, dat de eeuwen door met eerbied is beschouwd als een hoeksteen der natiën. „Our fathers brought forth on the western continent a new nation, conceived in liberty and dedicated to the proposition, that all men are created equal", deze woorden, legt prof. Rendel Harris op de lippen van president Lincoln in een tooneelstukje, getiteld „The return of the ‚Mayflower' ", dat door dezen bekenden Engelschen geleerde vervaardigd is, om bij de komende herdenking in Engeland en in Amerika te worden gespeeld [1]).

---

1) J. Rendel Harris, *The return of the „Mayflower"*. An Interlude. Manchester, At the University Press, 1919. (35 pp.). Zie: p. 30.

De beschrijving ons door De Rasière van New Plymouth gegeven, is zoo zorgvuldig en met zoo heldere kleuren uitgevoerd, dat een Amerikaansche geschiedschrijver, die herhaaldelijk in Nederland is geweest en zich ook door het oprichten van „tablets" voor de „Pilgrim Fathers" te Amsterdam en te Delftshaven verdienstelijk heeft gemaakt, de bekende dr. William Elliot Griffis, van deze „memorie" heeft gezegd: „No extant description of the town of Plymouth, even from the pen of Bradford or Winslow, is so complete and interesting as that of de Rasieres" [1]); en de Amerikaansche schilder George H. Boughton heeft zijne schilderij „De kerkgang van de Pilgrims" vervaardigd, geheel en al naar de beschrijving door De Rasière in zijne „memorie" gegeven [2]). Wanneer men nu nog let op het geographisch, ethnographisch, folkloristisch en godsdienst-historisch belang van dit document en daarbij weet, dat het — mirabile dictu! — in het oorspronkelijke, in zijn geheel, nog nimmer is uitgegeven, dan zal men zeker geen woorden meer verlangen, om eene uitgave van deze alleszins merkwaardige oorkonde gerechtvaardigd te achten.

Deze „memorie" nu van Isaack de Rasière voor Samuel Blommaert berust thans op het rijks-archief te 's-Gravenhage en is te vinden in de „Collectie Verspreide West-Indische Stukken, No. 2"; buiten op het document (fol. 6*b*) staat geschreven: „N. 7. 904, Relatie van Niew Nederland, Isaac de Rasiere". Het stuk is 32 $^1/_2$ cM. lang en 20 $^1/_2$ cM. breed; het is met eene duidelijke hand geschreven en nog in zeer goeden staat [3]), Toen dit document in 1848 in een bundel nieuw gekochte papieren door

---

1) William Elliot Griffis, *The Pilgrims in their three homes, England, Holland and America*, Boston and New York 1898, p. 246.

2) Een afbeelding o. a. in: *Guide to historic Plymouth*, Illustrated, p. 41.

3) Het document is een eigenhandig geschrift van Isaack de Rasière, hetgeen blijkt uit vergelijking van de handteekening onder deze oorkonde met zijne handteekening geplaatst onder het stuk in: Bijlage 2.

M. F. A. G. Campbell gevonden werd, was het reeds niet meer compleet. Waarschijnlijk had het bestaan uit 16 bladzijden; doch toen reeds ontbraken fol. 7, 8, 9 en 10 [1]), welke sedert dien nog niet zijn teruggevonden. Is dit te betreuren, toch zijn wij dankbaar voor wat ons nog van deze beschrijving over Nieuw-Nederland en Nieuw-Engeland, is bewaard gebleven.

Deze „memorie" is, zooals gezegd, in haar geheel in het oorspronkelijke nog nimmer gepubliceerd, al heeft dr. J. Spinoza Catella Jessurun in zijne dissertatie een gedeelte ervan uitgegeven [2]).

In het Engelsch vertaald is zij bekend geworden. Want kort nadat Campbell het document had gevonden, zond hij een afschrift ervan aan den bekenden Amerikaanschen geschiedvorscher John Romeyn Brodhead, die het in het Engelsch vertaald uitgaf in de „Collections of the New York Historical Society, New York 1849, Second Series, Volume II, p. 343—354", welke uitgave hij deed voorafgaan van eene inleiding (p. 341—342). De vertaling van Brodhead, die het oud-hollandsch niet in alles zuiver weergaf, vereischte herziening. Toen dan ook ongeveer 60 jaar later prof. dr. J. Franklin Jameson zijne „Narratives of New Netherland" voorbereidde, verzocht hij prof. William I. Hull de vertaling van Brodhead te revideeren. De verbeterde Engelsche vertaling werd nu door prof. Jameson in zijn bovengenoemd werk opgenomen, en door hem van inleiding en aanteekeningen voorzien [3]).

Alvorens tot de publicatie van het stuk zelve over te gaan, willen wij nog mededeelen wat ten opzichte van schrijver en geadresseerde voor ons doel van belang kan

---

1) *Brief van M. F. A. G. Campbell aan J. R. Brodhead*, in: *Collections of the New York Historical Society*, New York 1849, Second Series, Volume II, p. 340.

2) J. Spinoza Catella Jessurun, *Kiliaen van Rensselaer, van 1623—1636*, 's-Grav. 1917, Bijlage 4.

3) J. Franklin Jameson, *Narratives of New Netherland, 1609—1664*, New York 1909, p. 97—115.

worden geacht, en voorts de situatie aanwijzen, onder welke Isaack de Rasière de kolonie New Plymouth heeft bezocht, van welk bezoek de gouverneur William Bradford eveneens in zijn beroemd werk „Of Plimoth Plantation" heeft gewag gemaakt.

Isaack de Rasière [1]) is in 1595 te Middelburg geboren en aldaar 15 October 1595 in de Ned. Herv. Kerk gedoopt. Zijn vader heette Lourens de Rasière; zijn broeder Abraham de Rasière was 7 Juli 1618 opperkoopman op het schip „de Zeewolf" [2]). Isaack heeft reeds op jeugdigen leeftijd zijne moeder verloren, want zijn vader, die nog steeds te Middelburg woonde, hertrouwde in 1605 met Anna L'Hermite van Antwerpen, de dochter van Jacques L'Hermite [3]). Het is vrij wel zeker, dat Isaack de Rasière stamde uit eene koopmansfamilie, die uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig was. Over zijne jeugd weten wij niets. Eerst in het j. 1626 vernemen wij, dat

---

1) Ten onrechte vindt men bij Brodhead en Franklin Jameson „De Rasieres"; de sierlijke krul achter zijne handteekening hebben zij voor eene „s" aangezien.

2) Elsevier, *Isaak de Rasière*, in: *De Navorscher*, jaarg. 20 (1870), blz. 9—10; *Uitgaande Brieven*, 13 Maart tot 19 Sept. 1618. (*R. A. te 's-Grav.*).

3) De heer Mr. R. Bijlsma, hoofd-commies op het rijks-archief te 's-Gravenhage, had de vriendelijkheid mijne aandacht te vestigen op eenige dossiers, welke hij gedurende zijne werkzaamheid aan het gemeente-archief te Rotterdam had samengesteld. Na raadpleging van deze dossiers ben ik in staat nog eenige gegevens toe te voegen aan hetgeen er reeds over Isaack de Rasière en zijne familie bekend is. — In de collectie Mr. R. Bijlsma, op het gemeente-archief te Rotterdam, is een „dossier L'Hermite". Daarin vind ik melding gemaakt van eene acte 29 April 1605, verleden voor notaris J. Symonsz (Deel XI, p. 239—241), waarin Laurens de Rasier, weduwnaar, koopman te Middelburg, huwelijksvoorwaarden sluit met Anna L'Hermite van Antwerpen, weduwe van Jehan Fuefuet, dochter van Jacques L'Hermite de Oude, die destijds te Rotterdam woonde. Hij huwde 5 Juni 1605. Jacques L'Hermite de Jonge van Antwerpen, huwde in 1613 met Theodora van Wely. Zoo was dus de vader van Isaack de Rasière door zijn tweede huwelijk vermaagschapt aan de groote koopmansfamiliën als de Van Bylaer's, Van Wely's en Van Rensselaer's. Zie ook: *De Navorscher,* Deel VIII (1858), blz. 318; A. J. F. van Laer, *Van Rensselaer Bowier Manuscripts*, Albany 1908, p. 45.

hij zich in Nieuw-Nederland bevindt. Hij arriveerde daar 27 Juli 1626 [1]). Het schip dat De Rasière overbracht, heette „Het Wapen van Amsterdam" [2]) en was hetzelfde, dat op zijn terugtocht het bericht naar Holland medenam, dat de gouverneur-generaal Minuit het eiland Manhattan — het tegenwoordige New York —, dat 11000 morgen groot was, voor de luttele som van 60 gulden van de Indianen had gekocht. En waar nu Isaack de Rasière kwam als secretaris van de nieuwe provincie, tweede in rang na den gouverneur-generaal, daar is het vrij waarschijnlijk, dat hij bij den aankoop is tegenwoordig geweest en de koopacte, indien die al gemaakt is, heeft opgesteld [3]).

Een rapport van De Rasière, 23 September 1626, uit het fort Nieuw-Amsterdam naar Nederland gezonden, is althans voorloopig niet toegankelijk [4]).

In het jaar 1627 meende de Hollandsche gouverneur van de kolonie Nieuw-Nederland, dat het wenschelijk zou zijn, om aanknoopingspunten te zoeken met de Engelsche kolonisten, die ten noorden van hen in New Plymouth verblijf hielden. Aan Isaack de Rasière werd nu als secretaris opgedragen, om een brief te richten tot William Bradford, den gouverneur der Engelsche kolonie, en dien zoowel in de Hollandsche als in de Fransche taal gesteld,

---

1) Zie hierna: blz. 265.

2) Zie hierna: blz. 265.

3) De mededeeling van den aankoop van Manhattan-eiland komt voor in een brief van P. Schagen, den 5den November 1626 aan de Staten-Generaal gezonden. Deze brief berust thans eveneens in het rijks-archief te 's-Gravenhage. In facsimile heeft J. Dingman Versteeg hem uitgegeven in: *Manhattan in 1628*, New York 1904. (De Univ. Bibl. te Leiden bezit een exemplaar van dit werk). Zie ook: A. Eekhof, *Bastiaen Jansz. Krol*, 's-Grav. 1909, blz. 33, aant. 4.

4) Op de handschriften-verkooping (collectie Van Rappard—Lütge) welke 16 en 17 Juni 1910 bij Frederik Muller & Co. te Amsterdam gehouden werd, is onder meer documenten op Nieuw-Nederland betrekking hebbende, geveild: „Copie d'un rapport d'Isaac de Ragière, adressé aux Directeurs de la Compagnie des Indes Occidentales, écrit dans la forteresse d'Amsterdam de l'ile de Manhattes, 23 Sept. 1626. Manuscrit de l'époque. 40 pages, in fol." (Catalogus No. 1795 F.). Het is thans in het bezit van een Amerikaansch verzamelaar, die niemand inzage verleent, en zegt, het bij gelegenheid zelf te zullen publiceeren.

af te zenden. Alzoo geschiedde. De brief, die den 9den Maart 1627 van uit het fort Nieuw-Amsterdam werd afgezonden, kwam in goede orde den gouverneur William Bradford in handen, en deze heeft hem in zijn geheel in zijn beroemd werk „(History) of Plimoth Plantation" opgenomen. Gelukkig maar, dat hij in zijne geschiedenis van deze kolonie verscheidene brieven inlascht „because" — naar hij zelf zegt — „letters are by some wise men counted the best parte of histories" [1]), en nu ook dezen ons heeft bewaard [2]), want in dat gedeelte van Bradford's „Letterbook" — zijne Brievenverzameling — dat nog in druk bewaard is gebleven, heeft de uitgever in 1794 het niet noodig geacht dien te publiceeren, omdat de inhoud naar zijn inzien wel uit het antwoord duidelijk was op te maken [3]). Bradford, die er vooraf de aandacht op heeft gevestigd, dat men vóór dien van de Hollandsche kolonie door middel van de Indianen wel het een en ander had gehoord, maar dat men nimmer met de Hollanders in betrekking was getreden, neemt dan eerst een loopje met de uitermaat groote vormelijkheid in den briefstijl der Hollanders. Hij schrijft den aanhef van den Hollandschen brief af: „Eedele, Eerenfeste, Wyse, Voorsienige Heeren, de Goveerneur ende Raeden in Nieu-Pliemuen residerende" enz. [4]); zóó is hun manier van doen, zegt Bradford, „it

---

1) *Bradford's History „Of Plimoth Plantation"*, Boston 1899, p. 58.

2) Bradford, *l. c.*, p. 268—269.

3) William Bradford heeft een „Brievenboek" aangelegd, waaruit hij voor zijne geschiedenis heeft geput. Het grootste gedeelte ervan is te Boston waarschijnlijk „during the revolutionary war" vernietigd. Een klein overblijvend gedeelte ervan is in 1794 gepubliceerd in: *Collections of the Massachusetts Historical Society for the year 1794*, Vol. III, reprinted in 1810, p. 27—76. De brieven, die op de relatiën van de Hollanders en de Engelschen betrekking hebben, en die hier van p. 51 tot p. 57 loopen, zijn nog eens herdrukt onder den titel: *Correspondence between the Colonies of New Netherlands A. D. 1627, from the Letterbook of William Bradford, Governor of New Plymouth*, in: *Collections of the New-York Historical Society*, New-York 1841, Second Series, Volume I, p. 355—368.

4) David Pietersz. de Vries, *Korte Historiael*, uitgeg. door H. T.

being their ma(n)ner to be full of complementall titles" [1]).

Hierop geeft Bradford ons nu den volledigen brief van De Rasière in letterlijke Engelsche vertaling. De Hollanders wenschen de Engelschen geluk met de stichting hunner kolonie. Men is nu naburen geworden en wil in goede verhouding met elkander omgaan, vooral ook, omdat Engeland en Holland het samen in vroegere tijden steeds goed hebben kunnen vinden en nu bovendien nog kortelings een nieuw contract hebben gesloten, om den Spaanschen vijand, die naar de wereldheerschappij streeft en over de gewetens van vele honderdduizende zielen tracht te heerschen, tegen te staan. Sommige der Hollandsche kolonisten waren eenigen tijd geleden op hunne onderzoekingstochten reeds zoover met hun sloep noordwaarts getrokken, dat zij, naar de mededeeling van de Indianen, slechts een halve dagreize van New Plymouth verwijderd waren. De Rasière verklaarde van deze gelegenheid gebruik te maken, om namens de kolonie van hunne vriendelijke gezindheid te doen blijken. Gaarne wilde men de Engelsche met Hollandsche goederen helpen, in ruil voor beverhuiden of andere koopwaar. En mochten de Hollanders niets van hunne gading op het moment bezitten, dan waren zij ook bereid bever- of ottervellen voor gereed geld te koopen. De brenger van den brief, die 3 of 4 dagen bij hen op antwoord zou wachten, zou dan de boodschap wel mede terugbrengen. Ging men op het voorstel der Hollanders in, dan zou men iemand afvaardigen, om op een door Bradford te bepalen plaats te komen handel drijven. Aldus luidde de brief, die van uit het fort Nieuw- Amsterdam op Manhattan-eiland, 9 Maart 1627, door De Rasière was gezonden [2]).

Op den 19den Maart 1627 beantwoordt Bradford dezen brief. Hij dankt voor de vriendelijke gevoelens welke de Hollandsche kolonie jegens de Engelsche koestert, zegt

---

Colenbrander, 's-Grav. 1911, blz. 5, spreekt van Plymouth ook als van „Pleymuyen".

1) Bradford, *l. c.*, p. 267.

2) W. Bradford, *Of Plimoth Plantation*, Boston 1899 p. 268—269.

verlegen te zijn met al die hooge titels, waarop zij feitelijk geen aanspraak kunnen maken, verheugt zich over het hernieuwde bondgenootschap tusschen Holland en Engeland, en spreekt den wensch en de verwachting uit op goede handelsrelatiën tusschen beide koloniën. Al was men slechts een van de koloniën door Engelschen in de Nieuwe Wereld geplant, men zou de Hollanders geen overlast aandoen, mits zij dan ook afzagen van het drijven van handel met de Indianen in hunne nabijheid — bij de baai en de rivier, Narraganset en Sowames —, die om zoo te zeggen aan hunne deur stroomde. Dit jaar was men wat kleeding en andere behoeften betreft nog wel voorzien. Voor baar geld wilde men wel handelen, doch dan ook gaarne vernemen hoeveel de Hollanders gaven voor de bevervellen per pond en de ottervellen per huid, en voorts aan welke dingen men de Engelschen zou kunnen helpen. Ook wenschte Bradford te weten of de Hollanders, tabak, visch, mais (corn) en andere levensbehoeften wilden koopen, en hoeveel men er voor wilde betalen.

Al verontschuldigt Bradford zich op het einde van zijnen brief, dat zijn taal en stijl niet van dien aard zijn, als hij die wel gewenscht had, wij zullen hem dit gaarne vergeven, wanneer wij vernemen, dat hij de Hollanders antwoordde in hunne eigen d. w. z. de Hollandsche taal. Een bewijs hoe goed hij zich de hanteering van de Nederlandsche taal, gedurende zijn verblijf te Leiden, had eigen gemaakt! [1])

Op nog één opmerkelijke zaak in dezen brief willen wij nadrukkelijk de aandacht vestigen, namelijk op de dankbaarheid, waarmede Bradford gedenkt de gastvrijheid welke de „Pilgrims" in Holland, gedurende hun verblijf aldaar genoten hebben. Bradford schrijft dan letterlijk al-

---

1) Cotton Mather, *Magnalia Christi Americana*, Hartford 1855, Vol. I, p. 113 zegt van Bradford: „the Dutch tongue was become almost as vernacular to him as the English; the French tongue he could also manage; the Latin and the Greek he had mastered; but the Hebrew he most of all studied, because — he said — he would see with his own eyes the ancient oracles of God in their native beauty".

dus: „Now forasmuch as this [1]) is sufficient to unite us together in love and good neighbourhood in all our dealings, yet are many of us further tied by the good and courteous entreaty which we have found in your country, having lived there many years with freedom and good content, as many of our friends do to this day; for which we are bound to be thankful, and our children after us, and shall never forget the same, but shall heartily desire your good and prosperity as our own forever" [2]). Een getuigenis, dat als op éénmaal wegvaagt de blaam, ons Hollanders wel eens aangewreven, dat wij de Pilgrims koel en zonder hartelijkheid zouden hebben ontvangen!

Er verliepen eenige maanden, aleer de Hollandsche gouverneur Minuit een antwoord zond, te weten een geschenk, bestaande in een vaatje suiker en twee Hollandsche kazen. Jan Jacobsen van Wieringen moest dit geschenk aan Bradford overbrengen, doch hem tegelijkertijd een brief overhandigen, welke 7 Augustus 1627 gedateerd was en waarin de Hollanders er op wezen, dat zij, met autoriteit van Prins en Staten, nu reeds meer dan 26 jaar in deze deelen van Amerika hadden handel gedreven en zich in hunne rechten dus niet konden laten beperken [3]).

---

1) Het gemeenschappelijk optreden tegen den Spaanschen overweldiger.

2) Zie dezen brief in: *Collections of the New York Historical Society*, New York 1841, Second Series, Volume I, p. 360—362, en eenigszins verkort in: Bradford, *Of Plimoth Plantation*, Boston 1899, p. 270—271. — Op het memorial-tablet voor de Pilgrim Fathers, dat „the Boston Congregational Club" in Juli 1906 heeft opgericht in de Oude Kerk te Delftshaven staan deze woorden van Bradford eenigszins gewijzigd als „obliged by the good and courteous entreaty which we have found in your country, we and our children are bound to be thankful" vermeld. En in het vreemdelingenboek van de Oude Kerk te Delftshaven, dat 18 Juni 1891 door dr. William Elliot Griffis is aangelegd en waarin hij vóórin geschreven heeft: „Signature-book. in which all Americans and others who honor the memory of the Pilgrim Fathers, *and appreciate the hospitality of the Hollanders to them*, are requested to enter their names", hebben honderde Amerikanen deze betuiging hunner dankbaarheid met hunne handteekening bekrachtigd.

3) *Collections New York Hist. Soc.*, New York 1841, Second Series, Vol. I, p. 362.

Hierop antwoordde Bradford 14 Augustus daaropvolgende weder op zeer hoffelijke wijze en met betuiging van dank voor het gezondene. Hij gaf als zijn verlangen te kennen, dat er handelsbetrekkingen tusschen de twee koloniën zouden worden aangeknoopt, ja deelde mede, dat men reeds een boot zou hebben gezonden, ware die voor dit doeleinde beschikbaar geweest. Een afgezantschap zou hij gaarne ontvangen. Tevens waarschuwde hij de Hollanders niet te gaan visschen binnen de limieten van Virginië, waar de Engelschen waren, want anders mochten deze de Hollandsche schepen eens in beslag nemen. Hij deed voorts nog opmerken, dat waar de Hollanders zegden nu 26 jaar lang in die streken handel gedreven te hebben, de Engelschen onder koningin Elisabeth nu al 40 jaar lang dit gebied koloniseerden. Het zou dus volgens Bradford verstandig zijn wanneer de Staten van Holland en Zijne Koninklijke Majesteit van Engeland te dezen opzichte een overeenkomst sloten, alvorens er moeilijkheden zouden rijzen. Hij hoopte deze aangelegenheden echter nog nader mondeling te bespreken [1]).

Op het fort Nieuw-Amsterdam besloot men nu een gezantschap naar Plymouth te zenden. Hiervoor werd onder meer Isaack de Rasière bestemd. Deze begaf zich met de bark „Nassau" naar „Frenchman's point", dat aan de kust eenige mijlen ten zuiden van Plymouth was gelegen, en van hier schreef hij 4 October 1627 aan Bradford een brief, waarin hij zijn bezoek aankondigde. Hij kwam in opdracht van directeur-generaal en raden van Nieuw-Nederland tot hen, om de vriendschapsbetrekkingen nauwer aan te snoeren, en hen van de goede gezindheid van de directeuren der West-Indische Compagnie te verzekeren. Ten bewijze hiervan bracht hij mede eenige Hollandsche stoffen, in drie soorten en kleuren, voorts een kist witte suiker en ook eenig zeewant — een soort schelpen, welke de Indianen bij wijze van betalingsmiddel gebruikten [2]). Ook nu was

---

1) *Collections New York Historical Society*, New York 1841, Second Series, Vol. I, p. 362—363.

2) Zie hierna: blz. 269.

Jan Jacobsen van Wieringen de overbrenger van den brief. Deze had aan De Rasière wel gezegd, dat men in zes uur tijds, over land, gemakkelijk Plymouth kon bereiken, maar De Rasière had gedurende drie of vier jaar zulk een eind niet geloopen en verzocht dus nu aan Bradford hem van „Frenchman's Point" op de aangenaamste wijze naar Plymouth te doen brengen. Wij mogen veilig aannemen, dat de gezant van Nieuw-Nederland niet alleen slecht ter been was, maar het ook wel deftiger vond, om afgehaald en begroet te worden, dan zoomaar onaangediend te komen aanzetten.

Bradford gaf aanstonds aan de uitnoodiging gehoor. Hij zond een boot om De Rasière te gaan halen. Onder het geschetter der trompetten deed De Rasière zijn intocht in de kolonie der Pilgrim Fathers. De gezant der Hollanders maakte op Bradford een gunstigen indruk; hij beschrijft De Rasière als „a man of a fair and genteel behaviour". Verheugd verklaarde Bradford later van de Hollanders het gebruik van „zeewant" of „wampâmpeack", in den handel met de Indianen, te hebben geleerd. De Rasière en Bradford konden het met elkander goed vinden, al zag Bradford zeer wel in, dat het voorstel dat door den mond van De Rasière tot hem kwam, om elkander, bij een mogelijke overval van de zijde der Franschen, de hulpzame hand te bieden, meer in het belang van de Hollanders dan van de Engelschen was [1]).

Gedurende het verblijf van eenige dagen van De Rasière in Plymouth stelde Bradford een brief op, dien hij zeker aan De Rasière bij zijn terugkeer zal hebben medegegeven [2]). Bradford deelt mede, dat De Rasière op het oogenblik bij hen is en dat hij met genoegen met dezen heeft kennisgemaakt.

---

1) *Collections New York Historical Society*, New York 1841, Second Series, Vol. I, p. 364.

2) De Rasière schrijft zijn brief 4 Oct. 1627; eenige dagen later stelt Bradford dezen brief op, doch dateert dien 1 Oct. 1627. Indien de lezing juist is, dan is dit alleen te verklaren uit het feit dat De Rasière dagteekende naar den nieuwen stijl, en Bradford naar den ouden. 1 Oct. (O.S.) zou dan 11 Oct. (N.S.) wezen.

Hij spreekt nogmaals uit, dat de Engelschen niets liever willen dan vriendschappelijke betrekkingen onderhouden en gewaagt nog eens van de aangename wijze waarop men de Pilgrims in Holland geherbergd heeft met deze woorden: „acknowledging ourselves tied in a strict obligation unto your country and state, for the good entertainment and free liberty which we had, and our brethren and countrymen yet there have and do enjoy, under our most honourable Lords and States". Met betrekking tot het aanknoopen van officiëele handelsrelatiën wilde men nog tot een volgend jaar wachten, totdat hun vertegenwoordiger, die naar Engeland juist was afgevaren, was teruggekeerd en zij dus beter den stand van zaken konden overzien. Met nadruk drong Bradford er op aan, dat de Hollanders van hun vermeend recht om te koloniseeren in die streken, die de Engelschen bezet hadden, zouden afzien, anders zou dit voor de toekomst een bron van allerlei onaangenaamheden kunnen opleveren [1]). Bradford heeft ons deze geschiedenis ook medegedeeld in zijn meermalen genoemde werk, waarbij hij er dan nog de aandacht op vestigt welk een belangrijke plaats het Indiaansche betaalmiddel „zeewant", dat de Engelschen van de Hollanders hadden leeren kennen, voortaan in hunnen handel met de Indianen kreeg [2]).

Zoo liep de éérste kennismaking tusschen de Hollanders en de Pilgrim Fathers in hun beider nieuwe woonplaatsen af [3]). De Rasière speelde hierbij, gelijk wij zagen,

---

1) *Coll. New York Hist. Soc.*, New York 1841, Second Series, Vol I, p. 364, 365.

2) Bradford, *Of Plimoth Plantation*, Boston 1899, p. 281—283.

3) Bradford teekent nu nog aan, dat deze vriendschap met de Hollanders, al was deze door hen zelf gezocht, licht aanleiding zou kunnen geven tot allerlei booze praatjes, waarom hij de brieven van De Rasiére 15 Juni 1627 zond aan „the Council of New England" in Engeland en gaarne weder vandaar voorlichting verwachtte. Teekenend voegt hij er bij: „We further understand that for strength of men and fortification they far exceed us, and all in this land". *Coll. New York Hist. Soc.*, Second Series, Vol. I, p. 366. Hij wijst daarbij nog op een groot gevaar voor de werkelijke kolonisatie, dat de Hollanders reeds hebben gevoeld, en nu hen bedreigt nml. dat losse en ongeregelde lieden naar

een belangrijke rol. Het is gedurende dit bezoek aan Plymouth geweest, dat hij in eigen persoon de Pilgrim Fathers heeft ontmoet en daardoor in staat is gesteld, om onder meer, op treffende wijze den kerkgang dier kolonisten te kunnen beschrijven.

Eenigen tijd hierna viel De Rasière bij de Hollandsche autoriteiten in ongenade, als slachtoffer — aldus Bradford — van hunne partijtwisten [1]). Wanneer dit precies geweest is weten wij niet, maar het tijdstip moet liggen tusschen October 1627 (het bezoek aan Plymouth) en 24 April 1629, wanneer hij weder te Amsterdam is teruggekeerd en daar resideert, blijkens eene machtiging, die de Rotterdamsche zilversmid Jan Korssen van Leto hem geeft, om een schuld te innen van de erfgenamen van Henrick Stevensz. van Hamburch [2]).

Isaack de Rasière ging nu te Amsterdam in de „Coestraat" wonen en huwde daar 3 December 1633, alzoo op 37-jarigen leeftijd, met de 24-jarige Eva Bartels, dochter van Sr. Hans Bartels en Maria Raye, die ook uit Middelburg afkomstig was, destijds woonde in de Pijlsteeg te Amsterdam, en die zich van moeders-zijde een nichtje mocht noemen van Jean Raye, den bewindhebber der West-Indische Compagnie [3]).

Toen Wouter van Twiller om zijn slecht gedrag als

---

de kolonie komen, die het land uitbuiten en het dan weder verlaten en die geen lust hebben om in de kolonie te blijven. De verhoudingen tusschen de Nederlandsche kolonisten op Manhattan en de Engelschen in New Plymouth bleven goed, al dreigde eene verwijdering te zullen komen, doordat de Engelschen het aanbod om zich aan de Versche Rivier (Connecticut River) te vestigen in 1633 niet aannamen, doch later, toen de Hollanders zich daar reeds gevestigd hadden, er een handelsplaats stichtten. Alles liep echter nog zonder vechten af. Bradford, *Of Plimoth Plantation*, p. 370—374; ook 385—387. Zie voorts: E. B. O'Callaghan, *History of New Netherland*, New York 1846, Vol. I, p. 109—110.

1) *Collections New York Historical Society*, New York 1841, Second Series, Vol. I, p. 364.

2) Bijlage 1.

3) Zie: *De Navorscher*, Jaarg. 20 (1870), blz. 9, aant. 2; A. J. F. van Laer, *Van Rensselaer Bowier Manuscripts*, Albany 1908, p. 270; en vóóral: hierna Bijlage 2.

gouverneur-generaal uit Nieuw-Nederland zou worden teruggeroepen, trachtte een zekere groep in het Bestuur der West-Indische Compagnie Isaack de Rasière in diens plaats benoemd te krijgen [1]).

Als de poging mislukt is, vertrekt De Rasière naar Brazilië, zeker mede op aanmoediging van de familie van zijne vrouw, die bij den suikerhandel geïnteresseerd was [2]). Hij is hier 20 April 1636, want dan laat hij een zoon Lourens doopen; op 19 April 1637 hield hij een anderen zoon ten doop, evenals hij zelf Isaack genaamd [3]). Wel-

---

1) Dit wordt medegedeeld in een brief van Kiliaen van Rensselaer aan Wouter van Twiller dd. 23 April 1634. Zie: A. J. F. van Laer, *a. w.*, p. 270.

2) Mr. R. Bijlsma zegt hierover in een artikel: *Rotterdams Amerikavaart in de eerste helft der zeventiende eeuw*, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 's-Grav. 1916, Vijfde Reeks, Dl. III, blz. 122: „Als aandeelhouders, die handel dreven op Brazilië, mogen in de eerste plaats genoemd worden de kooplieden-suikerraffinadeurs Jean de Mey met zijn compagnon en neven Johan Jacobsz. de Mey. Door hun bedrijf waren de De Mey's op dezen suikerhandel aangewezen en bovendien stonden zij door familierelatie in connectie met kooplieden, die hen daarbij behulpzaam konden wezen. Jean de Mey had, vóór zijne vestiging als koopman-suikerraffinadeur, te Rouaan gewoond en was daar gehuwd met Eva Raye; zijne huisvrouw was een zuster van Jean Raye, geboortig van Antwerpen, koopman eerst te Rouaan en vervolgens te Amsterdam, waar Raye zitting kreeg als Bewindhebber der W. I. Compagnie. In de twee suikerraffinaderijen door de De Mey's te Rotterdam gedreven, was Raye deelgenoot. Jean de Mey had tot zwager: Hans Bartels, koopman te Middelburg, gehuwd met Maria Raye; van de vijf dochters uit dit huwelijk" — (*zie bijlage 2*) — „was Eva Bartels getrouwd met den koopman Isaac de Rasière, eigenaar van drie suikerplantages en -molens in Brazilië; Elisabeth Bartels was de echtgenoote van Elbert Chrispijnse, eveneens bezitter van een ingenho (suikermolen) in Brazilië." — Zie: *Kroniek v. h. Hist. Genootschap gevestigd te Utrecht*, Jaarg. 25 (1869), blz. 662, en *Bijdrag. en Meded. v. h. Hist. Gen. te Utrecht*, Dl. II (1879), blz. 269. — „Een derde dochter, Magdalena Bartels, was in 1637 gehuwd met Johan de Mey, destijds koopman-suikerraffinadeur te Rotterdam en zoon van Jacob de Mey en Maria Hendricxdr. Wijntges. Door zijne moeder is Johan Jacobsz. de Mey vermoedelijk geparenteerd geweest aan Balthasar Wijntges, Politieke Raad in Brazilië en daar in 1635 gehuwd met de weduwe van den Rotterdamschen schipper Jacob Eeuwoutsz. de Reus".

3) *Een doopregister der Hollanders in Brazilië*, in: *Algemeen Nederlandsch Familieblad*, Jaarg. 5 (1888), blz. 141—142. Er staat bij

licht is de eerste Lourens gestorven, want in 1641 werd hem te Parahiba in Brazilië nog een zoon geboren, dien hij eveneens Lourens noemde [1]). Hij was 1639 in het bezit van drie suikermolens, welke hij van de West-Indische Compagnie gekocht had, nadat de vorige eigenaars ze verlaten hadden. Hij gaf ze de namen van: „Den Amstel", „Middelburgh" en „La Rasière" [2]).

In 1651 was de Rasière hier nog aanwezig [3]); doch 3 September 1654 is hij weder in Holland terug, want dan verklaart hij voor notaris Vitus Mustelius te Rotterdam, dat hij het zevende deel van de nalatenschap van de ouders zijner vrouw ontvangen heeft [4]). Als in November

---

den doop van Lourens als ouders „Ysaac de Rogiere" en Eva Bartels. Dit zal eene andere lezing zijn voor: Ysaac de Rasière.

1) *De Navorscher*, Jaarg. 20 (1870), blz. 10.

2) In de *Generale beschrijvinge van de Capitanie Paraiba*, opgesteld door Elias Herckmans op Recif de Parnambuco, 31 Juli 1639, vindt men hierover het volgende vermeld: „Schuyns tegenover dese Ingenho (suikermolen), de riviere opwarts, valt de riviere Iniobi in Paraiba; sy comt langs den Noortkant van de Varge van Paraiba langs het geberchte, omtrent vier off vijff mijlen lanck. Op dese riviere leggen vier Ingenhos ofte Suykermolens, daervan de benedenste genaemt wort Ingenho Meio, dat is te seggen de middelste Ingenho, worde andersints oock genaemt St. Gabriel, maer nu by den besitter van de selve Middelburgh genaemt. De tweede opwarts was geheten St. Cosmo en Damian, maer by de meeste genaemt Iniobi nae de riviere daer sy aenleyt, daervan het herom leggende landt ofte district van Iniobi genaemt wort. Iniobi is een Brasiliaens woort en het betekent eenich dinck dat spits ofte scharp is, dat een punt heeft, om wat redenen dese rivier by den Brasilianen alsoo genaemt is, weeten die van dese tijt niet te seggen. Dese Ingenho, die oock nu genaemt is den Amstel, mitsgaders de middelste, nu Middelburgh, ende de benedenste nu genaemt La Rasière, syn tevoorens beseten van eenen genaemt Ambrosio Fernandes Brandaton, ende naer hem syne erffgenamen, tot het veroveren deser Capitania, doen de eygenaers verliepen, latende dese drye suyckermoolens met hare landeryen aen de geoctroyeerde West-Indische Compagnie, die deselve vercoft heeft aen een coopman van Amsterdam, genaamt Isaacq de Rasiere, die nu heer ende besitter daervan is". Zie: *Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Genootschap gevestigd te Utrecht*, Dl. II (1879), blz. 329—330; ook: 276, 321.

3) Blijkens het genoemde: *Doopregister der Hollanders in Brazilië*, waar hij nog in dit jaar onder de getuigen wordt genoemd.

4) Zie: Bijlage 2.

1669 zijn zoon Lourens de Rasière huwt met Aletta van Hontum [1]), dan verklaart hij, behalve dat hij te Parahiba is geboren, ook dat zijne ouders naar „de Barbados" zijn vertrokken [2]). Of Isaack de Rasière hier lang vertoefd heeft en of de familie-legende waarheid bevat, dat hij gouverneur van Tabago zou zijn geweest, zijn vragen die nog op een oplossing wachten [3]).

De persoon, voor wien de memorie is opgemaakt, heette Samuel Blommaert (Bloemaert, Blomaert, Blomart). Aan zijne levensgeschiedenis, die ons inzonderheid door prof. dr. G. W. Kernkamp uitvoerig is beschreven, ontleen ik de volgende feiten; eenige nadere gegevens, die ons de betrekking welke er tusschen De Rasière en Blommaert geweest is, duidelijker voor oogen stellen, vermag ik niet te verschaffen. Daarom kan ik hier met een enkele mededeeling volstaan [4]).

---

1) Zie over de familie Hontum: A. J. F. van Laer, *Van Rensselaer Bowier Manuscripts. Register.* De portretten van hem en zijne vrouw, te halver lijve, geschilderd door Nic. Maes, bevinden zich thans in het Museum te Brussel (no. 333 A en B). Hun identiteit blijkt uit de op den achtergrond aangebrachte wapens, waaronder de namen De Rasière en Huntum geschilderd staan. Het wapen van De Rasière (doorsneden: 1. in zilver een golvende groene schuinbalk, 2. in zilver drie natuurlijke (of gouden?) aanziende leeuwenkoppen) is beschreven in Rietstap's Armorial Général.; zie ook: E. W. Moes, *Iconographia Batava*, Amst. 1905, dl. II, no. 6186. De aanwijzing dezer portretten dank ik aan Dr. G. J. Boekenoogen, die mij ook over de taal der hier uitgegeven Memorie verschillende gegevens heeft verstrekt.

2) *De Navorscher*, Jaarg. 20 (1870), blz. 10.

3) Voor nadere gegevens over het leven van Isaack de Rasière houdt schrijver dezes zich aanbevolen.

4) Zie over Samuel Blommaert: Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam, 1578—1795*, Haarlem 1903, Dl. I, blz. 373; A. J. F. van Laer, *Van Rensselaer Bowier Manuscripts*, Albany 1908, *Register*, s. v. Blommaert (Samuel); G. W. Kernkamp, *Brieven van Samuel Blommaert aan den Zweedschen Rijkskanselier Axel Oxenstierna, 1635—1641*, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, Amst. 1908, Dl. XXIX, blz. 1—196; J. Spinoza Catella Jessurun, *Kiliaen van Rensselaer, van 1623 tot 1636*, 's-Grav. 1917, *Naamregister* s. v. Blommaert (Samuel); *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, Leiden 1911, Dl. I, kol. 374.

Samuel Blommaert, zoon van den notabelen Antwerpschen koopman Lodewijk Blommaert, werd te Antwerpen 21 Augustus 1583 geboren. Na den val van deze stad ging hij met zijn vader naar Engeland, waar hij ook na diens dood te Londen bleef. Vandaar toog hij naar Stade, Hamburg en Weenen, waar hij bij kooplieden in de leer werd gedaan. Heel goed schijnt het hem aanvankelijk niet gegaan te zijn, want — naar hij zelf getuigt — „ten lesten heel van vrienden verlaten, heeft de Heere my in den sin gegeven om de werelt ende mijn avonture te gaen soecken". Hij bood zich nu aan bij de Bewindhebberen der Oost-Indische Compagnie, werd aangenomen en zeilde als assistent met de vloot van 12 schepen in December 1603 onder Steven van der Hagen naar Oost-Indië. Deze tocht waarbij Amboina en Tidore veroverd werden, kwam Blommaert ten goede; hij werd ondercommies van Amboina gemaakt. Hij was daarop van 1608—1610 opperhoofd te Soekadana en onderhandelde op Borneo met de inlandsche vorsten over den diamanthandel. Op den 5den Augustus 1610 verliet hij Borneo's Westkust, voor en aleer de termijn van twee jaren, waarvoor hij zich verbonden had, geheel verstreken was. Den 1sten Juni 1611 kwam Blommaert behouden op de reede te Tessel aan. Misschien wel geschiedde deze plotselinge terugkeer op last van de Compagnie, omdat zij vermoedde, dat zij door Blommaert in den diamanthandel „gefraudeerd" werd. Na zijn terugkeer vestigde hij zich als koopman te Amsterdam, waar hij woonde op de Keizersgracht „in de stad Rijssel". Hij huwde 5 Juni 1612 met Catharina Reynst en werd 19 Februari 1613 tot gouverneur-generaal van Indië benoemd.

In October 1622 werd Blommaert tot Bewindhebber der West-Indische Compagnie gekozen; in 1629 moest hij door het lot aangewezen aftreden; van 1636—1642 had hij weder zitting; in 1645 werd hij voor de derde maal herkozen. Hij overleed te Amsterdam in den jare 1654.

Het is nu als Bewindhebber der West-Indische Compagnie, dat hij inzonderheid in Nieuw-Nederland is gaan belangstellen. Op den 13den Januari 1629 dienden Kiliaen

van Rensselaer, Samuel Godijn en Samuel Blommaert aan de Amsterdamsche kamer der West-Indische Compagnie mede, dat zij voornemens waren om in Nieuw-Nederland koloniën te gaan planten, na alvorens het terrein door twee personen Gillis Houset en Jacob Jansz. Cuyper te hebben laten verkennen [1]).

Gelijk bekend is verkoos Kiliaen van Rensselaer zich een stuk grond aan de Noord-Rivier (Hudson River) waar weldra de kolonie Rensselaerswijck verrees; Samuel Blommaert liet zich 16 November 1629 registreeren als patroon van een stuk grond aan de Versche Rivier (de tegenwoordige Connecticut River), welke hij nu voortaan Blommaerts-rivier wilde geheeten zien [2]). Met de kolonisatie van dit gebied is door hem echter niet eens een aanvang gemaakt [3]). Blommaert's aandeel in de kolonisatie bepaalde zich voortaan tot het participant zijn in de kolonie Rensselaerswijck [4]).

In verband hiermede zullen wij den datum van deze „memorie" moeten bepalen. Isaack de Rasière merkt in den aanvang op, dat hij niet anders heeft om Blommaert, zijnen weldoener, te „recompenseren" dan deze „geringe memoerie", die hij nog wel grootendeels uit het geheugen heeft moeten opstellen, omdat men hem zijne aanteekeningen enz. heeft afhandig gemaakt. Ook elders in de memorie blijkt duidelijk — o. a. waar hij van Holland, als van „hier" spreekt [5]) — dat dit document in Nederland is opgesteld. Hij zal dit dus na zijne terugkeer hebben gedaan, waarbij het echter te betreuren valt, dat wij omtrent den juisten datum van dien terugkeer geene gegevens hebben. Mogen wij hetgeen betreffende den verkoop van 50 vadem zeewant wordt medegedeeld op het jaar 1628 doen slaan [6]), dan is ook deze „memorie" in

---

1) A. J. F. van Laer, *Van Rensselaer Bowier Manuscripts*, p. 154.
2) A. J. F. van Laer, *a. w.*, p. 157.
3) A. J. F. van Laer, *a. w.*, p. 175.
4) A. J. F. van Laer, *a. w.*, p. 55.
5) Zie hierna: blz. 267, aant, 2; 268, aant. 4.
6) Zie hierna: blz. 273, aant. 1.

dit jaar opgesteld. Wij zullen wel niet ver van de waarheid zijn, wanneer wij de kolonisatie-plannen van Blommaert in Januari 1629 in verband brengen met deze van De Rasière gevraagde beschrijving van Nieuw-Nederland. Immers deze „memorie", als voorlichting opgevat, kon eerst dan als „recompensatie" gelden. Wellicht heeft ook dr. Jessurun gelijk als hij het waarschijnlijk maakt, dat de aandacht van Kiliaen van Rensselaer door deze „memorie" voor het eerst op het gebied aan de Noord-Rivier is gevestigd [1]). Zij zou dus dan hebben moeten dienen, om de heeren, die als patroons wilden optreden van koloniën in Nieuw-Nederland, en wel in het bijzonder Blommaert, eenigermate met den toestand in Nieuw-Nederland op de hoogte te brengen. Ik acht dus het meest waarschijnlijke — waar De Rasiére in Oct. 1627 nog in Nieuw-Nederland is, op 13 Jan. 1629 het plan der kolonisatie wordt ingediend en wij zekerheid hebben dat hij 24 April 1629 te Amsterdam is teruggekeerd —, dat de „memorie" in het jaar 1628, te Amsterdam, door Isaack de Rasière is opgesteld.

Hier volgt nu de letterlijke inhoud van het document [2]):

---

1) J. Spinoza Catella Jessurun, *Kiliaen van Rensselaer*, 's-Grav. 1917, blz. 29—33.

2) De spelling van De Rasière vertoont de eigenaardigheid, dat sommige medeklinkers onnoodig verdubbeld worden (niett, greynnen enz.), dat de heldere klinkers dikwijls door één letterteeken worden weergegeven, de doffe *e* en *o* daarentegen door een verdubbelde letter (krannen voor kraenen, stenstucken voor steenstucken, bommen voor boomen; tegeen voor teegen, weest voor west, sweert voor swert; coost voor cost; eeylandt enz.), de *ij* en *i* (of *j*) afwisselend worden gebruikt om *ij*, *y*, *i* en *ie* weer te geven. Uit deze ongewone spelling zijn echter geen gevolgtrekkingen te maken omtrent de Zeeuwsche of Zuidnederl. herkomst van den schrijver. Evenmin geven andere bijzonderheden van zijn taal stellige aanwijzingen dienaangaande. De spelling van *ou* voor *oe* is in dien tijd ook in de Noordelijke Nederlanden in gebruik. De eenige gewestelijke woordvorm die duidelijk op het Zuiden wijst is de Brabantsche vorm boekwei (bouckweey, blz. 267) voor: boekweit. Daarentegen bezigt De Rasière in zijn relaas sommige woorden, die in het Oosten van ons land thuis behooren (inberen voor de jeneverbes, boumeester voor bestuurder eener bouwerij, en wachtels voor kwakkels); blijkbaar heeft hij deze benamin-

Mijn Heer Blommaert.

Fol. 1*a*. Alsoo ick my seer U. E. ten dinste geobligeert ben vindende, hebbe niet weten tot vergeldinge van dien U. E. te recompenseren anders als met dese geringe memoerie, daerin ick ten deele, soo veel vervat hebbe aengande de gelegentheyt van Nieu Nederlandt ende de naegeburen van dien, als my mogelick is geweest, ende soude t' selve in veel dingen prolicxter ende beter hebben connen handelen ofte schriven, als nu in desen geschiet, maer alsoo my mijn dingen en notittien, die my in desen souden hebben connen diennen afhandich gemaeckt sijn [1]), wil ick U. E. gebeden hebben, dit soo voor goet te nemen, op rekeninge van mijnnen obligatoiren dinste etc.

Den 27en Juli ao 1626 ben ick, door de hulpe van Godt, met het t' schip t' Wapen van Amsterdam gearrivert voor de bay van de grootte Mouritse reviere [2]), inseyllende ontrent een musk(e)ts-schoot van Godins-punt [3]) in Coenraets bay [4]), alsoo daar de meeste diépte is, doordien van den oosthouck is streckende een droochte, daer maer van 9 tot 14 voet waeters op en is. Seylden noort-oost en noort-noort-oost aen, tot ontrent half wegen van de legen santhouck, Godins-punt genompt, tot de Hamels-hoofden [5]), den mont van de reviere, daer wy vonden met halver ebbe 16, 17, 18 voet waters, t' welck een sandich ryf is, een muskets-schoot breet, streckende meest noort-oost ende suit-weest dwers over, naer mijn oordel, sinnen voet van de stroomen gecregen te hebben, doordien den vloet oost-suyt-

---

gen overgenomen van de in Nieuw-Nederland gevestigde kolonisten, die voor een goed deel uit Gelderland en Overijsel afkomstig waren. Bij het in 't net schrijven zijner memorie heeft De Rasière verscheidene schrijffouten gemaakt, die hij niet heeft verbeterd. Voor zoover dit uitlatingen van lettergrepen of van enkele letters zijn heb ik die in den herdruk tusschen ( ) ingevoegd; in de spelling (ook al is die blijkbaar foutief) heb ik echter geen wijziging gebracht (profect voor perfect, polocie voor policie enz.), noch deze genormaliseerd (gemaeckt naast gemackt enz.). Alleen is het letterteeken *v* en *j* vervangen door *u* en *i* (*w* door *uu*) en is de *ij* in op lettergrepen, in tweeklanken, en waar ze de letterwaarde heeft van *i* of *ie*, voor de duidelijkheid door *y* weergegeven.

1) Hoe dit geschied is, weten wij niet. Wellicht is hij zijne aanteekeningen op zijne terugreis naar Holland kwijtgeraakt.

2) Hudson River.

3) Sandy Hook.

4) Sandy Hook Bay.

5) Narrows.

oost uutter zee in de bay valt; de dipte nevens Godins-punt, die is comende, doordien de ebbe soo hert daer lancx uutt gaet.

Tussen de Haemels-hoofden ist wijt ontrent een gotelincx [1]) schoot van 2000; t'ysser diep 10, 11, 12 vadem. Sijn taemelicke hooge houcken vol gebomte. Den weesthouck een eeylant, bewont van 80 a 90 wilden, die haer met mays planten generen [2]); den oosthouck is een heel groot eeylant, wel 24 mijllen lanck [3]), van de reviere tot het oost-eynde van den Vissers houck [4]), lancx de zeecuste streckende, oost-ten-suiden en oost-suyt-oost. Is op sommige plaetsen 3 a 4 millen breet, heeft verscheyden killen en bayen, daer veel wilden wonnen, die haer generen met mays planten ende seuwaen maeken, ende worden Souwenos en Sinnecox genompt. Is mede vol eeyken, ipen, noten, greynnen bommen, oock inberen [5]) en carstanien-boomen. De naetsien sijn verheert ende sinsbaer onder de Pyquans, hiernaer genompt [6]). T'lant is op veel platsen goet en bequaem om te plougen ende sayen, heet veel fraie valeyen, daer goet gras is; haere regeringe is als haere geburen hiernaer beschreven.

Fol. 1*b*. De Hamels-hoofden gepassert sijnde ist in de reviere wijt ontrent een mijl, alsoo aen de weestsyde eenen inham is, daer noch een reviere noort-noort-oost op loopt, ontrent 20 millen comende int hoogelant in Mauritse reviere uutt [7]), makende alsoo het noort-weest lant over de Manhatas, een eeylant 18 mijllen lanck. Woort bewoont van de oude Manhatesen; sijn ontrent 2 a 300 sterck, vrou en man, onder verscheyden oversten, die sy sackimas nomen. Dit eeylant is berchachtiger alst ander lant aen de suit-oost syde van de reviere, bret voor de Manhatas ontrent 1½ mil. Aen de syde vant voors(eyde) reviertien, dat wy Achter Col nomen, iser veel leech rietachtich landt; de reste vol bommen ende op sommige plaetsen

---

1) Goteling, in onderscheiding van het oudste gesmede geschut, een uit ijzer of „metaal" (messing) gegoten kanon, doch mettertijd, toen alle vuurmonden gegoten werden, de benaming voor eene soort van licht geschut, dat inzonderheid, zoo niet uitsluitend, op de schepen gebruikt werd.

2) Staten Island. 3) Long Island. 4) Montauk Point.

5) Inbeer = Imbeerboom = Juniperus communis of Jeneverbes. Zie: H. Heukels, *Woordenboek der Nederlandsche Volksnamen van planten*, Amst. 1907, blz. 130.

6) In het gedeelte dat aan het document ontbreekt.

7) Kill van Kol en Hackensack of Passaic River, die hoewel niet in, dan toch dichtbij de Hudson River, uitmonden.

goede eerde, daer de wilden haer mais op planten om op te leeven, beneffens de jacht. De ander syde vant selve reviertien is ontrent 20 a 23 mijllen bret, naer gissinge, tot aen de Suyt reviere [1]), ontrent de Sancicans, soo ick uutt den mont van de wilden hebbe connen afdesifreren; maer alsoo sy in continuelle viantschap met die naetsien leven, woorden de passagen weinich begaen; daerom en hebbe ick de profeckte destintie niet connen ondervinden, soodat sy, als wy brieven over lant willen stieren haere passage over de bay nemen, ende doen die brieven door andere bestellen, ten waer een onder haer bevrint waere, die daer dorste commen.

Het eeylant van de Manhatas is van den punt daert foort Nieu-Amsterdam gemaeckt woort, lancx de Mouritse reviere, lanck 2 mijllen; is ontrent 7 mijllen int ronde vol bomen, int midden clippich ontrent 2 millen int ronde. De noortsidde heeft aen 2 plaetsen goet lant, daer 2 boulieden, elck met 4 peerden, vooreerst sonder veel uutt te roien, genouch aen te doen souden hebben; t'gras isser goet int boos ende valeyen, doch gehooyt sinde ist soo voetsaem niet voor de beesten als hier [2]), door de wildicheyt, dat mette culture jaerlicx betert. Aen de oostsyde hevet een groot vlack velt, wel van 70 a 80 morgen landt, daer een seer fraie verse kil doorloopt, soodat men dat lant sonder veel uuttroiens soude connen beplougen; t'schint goet te sijn. De ses bouwerien, daer de viere lancx de reviere t'Hellegat [3]) van sijn streckende, aen de suitsyde vant eylant, hebben wel 60 morgen landts veerdich, om met wintersaet te besayen, dat t'meeste 8 mal geploucht sal sijn. Maer alsoot meest wat myst moet hebben, doordient van de ruichte soo uuttgemergelt is, vrese datt niet al besayt sal woorden, te meer doordien de boumeesters hurelingen sijn. De twee achterste bouwerien No. 1 ende 2 sijn de beste; de ander bouwerien hebben mede goede eerde, maer sooveel niet, ende sav(el)iger, soodat sy beest bequam sijn tot rogge en bouckweey.

Fol 2*a*. T' begonnen fortien Nieu Amsterdam is geleyt op eennen punt responderende overt Noten eeylandt [4]) een cartous scheut wijt, is wel 6 en 7 vamen diep int midden; dien punt waere met cleenne moite tot een eeylandeken te maeken doorgravende

---

1) Delaware River.

2) Deze uitdrukking wijst er op, dat deze „memorie" in Holland is opgesteld.

3) East River.

4) Governor's Island.

Blomartsdal [1]) tot een haven winter en somer voor slouppen en schepen, ende soude t'heele eeylandeken een royal foort uutter naturen wesen, dat men maer aen een syde soude connen aproceren te lande, alsoot eennen 3-houck is, bevriden hem beyde. De rivier wist uutter naturen 3 punten aen: den noortlicksten respondert ende commandert, soo wijt het cannon dragen mach, de groote Mouritse reviere ende het lant; den suidelicxsten commandert waterpas de dipte tussent Noten eeylant ende tfoort beneffens t' Hellegat; den 3 punt, responderende opt Blommartsdal, commandert het vlacke lant; het middelste, dat men tot de merckt soude laeten, is een heuveltjen hooger alst lant daer ontrent, soude continuelick diennen tot een cat [2]), die de 3 punten commanderen souden, als men de straten daernaer leyden.

De reviere opwaerts is de oostsyde hooch, vool bommen, ende op sommige plaetsen is wat goet landts daer weleer veel volck gewoont heeft, die meest gestorven en verjaecht sijn van de Wappenos.

Dese naetsien van wilden hebben al een regeringe; t' manvoolck is int gemeen lanckachtich, wel geproportionnert van leden, van colleur orange als de Brasillianen; seer hertsinnch tegeen die se hatich sijn; vret van naturen; tot vriheyt soo geincleynert, dat se door geen middellen tot arbeyt te brengen en sijn; sijn haer met de jacht generende ende alst int voorjaer compt met vissen. In April, Meey en Iunius volgen sy den loop van dien [3]), die sy met een trecksegen vangen, die sy selver van den wylden hennep, daer de vrouwen ende oude mannen van t' garen spinnen, breyen, seer ardich. De soorten van de vis, die sy in dien tijt meest vangen sijn elften, doch cley(n)der als desen hier te lande [4]) ordinnaris is, en wel soo vet, vool graten; den grootsten vys is een soorte van witten salm, die seer goet is van smaek en wel soo groot, heeft witte schobben. De hoofden sijn soo vol vet, datter in sommige 2 a 3 lepellen in is, dat goet eeten is voor een die geeren hoofden cluft. Het schint, dat t' selfde haer lucxurieus maeckt, alsoo men veel siet, dat hy die wat heeft alse gaen vissen, tselfde

---

1) Blommaerts Vly, was een moerassig laag land, ongeveer ter hoogte van de tegenwoordige Broad Street. Zie hierover: J. H. Innes, *New Amsterdam and its people*, New York 1902, p. 81—82.

2) Een hoog opgeworpen werk op de bolwerken of op de gordijnen eener vesting.

3) Nml. de visch.

4) Zie hiervóór: blz. 267, aant. 2.

aen de vrouwen gegeven heeft alse weer commen, daer sy wel op passen. Ons voolck geven deselfde getuichenisse; oock gaet het haer af, alser veel van eeten, gelick si't innemen, als mette hemden getuicht can woorden [1]).

Fol. 2*b*. Voor tijtverdrif in den winter maeken sȳ seuwan, t'welck een corael is lanckwerpich, dat sy van kinckhoorens, die sy aen de zeecant vinden maeken, en houdent voor soo werdich als men hier het gelt doet, alsoo men alles wat sy hebben daervoor can coopen. Sy snoerent, draghent aen den hals en handen, maeken daer banden van, die sy voort haier opt hooft doen aen de vrouwen, ende de mans ompt lif; sijn daer soo vies van, als men hier van de perellen can wesen int snoueren en sorteren. Sijn seer genegen tot een spel, dat sy senneca nomen, van ettelicke ronde bieskens, gelick de spaense sperte, dewelcke sy soo weten te onder schieten ende te verdellen, als ofse met de caerte spelden, winnen malcanderen al af wat se hebben tot den lap toe, die sy voor haer schamelheyt dragen, ende gaen soo heel nackt van de anderen. Sy sijn seer genegen tot hoererij; haer cledinge is meest nackt; winterdach hebben mestal een bereyt hertenvel aen; sommige hebben een berenvel ompt lif, somige eenen schobbenrock [2]), sommige eenen deken van calcoensveren gemaeckt, die sy heel drollich weten by den anderen te breyen met toukens; sy gebruicken ook veel duffels laeken, dat sy van ons handelen, tot haeren deken by nacht, en dachs haer clet.

Het vrouvolck is fray, middelbaer van stature, wel geproportioneert, en wel besneden van tronie, sweert en lanck van haeyr, swerte oogen met fraie winbrauwen beset, van colleur als de mannen, smeeren haer lijf ende hair met vet, daer sylieden seer gaïls van riken; sijn seer hoerachtich.

Sy hebben onder haer een polocie opt trouwen, te weten: alser een is die resolvert een tot sijn wijf te nemen, soo vergadert hy een vadem seuwan of twee, ende compt by de naeste vrinden van de persoon die hy begeert, die hy sijn voornemen openbaert in haer presentie, ende soo sylieden tevreden sijn mette persooen, soo acordert hy met haer hoeveel seuwan dat hy haer geven sal tot een bruitsgave; dat gedaen sinde, soo geeft hy haer voorts alles wat hy heeft van Hollanse coralen,

---

1) Deze geheele zin is door Brodhead en Jameson weggelaten.

2) Romeyn Brodhead vertaalt: a coat of seal-skin; Franklin Jameson: a coat of scales. De bedoeling is waarschijnlijk: een geschulpte rok.

die sy machampe nommen, ende voorts alderhande snuisteringe. Ist noch een maechdeken, soo moet hy noch 6 weken wachten, eer hy by haer slaepen mach; in dien tijt beschreyt of betreurt sy haere maechdelickheyt, dat sy collatismarrenitten noemmen; al dien tijt syt sy met eenen deken op haer hooft bedeckt, sonder imant te willen aensien, of dat haer imant aensien mach. Dien teyt om seynde compt haeren bruidigom by haer, die hem middellertijt met de jacht geneert heeft, en tgeene hy gewonnen heeft brenght hy daermede, eeten met de vrinden t' samen, singen en dansen tesaemen, dat sy kintikaen nommen; dat gedaen sijnde, moet de vroûw voor den coost sorghen voor haer en haeren man, soo veelt brootcoren aengaet, ende dat manckerende moet voor haeren seuwan t'selfde coopen.

Fol. 3*a*. Daerdoor sy geconstrengeert woorden opt saysoen vant sayen te passen; int laeste van Meert beginnen sy't lant om te hacken met dissels, die sy van ons handelen voor vellen van bevers, otters of seuwaen. Sy maeken hoopen oft molhoopen waeren, ontrent $2\,1/2$ voet van den anderen, die sy sayen of beplanten in April met mays, in elcken hoop 5 of ses coornen; int mydden van Meey, als den mais eenen vinger of meer lanck is, soo planten sy op elcken hoop 3 a 4 turcxe boontens, die wassen dan met ende tegeen den mais op, ende dient haer voor staeken, alsoo de mais op struicken, gelickt suykerriet, wast.

Het is een cooren daer veel arbeyts toe gedaen moet woorden met wien en aenhooghen, of het en docht niet, daer de vrouwen wel nau op passen moeten; den man en soude daer niet eens naer syn willen, of het soude haer respeckt te naer gaen, tensy dat se heel out sijn, ende de jacht niet volgen en connen. De struicken die leech sijn, ende geen aderen en draegen, die plucken sy af in Augusti en suigen t'sop daer uutt, dat soo soet is, oft suykerriet waere. Als sy't graen gebruicken willen tot broot, of bri, die sy sappaen nommen, soo sieden sy't eerst op, en dan cloppen sy't op eennen steen plaet; dat doen sy dan in eennen houten mortier, die sy soo hol weten uutt te doen branden, en dan hebben sy eennen stennen stampert, die sy selver weten te maeken, daermede stampen sy't cleen, siftent door een cleen corfken, dat sy weten te breyden van bieskens voorgenompt. t'Finste meel mengen sy met lau water knent tot dech, maeken daer dan platte ronde koucxkens van eenen duym of wat dicker, die graven sy in heete assen, ende backent soo tot broot; ende als die gaer sijn, hebben sy wat

schon vers water by haer, daerin wassen sy die soo heet, een voor een af, ende is goet broot, maer swaer. Het groofste sieden sy tot een bry, als vooren geseyt, ende is een goet eeten alser boter over is, maer eennen coost die haest verteert is. Het cooren gedroocht sijnde doen sy in coorven van bys of wylden hennep gevlochten, ende begravent soo in de eerde, laetent liggen, trecken met haer mannen en kinderen in Ocktober op de hertenjacht, en laeten de oude lieden, die niet volgen en connen t'huys by haer mais tot in Desember; dan comen sy tehuys ende t'fles, dat se niet veers op en hebben connen eeten, roocken se onder weghen, ende brengent mede. Comen soo vet als mollen t'huys.

Fol. 3b. Als een vrouwe haer compt te veerloepen in hoerdom ende den man dat compt te weten, soo slaet hy se wel dapper, ende als hy er af wilt wesen, soo ontbiet hy den sackima met haer vrinden, daervoor clacht hy se aen; ende soo sy schuldich bevonden woort, ordonnert den sackima eenen, die haer het haeyr afsnit, om voor de werelt als een hoer gehouden te woorden, die sy poerochque nommen; ende dan nempt den man haer al af wat sy heeft en jacht haer ten huysen uutt; sinder kinderen, die bliven by haer, alsoo sy die uuttermaeten lief hebben. Sy rekennen maetschap tot int 8 lidt, ende vreken t'ongelick van geslacht tot geslacht, tensy dat het afgemaeckt is, en noch ist quaet genouch, alsoo sy ser vrackgirich sijn.

Ende als een man hem verloopt, soo clacht de vrou hem voor den sackima aeń, twelck meest geschiet, als de vrou een ander beter gesint heeft. Hy schuldich sinde, soo woort de vrou toegelaeten, dat sy hem den rechter schoen ende de slincker cous uutttreckt, die sy maeken van herten of eelantsvellen, die sy heel wyt en sacht weten te bereyden en winterdach draegen; daernaer ruckt sy hem den lap van voor sij(n) schamelheyt vandaen, geeft hem eennen voet voor den neers, en jacht hem soo ten huysen uutt; en daer loopt Adam dan heen.

Het sijn seer lucxurieuse naetsien, malcanderen in dien delle seer ontrou, waerdoor compt dat sy weinich kinderen teelen, soodat het een wonder is, als een vrou 3 a 4 kinderen heeft, voornaemelick by eenen naemdragenden man. Sy en sullen met die van haer geslacht niet converseren voort derde lit, oft t' woor voor een grouwel gehouden.

Haer polletique regeringe is peupelaer; hebben eennen oversten sackima, die sy by elecxie kiesen, dat gemeynnelick die is, die

t' ricksте van sevaen is, doch van cleynner respeckt. Alseer imant vrempts compt, brengen die daer by. Int eerste byeencommen spreken sy niet, drincken een pip taback; dat gedaen sijnde, vracht den sackima, vanwaer comie[1]), die dat dan secht, ende voorts wat hy te seggen heeft voor alle degenne die daer by sijn of comen wyllen; dat gedaen sinde secht den sackima sijn gevoulen an de gemente en soo die t'selve toestaen, geven alsamen een sucht „he", en soo sy't niet en proberen, swygen sy styl, en commen allen by den sackima ende disputeert elck sij(n) gevoelen, totdat sy acorderen; dat gedaen sijnde, comen altsamen wederom by den vremdelinck, die den sackima dan secht wat sy besloten hebben met de redennen haer daertoe moverende.

Alle passagiers, die vernachten commen, by den sackima, soo sy geen vrienden daer en hebben, ende woorden daer voor sooveel sevaen alser toe gestelt is getracktert; daerom hebben de sackimas gemenelick 3 of 4 wyven, die eelck haer saet moet opbrenghen.

Vant vechten en bloet laeten heeft den sackima sijn gesette breuken van seuwan.

Alser van imant[2]) [*hier ontbreken in den brief eenige, waarschijnlijk vier folio-bladzijden*].

Fol. 4*a*. Uutt de reviere Nassou[3]) commende, seylt men oost-tennoorden ontrent 14 millen lancx de custe, een half mijl buitten de wal, ende compt men dan aen Fransmans punt[4]) by een cleen revierken, daer die van Patucxet[5]) een huis hebben van gecloofde eyken plancken, genampt Aptucxet[6]), daer si twee man

---

1) Blijkens Frans Daniel Pastorius' *Beschreibung von Pennsylvanien* (anno 1700), editie: Crefeld 1884, S. 80, waarop Dr. G. J. Boekenoogen te Leiden mijne aandacht vestigde, werd de vreemdeling aangesproken met de vraag: tankomi d. w. z. van waar komt gij, vertoonende een merkwaardige klankovereenkomst met de hier vermelde uitdrukking.

2) Aan de voet van de bladzijde staan deze woorden als verwijzing naar de volgende.

3) De Rasière bedoelt hier wel Sakonnet River.

4) Van hieruit bezocht De Rasière de kolonie der Pilgrim Fathers. Zie hiervóór: blz. 255.

5) De Indiaansche naam voor New Plymouth.

6) Of Manomet, tegenwoordig genoemd Monument; hier hadden de Pilgrim Fathers een handelspost. Zie: Bradford, *Of Plimoth Plantation*, Boston 1899, p. 281.

in houden, winter en somer om den handel en pocessie te houden; alwaer sy oock een schaloup getimmert hebben om den handel van seuwaen te gaen soucken in de Sloupsbay en daerontrent, alsoo sy de caep Mallabaer vreesen te passeren, oock om de veerte van de wech te schuwen, dat ick doort vercooppen van 50 vadem seuwaen dit jaer [1]) belet hebbe, alsoot soucken van den seuwan van haer ons hinderlick is, omdat sy de handelinge vant vellewerck daerdoor ontdecken souden [2]); dien gevonden hebbende, souden groote moyte sijn voor ons die te behouden, alsoo sy alrede wel dorven dreygen, soo wy niet naerlaeten en willen met dat volck te handelen, dat sy gedrongen sullen sijn ander middelen te gebruiken; doen sy dat, nu sy noch niet en weten watter valt, wat sullen sy doen als sy't gevoul daervan hebben.

Van Aptucket commen de Engelsen in Niew Plemoucht, de hooftplaetse van de graeffelickheyt Patucxet, soo in haere ocktroie van sijn Mayesteyt in Engelandt genompt, commen in 6 uren doort boos, passerende verscheyden cleine beecxckens vers waeter.

Nieu Plemucht leyt in een groote bay benoorden Capo Cod ofte Mallabaer, oost en weest van ditto punt van de caep, die men met claer weder gemackelijck can sien. Recht voor de aengevangene stat leyt een santrif ontrent 20 treden breet [3]), daer de see met eennen oost en oost-noort-oosten wint seer op stoort. Aende noortsyde leyt een eeylandeken [4]), daer moet men dicht lancx loopen om voor de plaetse te commen; dan loopen de schepen achter dat ryf ende liggen op een seer goede ree. De bay is seer vysrick van cabeliau, soodat den gouverneur voorgenompt my vertelt heeft, dat als de gemente lust hebben tot vys, soo senden sy 2 of 3 personnen in een sloup uutt, die sy daervoor contenteren, ende brengen haer in den tijt van 3 a 4 uren soo veel vys, als de ganse gemente in eennen dach

---

1) Wij weten niet precies wanneer dit is geweest; misschien doelt hierop Bradfords mededeeling, geplaatst onder het jaar 1628: „But that which turned most to their profite, in time, was an entrance into the trade of Wampampeake; for they now bought about 50 li worth of it of them". Bradford, *a. w.*, p. 282. Dan zou ook deze memorie dagteekenen uit het j. 1628.

2) De handel met zeewant of wampum hadden de Engelschen van de Hollanders geleerd. Zie Bradfords opgetogen bericht hierover: *Of Plimoth Plantation*, p. 281—283.

3) Plymouth Beach.

4) Saquish.

van doen hebben, ende sijn ontrent 50 huysgesinnen sterck.

Aen de suytsyde van de plaetse loopt een revirken van veers water seer snel af maer ondiep, hetwelck synnen oorspronck heeft uutt verscheyden lacken, die boven int lant sijn, ende compt daer in de zee; alwaer in Apryl ende int eerst van Meei sooveel elft compt uutter zee, die dat revierken op willen, dat het te verwonderen is; hetwelcke de Engelsen met plancken beschut hebben ende int midden met een schotdeurtien, aen de syden met traylien, daer het water synnen loop door heeft, die sy oock met deurkens connen stoppen.

Fol. 4*b*. An den mont hebben sy't gemackt met plancken, gelick een fuyck met vleugelen, daer int midden oock een schotdeurken is, ende an de syden met tralien, soodat int midden eennen viercanten coolck is, alwaer den vys voors(eyt) met sulcken scholen in compt swemmen, om naerboven toe te swemmen, daer hy sijn kuit schiet, dat in een ty 10 a 12000 vissen in sijn, die sy achter beslutten met de eebbe, ende stoppen de bovenste trailien, soo datter geen water meer in en compt; soo loopt het water door de lechste traylien uutt ende scheppen den vys soo met manden uutt; elck naerdat hy lant besayt, brengen dat daerop ende leggen in elcken hoop 3 a 4 vissen en planten haeren mais daerin, die daer soo welich in wast oft den besten mis van de werelt waere; ende als sy dien vis daer niet in en leggen, wilt den mais niet wassen, soodat hetselve de natur vant lant is.

Nieu Pleimucht leeyt int afgaen van eenen berch naer de zeecant toe oost streckende, met een brede strate ontrent een gotelincx scheut van 800 lanck, van den berch afgaende; int midden met een cruys noortwaerts naert reviertien en suytwarts naert lant. De huysen sijn gemaekt van gecloofde plancken, met tuynnen, oock met gecloofde prancken [1]) afgeschut, achter en tersyden, soodat haere huysen ende plaets romtom met stackade voor eennen aenloop in seer goede ordere beset sijn; ende hebben aen de enden van de straten 3 poorten van hout. Int midden op de Cruisstraet staet den gouverneur sijn huys, daer een viercant staket voor gemackt is, daer vier stenstucken op liggen, om lancx die straeten te flanceren. Op den berch hebben sy een vierkant groot huys, boven plat, van dicke gesachde plancken gemaeckt, doorschotten met eeyken balken,

---

1) Lees: plancken.

daer sy bovenop hebben 6 gotelingen, die 4 en 5 pont eiser schieten, ende commandert over al.

t'Benedenste gebruicken sy voor haer kerck, daer sy op sondagen ende gebruikelicke heyligedagen in prediken. Commen byeen op trommelslach, elck met sijn musket ofte vierroer voor den capiteyn sijn deur; hebben haer mantels aen ende stellen haer in ordere, 3 int gelit, ende woorden van een sergant geleyt, sonder trommelslach. Achteraen compt den gouverneur met eennen langen tabbart; neffens hem aen de rechtersyde compt den predicant met synen mantel om, an de slinckersyde den capiteyn met sijn sijtgewer en mantel aen, een stocxken in de hant, ende merceren soo in goede ordere, ende set elck sijn geweer by hem neer. Sijn alsoo continuelicken op haer hoede, nacht en dach.

Fol. 5*a*. Haere regeringe is op de Engelse mannieren. Den gouverneur heeft synnen raet, die alle jaeren van de ganse gemente, by elecxie of prolongatie, vercoren woorden. In de erffennissen stellen sy alle de kinderen in eennen graet, allen heeft den outsten soonne een eerkentenisse voor sijn eerste geboorte. Hebben stercke wetten ende ordonnantien gemaeckt opt stuck van de hoererie en overspel, die sy seer strickt onderhouden ende ecxecuteren, ja tot onder de naetsie toe, die onder haer woonnen. Sy spreken seer quaelick als sy van de wilden hooren, dat wy soo rou in dien delle leven, sonder straffe. Haere landerien sijn soo goet niet als onse, doordien sy stenachtiger sijn; daerom soo bequaem tot den plouch niet. Sy deelen haer lant uutt naer dat elck middellen heeft om te contribueren in de achtien dusent guldens, die sy belooft hebben aen die, dewelcke haer uuttgesonden hadde [1]); waermede sy haere vriheyt hebben sonder imant rek(en)inge te doen; allennelick of den conninck eennen gouverneur generael wylde senden, dien souden sy moet(en) erkennen als suvreyn overheere. Het maissaet dat sy niet van doen en hebben tot haer eeygen gebruick, dat woort an den gouverneur gelevert tot 3 gl. de bossel, die dat wed'rom met slouppen om de noort sent [2]) op de handelinge van vellen

---

1) Bij overeenkomst van 15 Nov. 1626. De Rasière brengt de verplichte £ 1800 ruwweg over tot 18000 gulden. Bradford, *Of Plimoth Plantation*, Boston 1899, p. 254—256.

2) Naar het Kennebec-gebied, waar de kolonisten van Plymouth een handelspost hadden. Zie: Bradford, *Of Plimoth Plantation*, Boston 1899, p. 246.

by de wylden; rekennen een bossel mays tegeen een pont beversvellen; davance woort uuttgedelt naerdat elck gelevert heeft, ende woort tot afcortinge van sijn getekende somma op rekeninge gestelt vant tegeenne sy jaerlicx moeten opbrengen; het overschot, daervoor copen sy wat sy voort van doen hebben, dat den gouverneur doet bestellen alle jaeren. Sy hebben beter liftocht als wy, doordien sy den vys soo abondant voor haer deure hebben; daer is oock veel gevogelte van gansen, enden, reygers, krannen ende andere cleen gebente[1]), dat daer in groote abondancie is in den winter.

De naetsien ontrent haer sijn al op een mannierre, gelick vooren verhaelt, doch beter gemanniert als de onse, doordien de Engelsen haer met beterre ordonnantien ende leven voorgaen; die haer oock ten delle wetten stellen, door het ontsach dat sy van den eersten aen onder haer gemaeckt hebben.

De wilden offennen haere jonckheyt beter als de wylden ontrent ons ten arbeyt: de meyskens tot mais sayen, de jongers ter jacht. Leeren die armoede liden int velt op een seltsame manniere, te weten:

Fol. 5*b*. Alsder een jongen is, die mannelick begint te woorden, die woort genomen van sijn vader, ooms ofte naeste vrint, ende woort gebracht in een wildernisse, geblint, omdat hy den wech niet en soude kennen, met pijl en booch, een beyl, en een mes, ende woort daer verlaten by nacht of anders. Moet hem daer eenen winter generen met hetgenne de schrale eerde in dien tijt heeft ende met de jacht. Tegeen t' voorjaer commen sy weder ende haelen hem daer uutt, brengen hem tehuys en coesteren hem wederom tot in Meey. Dan moet hy alle morgen wederom uutt met die, die hem onderhanden te nemen geordonnert is. Gaen int boos soucken wilde cruien en woortelen, die sy weten t'feninichste ende bitterste sijn; die stampen sy met water ende perssen t'sap daer uutt, dat moet hy drincken ende dadelicken werom cruyen by der hant hebben, die hem preserveren van de doot of overgeven, ende by soo verde hy't niet inhouden en can, moet hy't selfde soo lange doen, totdat hy't verdragen can, ende de nature daertoe gewent is, dat hy't can inhouden. Dan compt hy t'huys ende woort van de vrouwen en mannen al singende ende dansende voor den sackima ge-

---

1) „Klein gebeente" ter aanduiding van vogels of klein wild als hazen en konijnen. Zie: *Woordenboek der Nederlandsche Taal,* 's-Grav. en Leiden 1889, Dl. IV, kol. 392.

bracht, ende soo hy t'selve al wel heeft connen uuttstaen, ende soo hy vett en gelat is, woort hem een wijf gegeven.

In dat quartier en sijn geen leuwen noch beren, maer van ander wilt als herten, hinden, bevers, otters, vossen, lossen, schobben [1]) en vissen sinder als in onse quartieren; de wilden seggen, datter diep int lant sekerre beesten sijn van de grootte als ossen, hebben maer eennen hooren, die seer quaet sijn. De Engelsen hebben groote deligentie gedaen om die te sien, connen daer niet toe commen, maer hebben wel vlees ende huiden daervan gesien, die haer de wilden brachten. Daer sijn oock seer groote elanden, die de Engelsen wel gesien hebben.

De leuwevellen, die wy somwillen syen onse wilden dragen, sijn niet groot, soodat die clin moeten wesen, sijn van colleur musgrau, coort van haer, lanck van clauwen.

De beren sijn sommige groot en sommige cleyn, doch de grootste sijn soo groot niet als de middelbaere, die uutt Groenlant commen; sijn lanck en sweert van haer, groot van clauwen; de wylden houdent vles ent smout voor een groote leckernie.

Fol. 6a. Van gevogelte is een soorte gelick spreuwen, die wy maisdiven heeten, omdat sy daer sulcken schade in doen; sy vliegen met groote trouppen, soodat sy op een plaetse daer sy neervallen t'coren verplletten, als offer beesten gelegen hadden; wy gaen somwijllen haer becrupen en schieten met hagel daeronder, als wy se eerst hebben doen opvlygen, soo datter wel 60, 70, 80 teffens neervallen, dat seer vermakelick is om aensien.

Daer sijn oock seer groote calcoten [2]) int wilt; hebben seer lange bennen, connen onnaturelick heert loopen, soodat wy gemenelick wilden medenemen als wy die gaen jagen; want of men se schoon t'fligen benomen heeft, soo loopen sy soo heert, dat men se niet k(r)igen en can, tensy de bennen oock gerackt heeft.

Int naerjaer en int voorjaer commender seer veel gansen, die seer goet sijn ende mackelick te schieten, omdat se met soo grooten trouppen by den anderen sijn.

Daer sijn 2 der hande patrissen: d'een soort sijn als wachtels soo cleen ende dander gelick se ordonnarys hier [3]) sijn.

Daer sijn oock hasen, maer weynich, en niet grooter al(s) een midelbaer conneyn, houden haer meest daert lant clippich is.

---

1) Waschberen.
2) Kalkoenen.
3) Zie hiervóór: blz. 267, aant. 2; 268, aant. 4.

Mijn Heer: dit ist t'genne ick Uwe E. van Nieu Nederlan(dt) ende haere gebueren tot vergeldinge van mijnnen geobligerden dinst, uutt de memorie hebbe connen mededelen, bidde t'selve by U. E. soo int goede genomen mach woorden, ende my gerecommandert te houden, tot sulcken dinst als Uwe E. my voorder sal gelieven te commanderen, waer U. E. my sal vinden

Uwen in alles getrouwen dienaer,

Isaack de Rasiere.

BIJLAGE 1.

1629 April 24. — *De Rotterdamsche zilversmid Jan Korssen van Leto machtigt Isaack de Rasière, wonende te Amsterdam, om voor hem geld te ontvangen van de erfgenamen van Henrick Stevensz. van Hamburch, en diens belangen in deze zaak bij de Bewindhebberen der West-Indische Compagnie en anderen te behartigen.*

Op huyden den XXIIII Aprill anno 1629 compareerde etc. Jan Corssen van Letho silversmith ende burger alhier, dewelcke bekende geconstitueert ende machtich gemaect te hebben, sooals hy doet by desen, Isaacq de Rasier, jongman, jegenwoordich residerende tot Amsterdam, special(ijck) omme uytten naeme ende van wegen hem comp(aran)t in zyne zaecke, die hy uytstaende heeft gehadt jegens Henrick Stevensz. van Hamburch, ende nu jegens desselffs erffgenamen, voor de E. Heeren Bewinthebberen van de West Indische Compagnie aldaer, ende elders daer sulcx behooren zal, waer te nemen, defenderen ende vervolgen, ten uyteynde toe, de penninghen die hem comp(aran)t sullen werden toegevonden onder zyne quitantie te ontfangen. Item mede omme mette erffgenaemen van den voorn(oemden) Henrick Stevensz. te accorderen de saecke finalycken te submitteren sulcx ende soodanich hy te rade vinden sall, sonder daerinne eenichsints gelimiteert te werden, ende voorts general(ijck) etc. Alwaert etc. Belovende etc. Onder verbandt als naer rechten mits etc. Consenterende hiervan acte. Aldus gedaen ende gepasseert binnen d'voorsz. stadt Rotterdam ter

p(rese)ntie van Jacobus Delphius ende Adryaen van Schulenb(urgh) myne clercquen als getuygen hiertoe gerequireert.

JAN KORSSEN VAN LETO, suelversmyt.
A. VAN SCHULENB(URGH).

JACOBUS DELPHIUS.

Quod attestor
A. WAGENSVELT, not. pub.
1629.

(*In margine staat:*)
Uytgegeven.

Protocol notaris A. Wagensvelt, Deel X, (*Procuratiën van 2 Jan. 1629 tot 31 Dec. 1632*), Document 33. — *Gemeente-archief te Rotterdam.*

BIJLAGE 2.

1654 September 3. — *De erfgenamen van Hans Bartels en Maria Raye, waartoe ook Isaack de Rasière, door zijn huwelijk met Eva Bartels, behoort, geven bij notariëele acte elkander quitantie, dat zij ieder een zevende deel van de nalatenschap ontvangen hebben en verder geene vordering meer tegen elkander zullen instellen.*

Op huyden den 3en September anno 1654 compa(reerd)en voor my Vitus Mustelius notaris pub(licq) by den Hove van Holland geadmitteert, residerende binnen Rotterdam, ende de getugen onder genomineert, Sr. Isaacq de Ragier [1]), getrout hebbende Eva Bartels, Sr. Jean de Meye [2]) in huwel(ijck) hebbende Magdalena Bartels, wonende alhier, Sr. Elbert Crispijnse [3]) getrout hebbende Elysabeth Bartels, wonende tot Amsterdam, Mr. Rogier Bernaerts [4]) getrout hebbende Catharina Bartels, ende wonen(de) tot Amsterdam, Maria Bartels, bejaerde dochter, wonen(de) binnen deser voorsz. stede, Adam Bartels, jonghman, hebbende zynen competenten ouderdomme, ende Barbara Bartels mede bejaerde dochter wonende tot Amsterdam voorn(oem)t, tesamen kinderen ende erfgenamen, elcx voor een gerecht zevende part van Sr. Hans Bartels ende juffr. Maria Raye, hun

---

1) Men vindt dus: Rasier, Ragier en Rasière. 2) Zie: blz. 259.
3) Zie hiervóór, blz. 259 en collectie Bijlsma op het gemeente-archief te Rotterdam „dossier de Mey".
4) In 1658 was hij hoofdparticipant van de W. I. Compagnie, kamer Amsterdam. Zie: *De Navorscher*, Deel 63 (1914), blz. 385.

comp(aran)ten overleden vader en moeder zal(ige)r, ende verclaerden zyluiden comp(aran)ten tesamen met den anderen, by minne en in vrientschappe gedeylt, gepartageert ende genoten te hebben elcx voor hun voorn(oemde) gerechte portie alle de goederen soo roerende als onroerende actien en crediten, egeen ter werelt uytgeseyt, ende zulx by de voorn(oemde) Hans Bartels ende Maria Raye metter doot ontruimt en naergelaten zijn, egeen van dien gereserveert, van alle welcke voorsz. achtergelaten goederen de voorn. comp(aran)ten bekennen by oprechte deylinge elcx hun gerechte zevende part getrocken ende genoten te hebben, sonder datter yets is aen mancquerende, verclarende dienvolgens de voorsz. comp(aran)ten d'een van d'anderen dienaengaende volcomentl(ijck) voldaen en betaelt te wesen den lesten pen(ningh) met den eersten, sonder ter zaecke voorn(oem)t op malckanderen yets meer te reserveren, verleenende oversulcx deser d'een aen d'ander voor oprechte en deuchdel(ycke) quitantie. Belovende malckanderen nopens de voorsz. achtergelaten erffenisse nu nochte ten eeuwigen dage niets meer te sullen eysschen noch molesteren directel(ijck) of indirectel(ijck) in geenderley manieren, alles onder verbant van hun comp(aran)ten respective personen, ende general(ijck) alle henl. goederen subject alle rechteren en gerechten ende special(ijck) de judicature van den Hove van Holl(an)t met de costen hieromme te doen of te lyden. Aldus gedaen ende gepass(eer)t ter presentie van Jan Heyndricksen ende Jochem Nyman als getuigen hiertoe gereq(uireert).

Maria Baertels.
Barbara Baertels.
Adam Bartels.
by
get(uyge) + (het teeken van),
Jan Heyndriksen
by
get(uyge) + (het teeken van)
Jochem Nyman.

Isaack de Rasiere.

Jean de Mey.
E. Chrispijnsen.
Rogier Beerenaert,
Chirurgijn.

My pr(ese)nt
V. Mustelius, not. publ.

1654 $\frac{7}{3}$

Prothocol notaris Vitus Mustelius, jaar 1654, deel VIII, 1654 September 3. — *Gemeente-archief te Rotterdam.*

STUDIËN OP HET GEBIED DER DRENTSCHE KERKGESCHIEDENIS,

DOOR

Jhr. Mr. B. M. DE JONGE VAN ELLEMEET.

IV. De Drentsche Hervormde Gemeenten onder het stelsel van Scheiding tusschen Kerk en Staat[1]) (Slot).

Wij moeten bij de Staatsregeling even stilstaan, al zal ik mij slechts tot enkele opmerkingen bepalen, aangezien zij — zooals aanstonds blijken zal — voor Drente weinig practische beteekenis heeft gehad[2]). Artt. 19—23 der „Burgerlijke en staatkundige grondregels" stellen het beginsel van de neutraliteit van den Staat in het algemeen, waaronder art. 21: „elk kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijnen eerdienst, deszelfs bedienaaren en gestigten". Dit laatste wordt in de 6 eerste additioneele artikelen tot de acte van staatsregeling nader uitgewerkt.

De gemeenten der voormaals heerschende kerk — niet de functionarissen zelve — blijven 3 jaren lang de gewone leeraars- en hoogleeraarstractementen en kindergelden bij wijze van pensioen uit 's lands kas genieten, teneinde inmiddels de noodige schikkingen over de verdere bezoldiging te treffen (artt. 1 en 2).

---

1) Vervolg der voorafgaande studie hiervoòr, blz. 61 e. v.

2) O. a. afgedrukt in het *Dagverhaal* IX, blz. 298 e. v.

De op 1 Januari 1798 gepensioneerd zijnde leeraars, hoogleeraars en weduwen blijven levenslang in het genot van hun pensioen — mits bewijzend „hunne verknogtheid aan de tegenwoordige orde van zaken" (art. 3).

De geestelijke goederen en fondsen, waaruit tot dusver de tractementen der leeraars e. d. der voormaals heerschende kerk werden betaald, worden nationaal verklaard, behoudens de aanspraak, die eenig lichaam daarop met de noodige bewijzen aan het Vertegenwoordigend Lichaam kan aannemelijk maken. Uit die inkomsten worden allereerst de nog blijvende tractementen en pensioenen betaald, doch vervolgens een vast fonds aangelegd „voor de nationaale opvoeding en ter bezorginge der behoeftigen" — de „neutrale pieuse bestemming", zooals ik dit in een vorig stuk qualificeerde [1]) (art. 4).

Het eigendom van kerkelijke goederen, bij gift, erfmaking of aankoop door eenig kerkgenootschap verkregen, blijft erkend (art. 5). Daarentegen zullen de plaatselijke besturen betreffende de kerkgebouwen en pastorie-huizen der voormaals heerschende kerk, voor zooverre deze niet blijkens aanbouw uit afzonderlijke gemeente-kas bijzonder eigendom zijn, binnen 6 maanden na aanneming der staatsregeling tusschen alle kerkgenootschappen een vergelijk hebben te treffen. Het kerkelijk genootschap, dat ter plaatse de relatieve meerderheid heeft, zal daarbij voorkeur hebben omtrent de „naasting" van kerk en pastorie, onder verplichting evenwel van geldelijke uitkeering aan de andere kerkgemeenten naar evenredigheid harer getalsterkte, welke laatsten dan tevens geacht worden „voor altijd afstand gedaan te hebben van de gemeene aanspraak". „De alzoo genaaste kerken en pastoryen blyven ten allen tyde onder de bezitting, beheering en het speciaal onderhoud dier kerkgemeenten, aan welken dezelven volgends het hier voorgaand onderling contract zyn toegewezen"; daarover ontstaande geschillen worden ten spoedigste door het Vertegenwoordigend Lichaam beslist. Uitgezonderd de torens aan de

---

1) Hiervoòr deel XIV, blz. 185.

kerkgebouwen gehecht en de klokken: zij „worden verklaard eigendommen te zyn en te blyven der burgerlyke gemeenten" (art. 6).

De redactie vooral van het laatste artikel is bijzonder ongelukkig en heeft dan ook tot de grootst mogelijke moeilijkheden aanleiding gegeven. Ik acht het, nog eens gegeven het karakter dezer monographie, onnoodig in die finesses te treden en bepaal mij tot een enkele algemeene opmerking.

De torens en klokken aan de kerkgebouwen gehecht worden verklaard eigendom te zijn en te blijven der burgerlijke gemeenten: omtrent de losstaande torens — die, vergis ik mij niet, onder de Republiek in den regel ook onder het beheer van kerkmeesters ressorteerden [1]) — achtte men gemeentelijk eigendom blijkbaar van zelf sprekend. Kennelijk dus hebben de samenstellers zich gesteld op het standpunt van eigendom der plaatselijke burgerlijke gemeente, overeenkomstig de opvatting der Nationale Vergadering één jaar tevoren [2]). De term „gemeene aanspraak" der verschillende plaatselijke gemeenten betreffende de kerkgebouwen en pastoriehuizen herrinnert ook aan het: zij (nl. de publieke kerkgebouwen en pastoriehuizen) „worden door de natie erkend te zijn eigendommen van de gesamenlijke ingezetenen en bewoonderen van elke stad, dorp of plaats, in welke dezelve gelegen zijn, zonder onderscheid van eenig kerkgenootschap" uit de ontwerp-constitutie van 1797 [3]).

Gesproken wordt van „gemeente", „kerkgenootschap", „kerkgemeente"; in al die gevallen is m. i. sprake van het zelfde begrip, plaatselijke kerkelijke gemeente. In ieder geval is het irrationeel te denken b.v. aan „de" Hervormde Kerk, een creatie, die aan de 19e eeuw was voor-

---

1) Niét in de Meierij van 's-Hertogenbosch blijkens het reglement op de aanstelling van kerk- en armmeesters d.d. 1700 art. 16, afgedrukt in het *Groot Placaet-boeck* IV, 352.

2) Hiervoòr, blz. 72.

3) Hiervoòr, blz. 73.

behouden, terwijl onze revolutionairen zich van inmenging in het interne der kerken wel hebben onthouden! [1])

Resultaat van het door het plaatselijk bestuur te treffen vergelijk — waarbij vroeger bijzonder „eigendom" moet zijn uitgesloten — zal zijn „naasting", met „afstand van de gemeene aanspraak" voor de anderen: de goederen komen voor goed onder „de bezitting, beheering" van de partij, aan wie zij volgens het contract zijn „toegewezen". Het lijdt m. i. geen twijfel, of de bedoeling in dezen is door een dergelijk contract voor de verkrijgende partij een titel van eigendom te creëeren, die immers tot dusverre niet aanwezig was. Het zelfde denkbeeld trouwens hadden ten vorigen jare de ontwerpen A en B duidelijk uitgesproken, terwijl het definitieve ontwerp zich bepaald had tot gemeenschappelijk eigendom der gezamenlijke ingezetenen, omtrent welks gebruik schikkingen zouden getroffen worden [2]). De enkele in 1798 en volgende jaren tot stand gekomen schikkingen elders, welke ik onder oogen kreeg, spreken m. i. duidelijk dergelijke vestiging van eigendom ten behoeve van de kerkelijke gemeente ter plaatse uit [3]);

---

1) Hiervoór, blz. 72.

2) Hiervoór, blz. 71 en 73.

3) Naastingscontract Zierikzee d.d. 5 Dec. 1798 (afgedrukt bij O. Groeneyk, *Kronyk van Zierikzee*, blz. 55 e. v.): „En verklaarden de comparanten ter eenre [gecommitteerden van de Nederduitsche Gereformeerde gemeente binnen deze stad] in naam en van wegens hunne gemeente te naasten en in vrijen eigendom over te nemen de Groote of St. Lievens Monster-Kerk met deszelfs erve of kerkhof en graven mitgaders de Kleine Kerk binnen deze stad met alle de baten, eigendommen, lasten en schulden, zooals dezelve kerken zich thans bevinden.... En verklaren de comparanten ter andere zijde [gecommitteerdens van de Roomsch Katholijke Gemeente alhier] hiermede volkomen genoegen te nemen en daardoor afstand te doen voor nu en altijd van alle regt en reclame van proportionale eigendom op de voorz. kerkgebouwen en daartoe behoorende eigendommen of inkomsten" enz.

Naastingscontract betreffende de Groote Kerk te Tholen d.d. 16 Dec. 1798 tusschen gequalificeerden van den Raad en de verschillende kerkgemeenten der stad: „Eerstelijk dat het gebouw der voornoemde Groote Kerk benevens het daarom en aan liggende oude kerkhof met de gevolgen en aankleven van dien en overzulks met al hetgeen

vele andere zullen tenminste door de rechterlijke macht als titel van bezitsverkrijging bona fide worden aanvaard, door verjaring in eigendom overgegaan.

Tot zoover de bepalingen der staatsregeling zelve; over de uitvoering voor zoover Drente rakend thans een enkele mededeeling.

Reeds dadelijk hadden de staatsgreep van 22 Januari en de omzetting der landschapsregeering in een intermediair administratief bestuur ook hier haar invloed doen gevoelen. Bij publicatie van 20 Februari gelastte het Intermediair Administratief Bestuur het verbod der Nationale Vergadering van 18 Augustus 1796 om kerkelijke onderscheidingsteekenen buiten de kerkgebouwen te dragen, godsdienstoefeningen buiten de kerken te houden en de klokken te luiden, na te leven [1]). Den 24en Februari verklaarde het bestuur zich onbevoegd om de predikantsberoeping te Norg te bekrachtigen, „vermids bij speciale resolutie van de Nationale en Constituerende Vergaderingen van Augustus 1796 en January 1798 de kerk is

---

daaraan aard-, nagel- wortelvast en eigen is, in vollen en bijzonderen eigendom zal overgaan aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente alhier, welke die kerk nu ruim twee eeuwen tot hare godsdienstige bijeenkomsten heeft gebruikt" enz.

Naastingscontract d.d. 24 Dec. 1798 tusschen gecommitteerden van het Nederduitsch Hervormd, Waalsch, Engelsch, Roomsch Catholiek en Evangelisch Luthersch Kerkgenootschap te Middelburg: „Eerstelijk dat aan het Hervormd Nederduitsch Kerkgenootschap worden afgestaan, gecedeert en in vollen eigendom overgedragen „de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, Choorkerk, de Oostkerk, de Vismarktkerk, zullende mitsdien de voorschreve vijf kerken en derzelver annexe gebouwen, uitgezonderd het auditorium van de Choorkerk, met primo Januarij 1799 en vervolgens ten allen tijde onder de besitting, beheeringe en het speciaal onderhoud der Hervormde Nederduitsche kerkgemeente verblijven" enz. De Raad het contract den 29en Dec. d. a. v. bekrachtigend, autoriseerde tevens de griffiers ten comptoire van de registrature „om alle kerkgebouwen der voormaals heerschende kerk ten registre van eigendom bekend te maken en te stellen op de namen der onderscheidene kerkgenootschappen, aan wien deselve bij het voorenstaande contract zijn afgestaan, geceedeert en in vollen vrijen eigendom overgedragen".

1) Notulen i. d. (fol. 4).

afgescheiden van den staat" [1]). Met een zelfde motiveering sprak het 5 Maart d. a. v. zijn incompetentie uit om dispensatie te verleenen van het afzonderlijk afnemen van preparatoir en peremptoir examen betreffende den te Koekange beroepen predikant [2]). Eerst nù dus is voor Drente de scheiding tusschen kerk en staat werkelijkheid geworden.

Ter uitvoering van additioneel art. 6 heeft het Uitvoerend Bewind 12 Juli 1798 een publicatie uitgevaardigd, aangevend de wijze, waarop het treffen van schikkingen omtrent kerkgebouwen en pastoriehuizen diende te worden geprovoceerd [3]). Betreffende deze publicatie en het additioneel artikel zelf zijn nog eenige beslissingen van algemeenen interpretativen aard gevolgd. Een publicatie van het Uitvoerend Bewind van 11 Oct. 1798 gaf een officiëele interpretatie van de in art. 6 voorkomende uitdrukking „leden der onderscheiden kerkgenootschappen" [4]). De Tweede Kamer heeft 30 Nov. 1798, bekrachtigend een besluit der Eerste, naar aanleiding van geschillen over de kerkgoederen te Roordahuisum, aangegeven, wat onder „leden van kerkgenootschappen" was te verstaan [5]). Evenzoo gaf zij 12 Februari 1799 uitsluitsel, wat met de „baten en lasten" in art. 2 der publicatie van 12 Juli werd bedoeld [6]). Doch het merkwaardigst is wel hare beslissing van 12 Januari 1799: minder deze, dat de kerkhoven in den regel als annex der kerkgebouwen zijn te beschouwen, dan wel „dat de kerken op zoodaanige plaatsen, waar de bewooners een en dezelfde gezindte zijn toegedaan, niet vallen in de termen van tauxatie en het vergelijk bij het 6 der additioneele articulen bepaald, maar dat in die plaatsen de kerken

---

1) T. z. p. i. d. (fol. 17).

2) T. z. p. i. d. (fol. 33 v°). Soortgelijke beslissingen nog aldaar i. d. 9 Maart (fol. 40 v°), 25 Mei (fol. 131), 30 Mei (fol. 134).

3) *Publicatien* IX, no. 18, *Notulen Interm. Adm. Best* i. d. 16 Juli (fol. 191 v°).

4) T. z. p. no. 45.

5) *Notulen Interm. Adm. Best.* i. d. 13 Dec. 1798 (fol. 211 v°) j°. *Staten-archieven* no. 138 a., blz. 411.

6) *Notulen Interm. Adm. Best.* i. d. 28 Febr. (fol. 110 v°) en 5 Maart 1799 (fol. 118 v°) j°. *Staten-archieven* no. 138 b., blz. 305.

aan de ingezetenen aldaar zonder eenige uitkeering behooren te verblijven" [1]). Dat een dergelijke beslissing de toch reeds schromelijke verwarring deed toenemen, is duidelijk: het werkte natuurlijk in de hand, dat in dergelijke plaatsen hoegenaamd geen akte is opgemaakt, waardoor vele kerkelijke gemeenten de gelegenheid hebben laten voorbijgaan om zonder kosten zich een ontwijfelbaren titel van eigendom te verschaffen.

Het is bekend, dat de uitvoering van art. 6 op ontelbare moeilijkheden is gestuit: het Vertegenwoordigend Lichaam werd met verzoeken om beslissingen van speciale gevallen als bestormd. Ook tegenwerking van de zijde der kerkelijke besturen bleef niet uit: vandaar het bevel van het Uitvoerend Bewind van 29 September 1798 aan de Intermediair Administrative Besturen om de kerkeraden aan te schrijven om op eerste aanmaning den municipaliteiten onverwijld de gerequireerde opgaven te verschaffen, documenten ter staving van rechten te produceeren e. d. [2]). Ook het voorschrift, dat binnen zes maanden de schikkingen door de plaatselijke besturen dienden getroffen te worden, bleek in de practijk onuitvoerbaar: bij de reeds genoemde publicatie van 11 October 1798 verklaarde het Uitvoerend Bewind, dat de termijn van 6 maanden niet als peremptoir was te verstaan, doch dat voòr November de schikking omtrent de kerkgebouwen en pastoriehuizen door de Plaatselijke Besturen diende geëntameerd te zijn of door de belanghebbende kerkgenootschappen de aanspraak moest zijn ingediend.

In Drente is vrij zeker van ten uitvoerlegging van art. 6 geen sprake geweest. In de notulen van het gewestelijk (departementaal) bestuur trof ik daarvan niet de minste sporen aan. Een speciaal onderzoek in het oud-archief van Meppel leidde eveneens tot geheel negatief resultaat. Te

---

1) *Publicatiën* X, no. 71, *Notulen Interm. Adm. Best.* i. d. 28 Jan. (fol. 52 v°) en 30 Jan. 1799 (fol. 57 v°) j°. *Staten-archieven* no. 138 b., blz. 125.

2) *Notulen Interm. Adm. Best.* i. d. 17 Oct. 1798 (fol. 101 v°) j°. *Staten-archieven* no. 138 a., blz. 362.

Coevorden heeft de magistraat van de kerkgenootschappen opgaaf van getalsterkte en bezittingen gevorderd en bekomen en 29 Januari 1799 uit overweging „dat het onderhoud van torens en klokken voortaan zal komen tot onderhoudinge van de gemeente" besloten, dat de gelden van het luiden over gestorvenen zouden komen aan de stad; en tevens dat de kerkvoogd voortaan niet meer aan het gemeentebestuur, doch aan den kerkeraad rekening en verantwoording van zijn beheer zou afleggen [1]).

Wat de voorloopig gecontinueerde betaling der predikantstractementen e. d. aangaat het volgende. In afwachting van het brengen der geestelijke goederen en fondsen onder nationale administratie overeenkomstig additioneel art. 4 gelastte het Uitvoerend Bewind 11 October 1798 den betreffenden ambtenaren „om provisioneel met de betaaling daarvan te continuëeren op den voorigen voet" [2]). Een definitieve regeling volgde 21 Mei 1799 [3]), terwijl het Vertegenwoordigend Lichaam 8 April 1800 verklaarde, „dat de keuze van kerkelijke ambtenaaren overeenkomstig den geest der Acte van Staatsregeling ter dispositie van ieder kerkgenootschap in den zijnen is en wordt overgelaaten [4])." Ook in dezen stokte de revolutionaire staatsmachine: nog den 27en Maart 1801 zag het Vertegenwoordigend Lichaam zich verplicht den bestuurscolleges te gelasten om binnen 6 maanden opgaaf te doen van de onder hun beheer staande geestelijke goederen en fondsen en omtrent den aard daarvan in te lichten; inmiddels werd de fatale uitbetalingstermijn van drie jaren met nog eèn jaar verlengd [5]).

---

1) *Oud-archief Coevorden* inv. no. 88, blz. 174, 185, 101, 105, 106, 107, 156.

2) *Publicatiën* IX, no. 44.

3) T. z. p. XI, no. 100, geamplieerd 16 Nov. d. a. v. betreffende de schoolmeesters-kosters: XII, no. 143.

4) T. z. p. XIII, no. 180. Vergelijk ook *Decreten Const. Verg.* i. d. 30 April 1798 (bl. 630), id. Interm. Wetg. Lichaam i. d. 29 Juni (blz. 323), 3 Juli (blz. 60) en 11 Juli (blz. 172) d. a. v.

5) T. z. p. XV, no. 243, *Notulen der Commissie van Financie in het voormalig gewest Drente* i. d. 15 April 1801 (fol. 136 v°); het betreffend rapport aldaar i. d. 25 Sept. 1801 (fol. 124 v°).

Intusschen besloot men ook in Drente evenals elders pogingen te doen om aanspraken op de geestelijke goederen te laten gelden. In verband met de door het Wetgevend Lichaam gegeven bevoegdheid om inzage te bekomen van 's lands protocollen e. d. [1]), wees de classis Roldana 4 Sept. 1801 haar lid Ds. Aartsen aan om tot staving van het recht der Hervormde gemeenten op de geestelijke goederen en subsidiën een onderzoek in te stellen, bij welk besluit de beide andere classes zich aansloten [2]). In de bijeenkomst der classis Roldana van 5 Mei 1802 bracht Ds. Aartsen omtrent zijn onderzoek rapport uit, 27 April 1803 gevolgd door een concept-deductie „ter betoog van het regt van eigendom der predicanten, weduwen en predicants-kinderen op de fondsen en kerkelijke goederen"; het stuk is blijkbaar verloren gegaan: het zal wel — et pour cause! — even irrelevant als soortgelijke elders geweest zijn.

Men had trouwens in deze jaren van beroering ook van kerkelijke zijde niet stil gezeten. In verband met de dreigende maatregelen der Nationale Vergadering hadden gecommitteerden uit de Utrechtsche synode in Maart 1797 de andere synoden dringend verzocht in April naar Utrecht afgevaardigden te zenden [3]). De Drentsche visitatoren, het stuk ontvangend, wendden zich uiterst serviel tot Representanten met de vraag, hoe zij in dezen hadden te handelen; de heeren namen du haut de leur grandeur de vraag voor notificatie zonder meer aan [4]). 11 April kwamen de afgevaardigden te Utrecht bijeen: Drente ontbrak op het appèl, maar verzocht wel afschrift der te nemen besluiten [5]). In het algemeen werd de stand van zaken

---

1) Zie noot 5, vorige blz.

2) *Acta classis Roldanae* i. d.; idem *Emmanae* i. d. 2 Sept. 1801 en 21 April 1802; de acta der classis Meppelana zijn over deze periode niet meer aanwezig.

3) De oproeping is aanwezig in *Kerkelijke Archieven* inv. no. 7 i. d.

4) *Notulen Representanten* i. d. 14 Maart 1797 j°. *Acta classis Roldanae* i. d. 3 Mei d. a. v.

5) Zoodanig afschrift aanwezig in *Kerkelijke Archieven* inv. no. 89.

besproken: met een adres kwam de vergadering bij de Nationale Vergadering op voor de rechten der Hervormden, dat echter eerst inkwam, toen het desbetreffend besluit reeds gevallen was! [1]) Men besloot onmiddellijk weer bijeen te komen, wanneer de Nationale Vergadering voor de Hervormden bedenkelijke besluiten zou gaan nemen. Vandaar, dat men het volgend jaar na aanneming der Staatsregeling weer bijeen is: van de vergadering is een schrijven uitgegaan aan de verschillende synoden, hoe in verband met de aangenomen staatsregeling diende te worden gehandeld [2]). Ook nog in volgende jaren zijn bijeenkomsten gehouden: o. a. is gehandeld over het vormen van fondsen tot instandhouding van den eeredienst; de meeningen waren verdeeld over de vraag, of dergelijke fondsen een algemeen, provinciaal of plaatselijk karakter zouden dragen. Ook is van Gecommitteerden uit de commissiën der meeste gemeenten, tot de Zuid- en Noord-Hollandsche synoden behoorende, een ontwerp uitgegaan „om aan het Hervormde kerkwezen in Nederland eene vastheid of vereeniging te geven of te doen behouden, zooals tot bevordering van den godsdienst noodig ware".

In vervolg van tijd schijnt deze gansche kerkelijke actie te zijn doodgebloed: weldra trouwens had zij door de veranderde politieke verhoudingen haar raison d'être verloren en algemeene practische resultaten heeft zij niet opgeleverd [3]). Intusschen verdient zij in zoò verre belang-

---

1) *Dagverhaal* VI, blz. 95 e. v.

2) Een gedrukt exemplaar is aanwezig in *Kerkelijke Archieven* inv. no. 7 i. d. De commissie (of commissiën), die het concept in iedere gemeente wenscht te zien ingesteld tot behoud of verkrijging van kerkgebouwen en tot onderhouding van den eeredienst, moet „in allen gevalle.... dadelijk door de Gemeente gequalificeerd worden, al is het ook dat zij den Kerkenraad zelve — gelijk in kleindere Gemeentens — daartoe benoemen wilde, hetwelk of door ondertekening van de Gemeente of door verbaal dier volmagtiging uit de Acten des Kerkenraads, ten allen tijde zal moeten kunnen blijken" (Hdst. I, art. 4 j°. hfdst. II, art. 1).

3) Vergelijk voor het medegedeelde: Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* IV, blz. 158 e. v., 178 e. v. en de betreffende *Aanteekeningen*.

stelling, dat zij een beeld geeft van de toenmalige kerkelijke verhoudingen: van eèn Hervormd Kerkgenootschap is destijds nog geen sprake, van het nemen van voor allen *bindende* besluiten hebben de heeren zich wel onthouden en zich tot aansporingen met het oog op het allen dreigend gevaar bepaald!

Wij zouden ons gaarne een duidelijk beeld maken van de toenmalige kerkelijke verhoudingen in Drente in deze uiterst belangrijke jaren van overgang: helaas doen de zeer korte acta der classes Roldana en Emmana uit die jaren daarvoor te weinig gegevens aan de hand; intusschen mag dat weinige niet onvermeld blijven. Men realiseere zich den stand van zaken: de klemmende overheidsband is weggevallen met al zijn bezwaren, doch oòk het dwingend kerkverband. Ter handhaving van het bestaande kerkverband was men thans op onderling goedvinden aangewezen: maar dan was ook thans het oogenblik daàr geweest om dit te consolideeren. Het is bekend genoeg, dat men deze gelegenheid heeft laten voorbij gaan: zich veel liever weer heeft vastgeklampt aan het overheidsgezag, zoodra die overheid weer neiging tot herstel der vroegere verhoudingen toonde.

In de Drentsche kerken blijkt het bewustzijn der veranderde verhoudingen wel niet geheel te hebben ontbroken. Doch men hield zich toch liever aan de van ouds betreden paden. Het bezwaar, dat er sinds 1793 geen synode was gehouden, deed zich langzamerhand eenigszins gevoelen. De visitator voor de classis Emmana wenschte wegens ouderdom in 1797 van zijn functie te worden ontheven: men maakte bezwaar — „welk het classis oordeelde niet in haar magt te staan" [1]). In 1799 drong de synode van Stad en Lande er bij de classis Roldana op aan om naar hun synode voortaan een correspondent te zenden en gezamenlijk een biddag te houden: men difficulteerde, „deels omdat wij voorheen niet gecorrespondeert hadden, deels omdat alhier geen synodus althans tot hiertoe plaats

---

1) *Acta* i. d. 6 Sept. j°. i. d. 8 April 1801.

hadde" [1]). Als in 1800 namens de Noordhollandsche synode het voorstel inkomt „om alle de synodens ineen te smelten en als uit eèn centrum te doen werken", verklaart de classis zich incompetent, „aangezien in de Landschap thans geen synode gehouden wierd" [2]). Nog in het zelfde jaar stelde de classis Meppelana den beiden anderen classes voor synode te houden: Roldana stemde toe, Emmana achtte het onnoodig [3]). Eenige jaren later — zullen wij aanstonds zien — is in de Drentsche classes ernstig overwogen een samensmelting met de Overijselsche synode uit te lokken.

Inmiddels is aan dezen toestand van onzekerheid en verwarring een einde gekomen, doordat de staatsregeling van 1798 den haar toegemeten tijd van vijf jaren niet overleefde, maar in 1801 voor een gansch nieuwe plaats had te maken.

In dit verband zijn van bijzonder belang de artikelen 12—15 der nieuwe staatsregeling.

Art. 13 verklaart, dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit blijft van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelve werd bezeten. Men stelle hiernaast art. 15: „Alle algemeene wetten en bepalingen, welke sedert het begin van den jare 1795 gederogeerd hebben aan de waarde van eigendommen of wettig verkregen bezittingen, zijn aan herziening onderworpen. Een ieder die door dezelve benadeeld is geworden, kan zich deswegens aan het Staatsbewind vervoegen, hetwelk naar bevind van zaken de afschaffing of verbetering van die wetten alsmede een billyke schadeloosstélling voordraagt aan het Wetgevend Lichaam". Van Hervormde zijde heeft men zich blijkbaar de illusie gemaakt, dat men op grond van deze bepaling zou kunnen terugkomen op naastingen in 1798 en volgende jaren tot stand gekomen. Dergelijke verwachtingen heeft het besluit van het Uitvoerend Bewind

---

1) *Acta* i. d. 18 Sept.
2) *Acta* i. d. 30 April.
3) *Acta classis Roldana* i. d. 17 Sept., *Emmana* i. d. 8 April 1801.

van 28 September 1801 afgesneden, verklarend „dat het 15 art. geene de minste bedoeling heeft om in het bezit van eenige genaaste kerk wederom verandering te maken, gelyk dit uit de vergelyking met art. 13 bovendien zonneklaar blijkt" [1]). Aan art. 13 heeft men m. i. geen andere beteekenis te hechten, dan dat de staatsmacht den bij den aanvang der 19e eeuw bestaanden feitelijken toestand betreffende kerkgebouwen en pastoriehuizen consolideerde zonder meer: de nog hangende geschillen over eventueele naasting werden afgesneden [2]). Aan den term „bezit" de beteekenis van juridisch bezit, animo et corpore, te hechten, dat dan door verjaring in eigendom zou zijn overgegaan, acht ik absurd [3]).

Een novum op kerkelijk gebied brengt art. 12: „Elk hoofd eens huisgezins en op zich zelf staand persoon van beiderlei kunne, mits den ouderdom van veertien jaar bereikt hebbende, doet zich inschryven by een of ander kerkgenootschap, hetwelk vrywillig kan verlaten worden om tot een ander over te gaan. Voor ieder kerkgenootschap wordt van de alzo ingeschreven leden tot onderhoud van deszelfs dienaren en eigendommen eene jaarlyksche gift gevorderd, niet te boven gaande een zekere bepaalde som, achtereenvolgens hetgene aangaande dit een en ander by de wet zal worden vastgesteld". In onmiddellijk verband hiermede bepaalt art. 14: ....„De hoogleeraren, leeraren en kerkelyke bedienden der voormaals bevoorrechte kerk blyven, zooverre die by de aanneming dezer

---

1) Afgedrukt bij Mr. W. J. C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandsche Staatsregelingen en Grondwetten* achter de Staatsregeling van 1801.

2) *Notulen Staatsbewind* i. d. 19 Oct. 1801 (nos. 26 en 28), 30 Oct. (nos. 15 en 16), 10 Nov. (no. 22) enz.

3) Om in juridisch bezit te blijven mag men toch als primairen eisch stellen, dat vóór dien zoodanig bezit heeft bestaan! Bovendien bezigt de staatsregeling den term „kerkgenootschap" kennelijk in den huidigen zin, veel uitgebreider dan plaatselijke gemeente: eigendom of bezit der „Hervormde Kerk" is in 1801 nog ondenkbaar. Den in den tekst gewraakten uitleg geeft het arrest van den Hoogen Raad in zake de Waalsche Kerk te Rotterdam d.d. 31 Mei 1907 (*Wbl. v. h. Recht*, no. 8554).

staatsregeling in dienst zyn gesteld en uit eenige politieke kassen worden gesalarieerd of gepensioneerd, hunne tractementen of pensioenen genieten totdat het bepaalde by art. 12 in werking zal zyn gebragt". Ook betreffende art. 12 heeft het Uitvoerend Bewind bij het zoo even reeds genoemde besluit van 28 Sept. 1801 een officieele interpretatie gegeven: met de woorden „achtervolgens hetgene aangaande dit een en ander by de wet nader zal worden vastgesteld" zou niets anders zijn bedoeld, „dan dat bij eene wet zal worden vastgesteld de hoeveelheid der contributie voor de leden van elk kerkgenootschap, hetwelk buiten staat zal zyn om buiten dien voor zyn bestaan te zorgen; mitsgaders dat de wet zal bepalen de wyze, waarop de contributie in ieder kerkgenootschap onder de respective gemeenten zal worden verdeeld en geenzins dat de wet zich verder met de godsdienstige schikkingen en inrichtingen van elk kerkgenootschap zoude bemoeyen". Men schijnt zich werkelijk de illusie te hebben gemaakt, dat een dergelijke ingrijpende regeling, die toch ook weer de interne aangelegenheden der kerkgenootschappen zou ontzien, tot stand zou komen. Het Staatsbewind besliste alle hem voorgelegde geschillen in kerkelijke zaken in afwachting dier regeling en gelastte nog 18 Juni 1802 den Raad van Binnenlandsche zaken „alle vereischte informatien in te winnen, ten einde het in werking brengen van het 12e articul der Staatsregeling te verhaasten en deswegens gelijk mede omtrent alle andere en verdere schikkingen tot bevoordering van den kerkelijken en godsdienstigen vrede dezer landen het Staatsbewind te dienen van consideratiën en advis" [1]). Intusschen is mij zelfs ook maar van een begin van uitvoering van art. 12 geen spoor gebleken.

Op kerkelijk terrein brengt de nieuwe staatsregeling weldra volkomen reactie. „Dus waren dan nu de donkere wolken, die der Nederlandsche Hervormde kerk eene volslagene verwoesting gedreigd hadden, weggedreven,

---

1) Zie ook aldaar i. d. 23 Juli (no. 48).

terwijl de zon van voorspoed hare verkwikkende stralen op dezelve weer deed nedervallen. De Hervormde kerk van Nederland kreeg weder een vervrolijkt aanzien en haren vorigen fleur" juichen Ypey en Dermout [1]). Zondagsviering wordt weer van overheidswege voorgeschreven, voor de regenten worden in de kerken weer speciale zitplaatsen gereserveerd, de overheid approbeert weer kerkelijke beroepingen, commissarissen-politiek doen weer op de synoden hun intrede en de klokken worden weer bij aanvang der godsdienstoefeningen geluid. Wat bepaaldelijk Drente aangaat [2]): het Departementaal Bestuur van Overijsel — waaronder Drente thans ressorteerde — schreef in opdracht van het Staatsbewind 24 Januari 1803 een algemeenen bid- en dankdag uit tegen 2 Maart, welke met den Overijselschen biddag voor den oogst zou samenvallen, en herhaalde zulks ook de volgende jaren. Te Coevorden kwam het stadsbestuur reeds in November 1801 terug op zijn besluit van 1799 betreffende den kerktoren en de klokken [3]). Te Meppel herstelde het gemeentebestuur

---

1) T. a. p. IV, blz. 188/9.

2) Zie ook art. 23 van het *Reglement voor het Departement Overijssel*: Het Departementaal Bestuur draagt zorge voor de ongestoorde en regelmatige uitoeffening van den godsdienst der ingezetenen binnen de daartoe geschikte kerkgebouwen: alsmede voor alles, wat dit articul in 't generaal zoude kunnen gerekend worden te specteren, en weert alle wanorde, die daartegen zoude kunnen aanlopen, onverminderd het oppertoezicht van het Staatsbewind, als hiervoren in art. 30 [lees: 20].

3) *Oud-archief Coevorden* no. 92, blz. 485 e. v. De Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente requestreerde 24 Nov. bij het plaatselijk bestuur, „menende genoegzame gronden te hebben om te mogen reclameren zo het nuttige als het voordelige der klokken in ons kerkgebouw, waaraan gylieden zedert 1796 (sic!) volgens de toen geemaneerde publicatie uit den Haag gederogeert hebt; zo is het dat de kerkenraad voornoemd, gerugsteund door het tegenwoordig aangenomen Plan van Staatsregeling en de thans plaats hebbende orde van zaken met verschuldigd respect van uwl. versoekt om ons kerkgenoodschap desselfs klokken en toren weder terug te geven ten gebruike in allen opzigte als voorheen". Daarop werd 28 Nov. besloten „aan het Gereformeerde Kerkgenoodschap alhier by dezen terug te geven het eigendom van de toren en klokken, op het kerkgebouw van gemelde gemeente zich bevindende, door dit bestuur bij resolutie

in 1804 de voòr 1795 gegolden hebbende wijze van beheer der kerk (en kerspels!) goederen: het afleggen van de kerkrekening voor de wijkmeesters op het kerspelhuis — waartegen kerkvoogden evenwel in verzet kwamen [1]).

De — in afwachting van de door art. 12 voorgeschreven regeling — voortgezette uitbetaling van tractementen aan hoogleeraren, leeraren en kerkelijke bedienden verklaarde het Staatsbewind ook toepasselijk op schoolmeesters, kosters, voorzangers, krankenbezoekers, emeriti, catechiseermeesters, predikantsweduwen en organisten [2]).

Alleen onderging — voor zooveel Drente betreft — de wijze dier uitbetaling eenigen tijd later een wijziging door een schijnbaar onschuldigen administratieven maatregel van het Departementaal Bestuur. Dit toch autoriseerde 13 Januari 1804 den ontvanger-generaal van Drente „om voortaan alle tractementen van predicanten en schoolmeesters in Drenthe — except die op het Kloosterveen —, tot hier toe uit onderscheidene comptoiren op ordonnantien betaalt, uit de huishoudelijke departementaale kas op behoorlijke quitantie te betaalen". Dien tengevolge komen deze uitbetalingen voortaan in de rekeningen van Assen en Dikninge niet meer voor en is sindsdien het verband tusschen deze uitbetalingen en de pieuse bestemming der kloostergoederen voorgoed verbroken.

Mede in afwachting van de inwerkingtreding van art. 12 werden bij besluit van 11 Augustus 1803 de uit-

---

van den 29 January 1799 volgens de toen bestaande Staatsregeling genaderd en zulks zodanig als gemelde gemeente dit eygendom vóór het nemen van voormelde resolutie en het bestaan van voornoemde Staatsregeling heeft gehad, blyvende dus aan dit bestuur het recht om op gemelde eigendom zodanige magt uit te oeffenen en daarvan zodanig gebruik te maken, als het tydelyke bestuur dezer stad daarop voorheen heeft gehad en genoten". — Niet is doorgegaan een voorstel om in het algemeen overal in den lande inzake de kerktorens den toestand van vóór 1795 te herstellen: zie *Notulen Staatsbewind* i. d. 28 Febr. 1803 (no. 35).

1) *Notulen Departementaal Bestuur* (*Staten archieven* no. 1813) i. d. 6 Febr. 1805 (fol. 40 v°).

2) *Notulen Staatsbewind* 1802: 21 Jan. (51), 4 Febr. (30), 12 Febr. (60), 22 Febr. (6). 7 Dec. (48), 10 Dec. (15).

betaling van landswege van classicale en synodale gelden weer op den ouden voet gewaarborgd [1]). Evenwel onder deze voorwaarden, dat vooraf als van ouds aan het Staatsbewind vergunning tot het houden van synode diende te worden gevraagd, dat de vergadering zelf door een of twee door het Staatsbewind aan te wijzen commissarissen-politiek zou worden bijgewoond — „om by dezelve te adsisteeren en inzonderheid toe te zien, dat op dezelve geene politicque zaken worden verhandeld ofte ietwes, hetgeen de openbare zekerheid van den staat zoude kunnen stooren, ondernomen" — en dat na afloop van dien de acta bij het Staatsbewind en het Departementaal Bestuur dienden te worden ingezonden.

Op dit besluit werd ook in Drente onmiddellijk gereageerd. 21 September d. a. v. besluit reeds de classis Roldana ook de andere classen aan te zoeken om samen

---

1) De considerans is bijzonder typeerend: .... „in aanmerking genomen zijnde, dat hoezeer ook de Maatschappy aan elk harer leden eene onbepaalde vryheid moet laten om zoodanigen godsdienst te belyden en aan te hangen, als dezelve voor hun nuttig en noodzakelijk oordeelen, mits in dezelve niets worde geleerd hetgeen de gevestigde regeering of openbare rust kome te storen, het echter niet min zeker is, dat de invloed van den godsdienst op het bestaan en voordduuring van de burgerlyke Maatschappy van dat uiterste gewigt zy, dat dezelve niet geheel aan het oppertoezicht van de politicque regeering behoort te worden onttrokken; dat dit te gevaarlyker zoude zijn in een staat, alwaar de leeraars der voormaals heerschende kerk alnog aan de geëtablisseerde en nimmer door eene wettig geconstitueerde magt afgeschafte kerkordening zijn verbonden, op dezelve zijn aangesteld en in hunnen dienst bevestigd, alsmede daarop den eed afgelegd hebben en dus als leden van het geheele lichaam der kerk verpligt zijn niet alleen consistoriale maar ook classicale en synodale vergaderingen en andere daaraan verbondene werkzaamheden waar te nemen; dat vooral de synodale vergaderingen, alwaar niet alleen de belangen van de Hervormde kerken van één Departement, maar ook door de subsisteerende correspondentiën met de synoden der andere Departementen, die van alle de Hervormde kerken in het Bataafsch Gemeenebest worden behandeld en behartigd en die vergadering eigenlijk gezegd moet worden te zijn eene zekere kerkelyke rechtbank in het hoogste ressort en welkers uitspraken soms van het hoogste gewigt op de burgerlyke Maatschappy kunnen zijn, een zeker politicq toezicht behoeven tot voorkoming van alle verwarring en nadeelige botzingen" enz.

vergunning te vragen tot het houden van synode en op herstel der kerkvisitatie door deputaten als van ouds aan te dringen. Ook de classis Emmana had 7 Sept. op instigatie der classis Meppelana besloten om het houden van synode te moveeren; een voorstel om alsdan zich met de synode van Overijsel te „incorporeeren" vond geen instemming.

De resultaten bleven niet uit: 13 April 1804 qualificeerde het Departementaal Bestuur „ten overvloede" de predikanten van Gasselte, Diever en Oosterhesselen „om als van ouds de gewoone synodale kerkvisitatie te moogen doen"; 19 April 1805 verleende het Staatsbewind vergunning tot het houden van synode.

De synode werd 11 Juni en volgende dagen van hetzelfde jaar te Assen gehouden [1]), bijgewoond door het lid van het Departementaal Bestuur J. H. Oosting als commissaris-politiek. Besloten werd o. a. de approbaties van predikants-beroepingen voortaan weer aan het politiek bestuur te verzoeken. De onderbroken herziening der kerkenorde zou weer worden opgevat. Bovendien was men van meening, „dat de approbatie der acten van deze H. Kerkvergaderinge bij 't Departementaal Bestuur zal moeten geschieden". Dientengevolge verzochten visitatoren 11 Juni 1806 aan het Landschapsbestuur autorisatie tot het doen van visitatie en tevens approbatie der acta synodalia voor zoover hun aanstelling betrof: de autorisatie werd verleend, „ofschoon het bestuur der landschap Drenthe zig niet kan houden gemagtigd de acta synodi .... geheel of gedeeltelijk goed te keuren".

Inmiddels hadden — gelijk bekend genoeg is — wederom op politiek terrein groote veranderingen plaats gehad, welke den band tusschen kerk en staat steeds meer hadden toegehaald. Reeds art. 4 der staatsregeling van 1805 had bepaald, dat het gouvernement alle bestaande kerkgenootschappen zou handhaven in „de ongestoorde uitoefening van hunne kerkelijke instellingen": „het neemt de nodige

---

1) De acta zijn aanwezig in het *Archief der Drentsche Synode.*

maatregelen, welke de bijzondere omstandigheden van deze kerkgenootschappen met betrekking tot de openbare rust en algemeene welvaart vereischen". De constitutie van het Koninkrijk Holland van het volgend jaar ging echter nog een belangrijken stap verder: door den Koning en de Wet — aldus art. 6 — wordt bepaald „al hetgeen noodzakelijk geoordeeld wordt betreffende de organisatie, de bescherming en de uitoefening van alle eerdiensten".

Van deze bevoegdheid heeft koning Lodewijk niet geaarzeld gebruik te maken. Zoo werd als bezuinigingsmaatregel bij koninklijk besluit van 5 Sept. 1807 inkrimping en combinatie van vacant komende predikantsplaatsen, die uit 's lands kas bezoldigd werden, voorgeschreven.

Van veel ingrijpender belang echter was het koninklijk besluit van 2 Augustus 1808, in het bijzonder handelend over de predikantstractementen, de verdeeling van kerkelijke goederen en de organisatie der eerediensten [1]).

De predikanten van den Hervormden godsdienst — aldus art. 1 — blijven in het genot van de hun totdusver toegekende tractementen. Daarnaast zullen, voorzoover de schatkist zulks toelaat, in het vervolg ook bezoldigd worden geestelijken van andere gezindten, die tot dusverre niet door den Staat zijn onderhouden (art. 2). De uitkeeringen uit de publieke kassen aan kerkelijke bedienden als kosters, voorlezers, organisten, catechiseermeesters e. d. komen met 1 Januari 1810 te vervallen (art. 6).

Wat de kerken, de gebouwen tot den openbaren eeredienst geschikt, en de daaraan behoorende fondsen aangaat bepaalt art. 9, dat men dadelijk zal overgaan tot het maken van schikkingen, welke het meest overeenkomen met de gesteldheid der onderscheidene godsdienstige gezindheden in iedere stad of plaats. Daartoe zullen commissiën worden benoemd; het werk zal in 1809 moeten worden ten einde gebracht. „Nadat voorschrevene schikkin-

---

1) Afgedrukt bij Van de Poll, *Verzameling van vaderlandsche Wetten en Besluiten*, blz. 419.

gen zullen zijn gemaakt, zal het onderhoud der kerken en andere gebouwen, tot den eeredienst gebruikt wordende, ten laste van de godsdienstige gezindheid komen, welke het gebruik en bezit derzelven zal hebben".

En eindelijk houdt art. 13 in, dat de Minister van Eeredienst uit de erkende godsdienstige gezindheden commissiën zal benoemen ter advies „wegens de te nemen schikkingen tot het definitivelijk regelen van al hetgene den eeredienst der onderscheidene gezindheden betreft".

Wat de uitbetaling van tractementen aan leeraars van andere gezindten als de Hervormde aangaat wijs ik erop, dat bij ministeriëele beschikking van 14 Maart 1809 een jaarlijksch tractement van f 400,— voor den pastoor te Coevorden werd uitgetrokken; de subsidieering van Roomsch Katholieke en Luthersche voorgangers in het algemeen werd bij koninklijk besluit van 11 Sept. 1809 voor 1810 op f 120,000 bepaald [1]).

In zake de te treffen schikkingen over de kerkgebouwen en goederen zijn nog verschillende koninklijke beslissingen gevolgd. 23 September reeds werd gedecreteerd, „dat het Zijner Majesteits meening niet is geweest om door de daarbij bedoelde commissie een generaal onderzoek te laten doen en schikkingen te projecteren omtrent de kerken in alle steden en plaatsen, maar alleen om dezelve te doen werkzaam zijn op plaatzen, alwaar reeds geschillen over het bezit der kerken exteren". Laatstelijk is bij koninklijk besluit van 10 November 1809 bepaald, dat na eèn maand na publicatie geen reclames betreffende kerkgebouwen en goederen meer werden aangenomen, zullende de niet gereclameerd hebbende gezindten geacht worden van hun recht te hebben afstand gedaan. Terwijl de Drentsche Landdrost volstond met deze beslissingen als „alhier van geene applicatie" voor kennisgeving aan te nemen [2]), heeft hij wel krachtens aanschrijving van den

---

1) Zie ook: *Gedenkstukken* V², blz. 477 e. v.

2) *Verbaal* i. d. 4 Oct. (fol. 15), 29 Dec. 1808 (fol. 464 v°) en 17 Nov. 1809 (fol. 284).

Minister van Eeredienst en Binnenlandsche Zaken met het oog op den in art. 9 gestelden termijn aan de plaatselijke autoriteiten gelast „te zorgen, dat zoodanige kerkgebouwen, als thans mogten zijn onder de behering van plaatselijke besturen, worden overgegeven en in administratie gelaten aan de kerkelijke gemeenten, welke daarvan op den 1en Louwmaand aanstaande het bezit en gebruik zullen hebben; mitsgaders dat zoowel het onderhoud als de inkomsten dier gebouwen aan genoemde kerkgenootschappen worden overgelaten" [1]).

Nog in de laatste periode zijner regeering heeft Koning Lodewijk — bij besluit van 18 Mei 1810 — de burgerlijke gemeenten gelast de pastorieën aan de kerkelijke in eigendom over te dragen [2]).

Practisch aanwijsbare resultaten hebben deze laatste besluiten zooveel Drente aangaat niet opgeleverd, zoodat ik in het kader dezer monographie met deze vermelding zonder meer meen te kunnen volstaan.

Betreffende de organisatie der verschillende eerediensten wijs ik erop, dat voor dien der Hervormden een consuleerende commissie is benoemd, die in Augustus 1809 een „concept-reglement op de organisatie van het Hervormd kerkgenootschap in het koningrijk Holland" [3]) bij den Minister van Eeredienst indiende, hetwelk o.a. een uitvoerige beheersregeling inhield. Tot uitvoering is het evenwel niet gekomen; wèl was reeds bij koninklijk besluit van 7 April 1809 een algemeen reglement voor alle Hervormde gemeenten ingevoerd betreffende de waarneming der vacatures.

Ten besluite van de bespreking der periode van het

---

1) T. z. p. i. d. 14 Dec. 1809 (fol. 452).

2) Ook dit besluit achtte de Landdrost „alhier van geene applicatie" op grond van de hem door de kwartierdrosten uitgebrachte rapporten, „dat alle de pastoryhuizen sedert ondenkelijke tijden in eigendom hebben toebehoord aan de respective Hervormde gemeenten in dit departement" (*Verbaal* i. d. 29 Mei 1810 fol. 336 v°, 20 Juli fol. 117).

3) Het concept — voorzien van een historische inleiding — is afgedrukt bij C. Hooyer, *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten*, blz. 489 e. v.

Koninkrijk Holland wil ik nog wijzen op een koninklijk decreet van 1 April 1809, waarbij bedragen werden uitgetrokken voor het houden van vergaderingen van kerkelijke commissiën of synodi contractae, welke niet door commissarissen-politiek zouden worden bijgewoond. Dientengevolge is de Drentsche synode — voor het laatst! — 15 Augustus en volgende dagen van hetzelfde jaar bijeen geweest in den vorm van een synodus contracta [1]).

Ook bij de kortstondige inlijvingsperiode dienen wij even stil te staan, aangezien zij hetgeen na 1814 geschiedde verklaart en eenigermate rechtvaardigt.

Het keizerlijk decreet van 18 October 1810, bevattend een algemeene organisatie der Hollandsche Departementen voor 1811, handhaafde op kerkelijk gebied den bestaanden toestand. Het keizerlijk decreet van 29 Oct. 1811 evenwel hield in, dat in 1812 de eerediensten in Holland zouden worden georganiseerd in overeenstemming met de wetten van het Keizerrijk; een commissie zou worden in het leven geroepen „pour préparer l'organisation des cultes conformément aux lois, qui régissent cette partie de l'administration publique dans l'Empire, proposer la répartition des édifices entre les diverses communions et la division du territoire en cures, succursales, consistoires et fabriques" [2]). De benoeming der commissie volgde bij decreet van 24 Januari 1812; haar werd nogmaals met nadruk voorgehouden: „les projets d'organisation devront être conformes aux lois et décrets, qui régissent le reste de l'Empire et notamment à la loi organique du 18 Germinal an X" [3]). Een uitvoerig rapport der commissie is in Augustus 1811 door d'Alphonse naar Parijs verzonden, maar uitvoerende maatregelen zijn achterwege gebleven.

In welken toestand de Hervormde gemeenten door deze

---

1) De acta zijn aanwezig in het *Archief der Drentsche Synode.*

2) *Gedenkstukken* VI², blz. 787. Vergelijk voor dit en het volgende: Dr. H. T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand*, blz. 37 e. v.

3) T. a. p., blz. 794. De wet is afgedrukt bij L. Rondonneau, *Collection des lois françaises ... exécutoires dans les Départemens de la Hollande et autres réunis à la France depuis 1810*, VI, blz. 370 e. v.

voorschriften zijn geraakt, is niet geheel duidelijk: ongetwijfeld was er onzekerheid en verwarring. 30 Augustus 1811 brengt de Prefect in het Departement van de Wester-Eems ter kennis o. a. van deputaten der synode in het voormalige departement Drente en de classen een aanschrijving van den Minister van Eeredienst, houdend dat „hoezeer art. 206 van het decreet van den 18 October 1810 medebrengt, dat de organisatie van de Protestantsche geestelijkheid, thans bestaande, zal worden in stand gehouden in 1811, echter aan de andere kant de wet van den 18 Germinal 10de jaar in gemeld(e) Departement(en) heeft moeten gepubliceerd worden en dat die wet moet worden ter uitvoer gebragt, voor zooverre dezelve bestaanbaar is met de tegenwoordige staat van organisatie", op grond waarvan eenige voorschriften betreffende de vervulling van vacatures worden gegeven [1]). 16 Juli 1812 doet de Onder-Prefect toezegging mede te zullen werken, dat de Assensche kerk tot een consistoriale wordt verklaard [2]). In deze jaren zijn de classen als vroeger blijven bijeenkomen: van synodale vergadering schijnt geen sprake te zijn geweest. Groote verwarring ontstond in de betaling der predikantstractementen. Den 6en Jan. 1812 bracht de Prefect ter kennis, dat volgens het reeds genoemde keizerlijk decreet van 29 Oct. ll. de kosten op de eereddiensten vallende over 1811 door de gemeenten dienden te worden gedragen, welke daartoe $^1/_{15}$ hunner inkomsten over 1811 nog in 's rijks schatkist hadden over te storten [3]). De keizer trouwens had die posten reeds van het budget voor 1811 geschrapt. In Juni 1812 was er over 1811 nog niets uitbetaald! Ook

---

1) *Staten-archieven* no. 1663 i. d. 6 Sept. 1811 (no. 26).

2) T. z. p. i. d. (no. 3).

3) T. z. p. i. d. 12 Jan. 1812 (no. 54); aan den maire van Havelte berichtte de Onder-Prefect 28 Aug. 1813 (no. 3), „dat het onderhoud van de kerk en kerktoren in uwe gemeente volgens de tegenswoordige orde van zaken door de gemeente moet worden gedragen". Een zelfde beslissing betreffende kerk en school te Sleen 1 Oct. 1813 (no. 1).

hier evenals elders regende het dan ook klachten [1]). Vandaar dat dan ook Willem I spoedig na de restauratie, reeds bij souverein besluit van 19 Jan. 1814 de uitbetaling der tractementen op den voet van voòr 1810 hersteld heeft.

Wij zijn hiermede gekomen tot de eind-periode; het karakter dezer monographie veroorlooft wel haar zoo vluchtig mogelijk te doorloopen.

De betreffende bepalingen der grondwet van 1814 getuigen nog van zekere voorkeur voor den „Christelijken Hervormden" godsdienst: dezen zal de Souvereine Vorst belijden (art. 133), aan „de Christelijke Hervormde kerk" wordt in het bijzonder de betaling der traktementen gewaarborgd (art. 136). Maar de medaille heeft haar keerzijde: „onverminderd" — aldus art. 139 — „het regt en de gehoudenis van den Souvereinen Vorst om zoodanig toezigt over alle de godsdienstige gezindheden uit te oefenen, als voor de belangen van den Staat dienstig zal bevonden worden, heeft Dezelve bovendien in het bijzonder het regt van inzage en beschikking omtrent de inrigtingen van die gezindheden, welke volgens een der voorgaande artikelen eenige betaling of toelage uit 's Lands kas genieten". Deze voorkeur en beschikkingsrecht zijn bij de herziening in 1815 ten gevolge van de vereeniging met België begrijpelijkerwijs vervallen (artt. 190 e. v.).

Het is bekend genoeg, dat Willem I niet geaarzeld heeft het punt van organisatie der Hervormde Kerk te entameeren [2]). De Raad van State adviseerde [3]), dat de bemoeiingen van den Vorst zich tot beschikkingen van financiëelen aard zouden beperken en daartoe een con-

---

1) Zie b.v. *Verbaal Onder-Prefect* i. d. 12 Sept. 1811 (fol. 241).

2) Betreffende het Israëlitisch kerkbestuur was reeds ingegrepen bij souverein besluit van 26 Febr. 1814 (Stbl. no. 30), „houdende vernietiging der tegenwoordige organisatie van het Israëlitisch kerkbestuur en vaststelling van nadere bepalingen dienaangaande".

3) Het hier volgende ontleend aan C. Hooyer, *Kerkelijke Wetten voor de Hervormden in het Koningrijk der Nederlanden*, blz. 21 e. v., alwaar ook afgedrukt het reglement van 1816 en de wijziging van art. 15.

suleerende commissie zou worden benoemd. De benoeming van een zoodanige commissie is bij geheim besluit van 28 Mei 1815 gevolgd: aan elk der leden heeft de Secretaris van Staat voor de Binnenlandsche Zaken een onderhands ontworpen algemeen reglement 17 Juni toegezonden. Het ontwerp is eind October, door den commissaris-generaal eenigszins gewijzigd, den Koning aangeboden en nogmaals gewijzigd na onderhandelingen tusschen 3 leden uit den Staatsraad en den Commissaris-Generaal. Ten slotte is bij koninklijk besluit van 7 Januari 1816 het „Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden" uitgevaardigd, dat „met den meesten spoed en in deszelfs geheel" nog in het zelfde jaar diende in werking te worden gebracht. Ter uitvoering daarvan heeft de Commissaris-Generaal het reglement 1 Februari d. a. v. ter kennis gebracht van „de thans nog bestaande collegiën van deputaten der synoden van de Hervormde Kerk in dezelve provinciën", van „alle de classen der Nederduitsche Kerken" enz. [1]). De omzetting der bestaande colleges in de nieuwe is in Drente regelmatig en spoedig gevolgd: zoo is het classicaal bestuur der classis van Assen, vervangend de classis Roldana, reeds 27 Maart d. a. v. geinstalleerd [2]).

Wijziging in het reglement was in art. 15 uitsluitend aan den Koning voorbehouden „op voorstel of immers na voorafgaande overweging bij het Synode, hetwelk echter vóór en aleer ten dezen besluit te nemen, daarop de consideratiën zal inwinnen van de Provinciale Kerkbesturen". Dit voorschrift is bij koninklijk besluit van 25 Juli 1843 in dien zin gewijzigd, dat veranderingen voortaan van de Synode zouden hebben uit te gaan, „en zal zoodanig besluit, alsvorens te worden uitgevoerd, aan Zijne Majesteit den Koning ter bekrachtiging worden aangeboden". Dien overeenkomstig is in de volgende jaren de herziening van het reglement door de Synode ter hand genomen en deze

---

1) *Archief Gouverneur* i. d. 8 Febr. 1816 (no. 2).
2) *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 1910, blz. 406.

bij koninklijk besluit van 23 Maart 1852 [1]) bekrachtigd onder 11 reserves — o. a. in zake het beheer —, welke bij koninklijk besluit van 22 Juli 1870 zijn ingetrokken [2]).

In art. 90 van het Algemeene Reglement was uitdrukkelijk uitgesproken, dat het reglement geen veranderingen bracht in „de administratie der kerk-, pastorij-, custorij- en andere gemeenten-fondsen", wel zou het Ministeriëel Departement in vervolg van tijd ook in deze den Koning „de noodige voordragten" hebben te doen (art. 92). Als gevolg hiervan zijn voor de verschillende provinciën — voor Drente in het jaar 1820 — door den Koning reglementen op de administratie der kerkefondsen en de kosten van den eeredienst vastgesteld: zij riepen de Provinciale Colleges van Toezicht, de kerkvoogdijen en de colleges van notabelen in het leven [3]). Het Drentsche College van Toezicht b.v. was samengesteld uit 7 leden, waaronder de Gouverneur der provincie als voorzitter en 2 leden van Gedeputeerde Staten (art. 2), het was belast met „het algemeen toezigt over de administratien van kerkelijke fondsen in alle gemeenten der provincie" (art. 6). Hoe ver in het reglement de overheidsbemoeiing ging, typeert b.v. art. 76, bepalend, dat voor verkoop van kerkelijke eigendommen toestemming van Gedeputeerde Staten, voor verkoop van vaste goederen en 's lands effecten zelfs autorisatie van den Koning noodig is.

Aan dezen staat van zaken is een einde gemaakt door het koninklijk besluit van 9 Februari 1866, „wenschende" — gelijk de considerans het uitdrukt — „de regtstreeksche tusschenkomst van den Staat bij het beheer der goederen van de Hervormde Kerk te doen ophouden en te dien aanzien aan die Kerk gelijke vrijheid te verzekeren

---

1) Vergelijk betreffende het in den tekst medegedeelde: W. Heineken, *De Staat en het Kerkbestuur der Nederlandsch-Hervormden sedert het herstel onzer onafhankelijkheid*, blz. 155 e. v., 179, 240 e. v.

2) Het besluit is afgedrukt in de *Handelingen der Synode* van 1870, blz. 171.

3) De reglementen zijn o. a. afgedrukt bij Hooyer, *Kerkelijke Wetten*, blz. 195 e. v.

als door andere gezindheden genoten wordt". Buiten werking werd de bepaling gesteld, dat de Commissaris des Konings en leden van Gedeputeerde Staten als zoodanig zitting namen in de Colleges van Toezicht (art. 1). Uit de Provinciale Colleges werd een Algemeen College van Toezicht gevormd, waaraan alle bevoegdheden, welke bij besluiten of reglementen ten aanzien van het goederen-beheer aan den Koning waren voorbehouden of den ministers toegekend, werden overgedragen (art. 5). Evenwel zou het geheele besluit na verloop van 3 jaren van rechtswege vervallen en tevens de provinciale en andere op het goederen-beheer betrekking hebbende reglementen of besluiten (art. 11); deze termijn is op het laatste nippertje nog bij koninklijk besluit van 3 Februari 1869 met een half jaar verlengd.

Het Algemeen College — dat zelf omtrent zijn positie in het onzekere verkeerde [1]) — is in 1868 voor den dag gekomen met een „besluit ter voorloopige organisatie van de Nederlandsche Hervormde Kerk aangaande het beheer der kerkelijke goederen en fondsen bij hare gemeenten en het toezigt daarop". Volgens dit besluit zouden in het begin van 1869 trapsgewijze nieuwe colleges van notabelen, kerkvoogden, Provinciale Colleges en Algemeen College worden samengesteld. Het laatste zou vervolgens een nadere regeling van het beheer ontwerpen, doch dit eerst in verdubbelden getale vaststellen.

Het besluit is door het Algemeen College aan „de administratiën der kerkelijke goederen bij de Hervormde gemeenten" toegezonden, voorzien van een aanschrijving, waarin er ernstig op werd aangedrongen om deze organisatie in iedere gemeente in werking te brengen. De meeste kerkvoogdijen zijn met dit voorstel accoord gegaan en zoo heeft het dubbele Algemeen College 17 Juni 1870 het thans nog geldende „algemeen reglement op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de Hervormde

---

1) Vergelijk: Mr. A. van der Laan, *De Scheiding van Kerk en Staat in haren Overgang*, passim.

gemeenten in Nederland en het toezigt daarop" vastgesteld.

Evenwel had het College terecht krachtig op aanvaarding der nieuwe regeling aangedrongen, maar dwingen' kon zij daartoe natuurlijk niet [1]): de verhouding tusschen de Colleges en de kerkvoogdijen kon voortaan slechts contractueel zijn, beheerscht door de gewone regelen van het verbintenissen-recht [2]). Vandaar dat een aantal kerkvoogdijen den band niet hebben vernieuwd en aan z. g. vrij beheer de voorkeur hebben gegeven. In Drente is zulks slechts bij uitzondering geschied: van de thans bestaande 55 Drentsche Hervormde gemeenten zijn slechts 7 niet bij de beheersregeling aangesloten. Tot deze gunstige verhouding mag wellicht de omstandigheid hebben medegewerkt, dat het Drentsche Provinciaal College in 1839 een fonds voor noodlijdende kerken heeft opgericht, dat in 1912 reeds een kapitaal van nominaal f 80.000 op het Grootboek bezat [3]).

Ik ben thans tot het einde dezer artikelen-reeks gekomen en meen het doel, dat ik mij bij het begin daarvan heb voorgesteld, bereikt te hebben. Niet meer dan een monografie betreffende Drente is in dezen steeds de gedachtengang geweest; dat zij bruikbare gegevens moge hebben bijgebracht voor een uitvoeriger, algemeener behandeling, vooral wat de slot-periode aangaat, moge in vervolg van tijd blijken.

Assen.

---

1) Vergelijk Mr. van der Laan, t. a. p., blz. 108/9.

2) Bepaaldelijk wat de mogelijkheid van ontbinding der overeenkomst betreft. De vonnissen der rechtbanken te Utrecht en 's Hertogenbosch d.d. 27 Juni 1888 (*Wbl. v. h. Recht* no. 5578) en 21 Febr. 1896 (ib. no. 6921) daarentegen beslisten, dat een kerkvoogdij zich eenmaal bij het algemeene beheer hebbend aangesloten, daarop nimmer kan terugkomen.

3) *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 1915, II, blz. 374; *Nieuw Kerkelijk Handboek*, jaargang 1917, blz. 311 noot.

OVERZICHT VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE DE NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS, VERSCHENEN SEDERT DE VORIGE OPGAVE (IN DEEL XIV [1]).

Nederlandsche kerkgeschiedenis in het algemeen.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, onder redactie van P. C. Molhuysen en P. J. Blok. Dl. IV. — Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers Mij, 1918.

Biographisch Woordenboek van protestantsche geleerden in Nederland, onder redactie van J. P. de Bie en J. Loosjes. Deel I (A—B); II (C—E). — 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1919.

A. A. van Schelven, Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16de eeuw. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1919.

G. Oorthuys, Anastasius „Wechwyser", Bullinger's „Huysboeck" en Calvijn's „Institutie", vergeleken in hun leer van God en mensch. — Leiden, E. J. Brill, 1919.

F. J. Krop, Hugenootsche en Calvinistische Stemmen. — Kampen, Ph. Zalsman, 1918.

---

1) Boeken ter aankondiging in het „Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis" te zenden aan prof. dr. J. Lindeboom, te Groningen.

G. W. Kernkamp, De tragedie der historie. — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1919.

A. Blink Kramer, Verzoening. Een psychologisch-dogmatische beschouwing. — Kampen, J. H. Kok, 1918.

K. H. Roessingh, De theologische opleiding van den predikant (Theol. Tijdschr., jaarg. 53, blz. 60—88).

A. Troelstra, Hoofdtrekken van de geschiedenis der Christelijke Kerk. — Utrecht, G. J. A. Ruys, 1918.

N. Japikse, Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887—1917. — Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatsch., 1919.

Notulen van de Staten van Zeeland 1580—1582; 1583—1586. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918, 1919.

N. Japikse, De minuut van het plakkaat der afzwering van 26 Juli 1581 (Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudh., reeks 5, dl. 6, blz. 39—63).

J. N. Jacobsen Jensen, Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden (Bijdr. en med. Hist. Gen. te Utrecht, dl. 39, blz. 214—305).

Hugo Grotius, De iure belli ac pacis. Edidit P. C. Molhuysen. Praefatus est C. van Vollenhoven. Lugd. Bat., A. W. Sijthoff, 1919.

C. P. Burger Jr., De incunabelen en de Nederlandsche uitgaven tot 1540 in de bibliotheek der universiteit van Amsterdam beschreven, met facsimiles. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1919.

Wouter Nijhoff, Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540. Afl. 1—3. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1919.

J. L. Berns, De archieven van het hof provinciaal en van de gerechten der grietenyen, steden, districten, eilanden en hoogeschool van Friesland. — Leeuwarden, Meyer & Schaefsma, 1919.

B. M. de Jonge van Ellemeet, Het Nederlandsche Archiefwezen (Stemmen des Tijds, 1919, blz. 276—288).

Geschiedkundige Atlas van Nederland, kaart 8. De zeventien provinciën in 1555, door P. J. Blok en A. A. Beekman. Blad 5—12. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1919.

A. W. Bijvanck, De archaeologische geschiedenis van Nederland (Gids, jaarg. 83, dl. 1, blz. 473—493).

Roomsch-Katholieke kerk.

In het algemeen.

D. Franses, De oudste overlevering der H. Kerk (Katholiek, dl. 156, blz. 1—15).

Apologie van het christendom. Met een inleidende verhandeling over het bestaan van God. 4de druk, bewerkt door R. van Oppenraay. — Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1919.

J. G. le Sage ten Broek, De voortreffelijkheid van de leer der Roomsch-Katholieke Kerk geschetst. Onderzoek, een heilige pligt voor alle protestanten. Opnieuw uitgegeven naar den Graafschen druk van 1843, door Th. H. van Oppenraay. — Utr., Wed. J. R. van Rossum, 1918.

Cajetanus, Het katholicisme. Derde reeks apologetische konferenties. — Amst., De R. K. Boekcentrale, 1918.

Jos. Schrijnen, Uit het leven der oude Kerk. — Bussum, Uitg. Mij. v/h Paul Brand, 1919.

G. van Noort, Tractatus de Deo redemptore. Editio tertia recognita. — Bussum, Societatis editricis anonymae (antea Pauli Brand) 1918.

J. Lindeboom, Een middeleeuwsch handschrift over de biecht (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. XV, blz. 161—219).

J. Huizinga, Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden. — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1919.

M. C. van Mourik Broekman, Roomsche en protestantsche mentaliteit (De Hervorming, jaarg. 1919, blz. 81—82).

M. C. van Mourik Broekman, De aantrekkingskracht der Roomsche Kerk (De Hervorming, jaarg. 1919, blz. 105—106).

J. Mosmans, Het percentage van den doopnaam Maria in vroeger en lateren tijd (Bossche Bijdr., dl. 2, blz. 332—335).

J. de Vries Azn., De visitatie eener papistische verghaderinghe in 1549 (Oud-Holland, jaarg. 37, blz. 120—124).

J. Witlox, Koning Willem II en de Katholieken (Beiaard, jaarg. 4, dl. 1, blz. 177—193).

Afzonderlijke bisdommen en kerken.

G. C. A. Juten, Kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hilvarenbeek (Taxandria, jaarg. 26, blz. 72—80).

P. M. Grijpink, Kerkelijk register op de rekeningen van den vicaris-generaal van het bisdom Utrecht (Bijdr. gesch. bisdom v. Haarlem, dl. 39, blz. 144—160).

W. Lampen, Uit de oudste kerkelijke geschiedenis van Walcheren (Bijdr. gesch. bisdom v. Haarlem, dl. 39, blz. 18—33).

F. Franssen, De troebelen in het Bossche vicariaat tijdens de overheersching van Napoleon I (Bossche Bijdragen, dl. 2, blz. 12 - 40, 338—357).

J. J. Graaf, Opvolging der Haarlemsche kanunniken van het oud-kapittel (Bijdr. gesch. bisdom v. Haarlem, dl. 38, blz. 329—351).

J. J. Graaf, Het archief van het oud-kapittel van Haarlem; hoe bijeengekomen en hoe bewaard? (Bijdr. geschied. bisdom v. Haarlem, dl. 38, blz. 263—316).

Naamlijst der geestelijken die in het bisdom van Haarlem in bediening waren bij het einde van het jaar 1918. — Haarlem, Elect. drukk. v. h. St. Jacobs-godshuis, 1919.

C. Rijken, De roomsch-katholieke en protestantsche kerken en pastorieën te Veldhoven (Taxandria, jaarg. 25, blz. 89—97).

J. S. van Veen, Een blaadje uit de kerkelijke geschiedenis van Lottum (Maasgouw, jaarg. 39, blz. 41—44).

J. S. van Veen, Roomsch-katholieke geestelijken in Gelderland (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 44, blz. 105—128).

P. van Meurs, Berichten over kerkelijke zaken te Gorkum en in het land van Arkel kort voor de Hervorming (Ned. Arch. v. Kerkgesch., N. S., dl. 14, blz. 253—265).

W. Goossens, Bijdrage tot de geschiedenis der parochie Valkenburg (Maasgouw, jaarg. 38, blz. 45—46; en vlg.).

A. Frenken, De kerken van Rixtel en Helmond (Bossche Bijdragen, jaarg. 2, blz. 102—121).

E. H. Rijkenberg, Het hl. miraculeus bloed van Alkmaar. — Alkmaar, Drukk. v/h A. Kusters, 1918.

J. G. Th. Grevenstuk, Een oud memorieboek van Abcoude (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 44, blz. 1—99).

G. A. Hulsebos, Stichting van een geestelijk en kerkelijk officium op het altaar van Sint Anna in Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht door Joost en Cornelis Adriaansz. van 1473 (Ned. Arch. v. Kerkgesch., N. S., dl. 14, blz. 321—328).

J. de Hullu, Aanteekeningen betreffende de Katholieken te Deventer en omstreken en in Twente (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 44, blz. 314—322).

L. J. van der Heyden, St. Georgius en St. Lucia vicarie te Oud-Zevenaar (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 44, blz. 323—342).

J. S. van Veen, Een geschil over de pastorie van Oyen (Bossche Bijdragen, dl. 2, blz. 305—317).

J. C. Breen, Kerkdiefstallen in de Nieuwe- en Oudekerk te Amsterdam in 1545 en 1547 (Bijdr. gesch. bisdom v. Haarlem, dl. 39, blz. 34—43).

A. Waeijer, Nopende het aertspriesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen; handschr. uitgeg. door G. A. Meyer (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 45, blz. 7—128).

Ch. C. V. Verreyt, Aanteekeningen betrekkelijk noordbrabantsche roomsch-katholieke geestelijken (Taxandria, jaarg. 25, blz. 289—298).

A. Welters, Stichtings-oorkonde van het altaar van St. Silvester in de kerk van Echt (Maasgouw, jaarg. 38, blz. 89—91).

GEESTELIJKE ORDEN, ABDIJEN EN KLOOSTERS.

W. Blommaart, De priors van Mariëndonk (Taxandria, jaarg. 26, blz. 40—43).

Johanna M. Sernée, Bijdrage tot de kennis der finantieële administratien van de geestelijke stichtingen in Delfland na 1572 (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. XV, blz. 124—132).

Doodsberichten van Franciscanen met bibliografie hunner geschriften (Neerlandia Franciscana, II, 2, blz. 127—154).

G. A. Meyer, De Jezuïeten-kerkjes te Zwolle. (Versl. en meded. v. d. vereen. v. d. beoef. v. Overijsselsch regt en gesch., dl. 36, blz. 19—53).

G. C. A. Juten, Het refugiehuis der Antwerpsche Karthuizers te Bergen op Zoom (Taxandria, jaarg. 25, blz. 305—307).

K. L. Schamp, Verdwenen kloosters in Rotterdam (Buiten, jaarg. 13, blz. 140—142).

H. Martin, Nieuwe bronnen voor de geschiedenis van het Karmelieter klooster te Woudsend (Navorscher, jaarg. 67, blz. 373—384).

G. C. A. Juten, Bijdrage tot de geschiedenis van Marienkroon te Heusden (Taxandria, jaarg. 25, blz. 241—245).

A. F. van Beurden, Gegevens over Roermondsche kloosters (Limburg's Jaarboek, jaarg. 24, blz. 76—82).

L. van Miert, Mislukte vestiging der Jesuieten te Venlo 1625 (Limburg's Jaarboek, jaarg. 24, blz. 58—62).

J. van der Hammen Nicz., Het klooster Nazareth te Waalwijk ± 1450—1750 (Bossche Bijdr., dl. 2, blz. 204—236).

A. van Haersolte van Holthe tot Echten, Een non uit het vrouwenklooster te Diepenveen (Onze Eeuw, jaarg. 18, dl. 3, blz. 203—225).

J. S. van Veen, Bijdrage tot de geschiedenis van de Begaardenkloosters van St. Theobaldus te Roermond en van St. Joost te Maasbracht (Maasgouw, jaarg. 38, blz. 49—51).

J. Kleyntjens, Copie uit een register van de abdij van Loosduinen (Navorscher, jaarg. 66, blz. 523—526).

A. Hallema, Friesche kloosterlijsten (Vrije Fries, dl. 26, blz. 103—116).

G. van Arkel, Overwelfde doorgang onder het Cellebroedersconvent in de Nes (Amstelodamum, jaarg. 16, blz. 169—177).

Levensberichten, letterkunde.

J. C. van der Loos, Adam Beckers van „De Krijtberg" te Amsterdam in betrekking tot zijne kerkelijke overheid (Bijdr. gesch. bisdom v. Haarlem, dl. 38, blz. 352—402).

E. M. Erens, Lucie Christine, eene mystieke onzer dagen (Beiaard, jaarg. 3, dl. 2, blz. 32—53).

W. Goossens, Boedelbeschrijving ten sterfhuize van pastoor Jacobus Fabritius te Kerkrade in Maart 1609 (Maasgouw, jaarg. 38, blz. 20—23).

Th. Goossens, Franciscus Sonnius (Bossche Bijdragen, jaarg. 2, blz. 49—78).

C. J. Zwijsen, Een jaar kapelaan te Helmond 1773—1774 (Bossche Bijdragen, jaarg. 2, blz. 79—101).

L. van Miert, De eerste noord-brabantsche Jezuïet, p. Cornelius Brogelmans 1514—1578 (Bossche Bijdragen, dl. 2, blz. 133—140).

J. C. van der Loos, Pogingen tot herstel der hiërarchie onder het aartspriesterschap van H. F. ten Hulscher (Bijdr. gesch. bisdom v. Haarlem, dl. 39, blz. 44—134).

M. van Rhijn, Wilhelmus Sagarus (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. XV, blz. 115—223, 239).

L. van Miert, De rozenkrans van den H. Franciscus Xaverius door Vondel bezongen (Studiën, jaarg. 51, dl. 92, blz. 57—66).

Th. Horsten, Vondels vrede-ideaal (Tijdschr. v. taal en letteren, jaarg. 6, blz. 137—154).

Kerkelijk en godsdienstig leven. onderwijs.

B. Kruitwagen O. F. M., De vereering van den zoeten naam Jezus in de Nederlanden (Neerlandia Franciscana, jaarg. 1, blz. 329—357).

J. A. F. Kronenburg, Maria's feestkring in Nederland. — Amst., de R. K. Boekcentrale, 1919.

A. J. van Erp, De relikwieën van St. Oda (Bossche Bijdragen, dl. 2, blz. 329—331).

M. W. A. Wijtenburg, Onze oud-hollandsche liturgie (Katholiek, dl. 155, blz. 137—147).

A. G. J. Mosmans, Kerkstoringen in de 17de eeuw (Bossche Bijdragen, jaarg. 2, blz. 122—132).

J. P. W. A. Smit, Welke boeken in het jaar 1525 op de Latijnsche school te Breda gebruikt werden (Het Boek, 1919, blz. 120—123).

J. C. van der Loos, Jansenistica 1741 (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 44, blz. 100—104).

J. Kleyntjens, Jansenistische beroeringen omstreeks 1690 (Archief gesch. aartsbisdom van Utrecht, dl. 44, blz. 157—256).

KERKGEBOUWEN. KERKELIJKE KUNST.

R. Ligtenberg, Die Romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden. — Haag, Mart. Nijhoff, 1918. I. Die Reliefplastik und der Bauornamentik.

S. Leurs en C. F. X. Smits, Oud-nederlandsche bouwkunst; kempische torens (Oud-Holland, jaarg. 36, blz. 42—52).

H. P. Coster, Nog eens: de St. Catharina of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch (Bull. ned. oudheidk. bond, serie 2, jaarg. 11, blz. 41—45).

J. Six, Zesde voorloopig verslag omtrent de schilderingen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen (Bull. ned. oudh. bond, serie 2 jaarg. 11, blz. 68—70).

H. E. van Gelder, De zestiende-eeuwsche glasschilderingen in de Haagsche Sint Jacobskerk (Oud-Holland, jaarg. 36, blz. 1—41).

P. Buschmann, Het oxaal van 's-Hertogenbosch (Onze Kunst, jaarg. 17, blz. 1—27).

A. Loosjes, De Wester- of St. Gommaruskerk te Enkhuizen (Buiten, jaarg. 12, blz. 484—487).

Gustaaf van Kalcken, Peintures ecclésiastiques du moyen-âge. Eglise St. Pancrace à Enkhuysen. Eglise St. Jean. — Salle Marnix, Utrecht. — Eglise de Leur. Eglise St. Laurent, Alkmaar. — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Fils, 1919.

V. C. Habicht, Een bijdrage tot de kennis der nederlandsche schilderkunst van omstreeks 1520 (Oude Kunst, jaarg. 4, blz. 278—284).

H. E. van Gelder, Nieuws over Jan van Scorel (Oud-Holland, jaarg. 36, blz. 177—182).

J. Veth, Quinten Metsijs (Gids, jaarg. 83, dl. 2, blz. 473—484).

J. F. M. Sterck, De Calvarieberg door Jan van Scorel in de Oude kerk te Amsterdam (Amstelodamum, jaarg. 16, blz. 179—192).

J. F. M. Sterck, Jan van Hout, die scilder, 1506 (Oud-Holland, jaarg. 37, blz. 87—94).

L. A. J. Keuller, Koorsluitingen (Bull. ned. oudheidk. bond, serie 2, jaarg. 11, blz. 230—242).

D. van Adrichem, Sieraden en ex-voto's van de „Sterre der Zee" te Maastricht omstreeks 1630 (Maasgouw, jaarg. 38, blz. 65—67).

H. Martin, Een stukje beeldhouwwerk, afkomstig van het voormalige Karmelieten-klooster te Woudsend (Bull. ned. oudh. bond, serie 2, jaarg. 11, blz. 203—207).

H. Martin, Een beeldje van den heiligen Dionysius (Vrije Fries, dl. 26, blz. 138—145).

Th. Goossens, Het beeld der Zoete Moeder te 's-Hertogenbosch (Bossche Bijdragen, dl. 2, blz. 237—284).

L. van Miert, Canisius-portretten (Studiën, jaarg. 51, dl. 91, blz. 144—154).

E. de Bom en H. Pottmeyer, De incunabelen of wiegdrukken van de hoofdbibliotheek der stad Antwerpen Het Boek, jaarg. 8, blz. 161—210).

J. S. van Veen, Uitspraak van het hof van Gelderland in een geschil over de levering van een kerkorgel 1558 (Oud Holland, jaarg. 37, blz, 189).

Carla H. de Jong, Bijdrage tot de kennis van de kleederdracht in de Nederlanden in de XVIe eeuw naar archivalia en litteraire gegevens en volgens de monumenten der beeldende kunst in chronologische ontwikkeling der afzonderlijke kleedingstukken gerangschikt (Oud-Holland, jaarg. 36, blz. 133—148; en vlg.).

Protestantsche kerken.

Hervormers.

J. Lindeboom, Humanisme en Reformatie (Synthese, Dl. V, 1).

H. H. Barger, Een woord over en voor de Hervorming (Stemmen voor waarheid en vrede, jaarg. 55, blz. 745—753).

A. Bruining, Het anti-trinitarisme in den hervormingstijd, Servet, de Socinianen (Nieuw Theol. Tijdschr., jaarg. 17, blz. 339—362).

P. W. J. van der Berg, De hervormers en de Zondag (Stemmen des Tijds, jaarg. 7, dl. 3, blz. 257—271).

W. K. F. Zwierzina, Nederlandsche penningen bij het vierde eeuwfeest der Hervorming (Jaarboek Kon. Ned. Gen. v. Munt- en Penningk., dl. 5, blz. 82—85).

J. C. van Slee, Maarten Luthers kloosterjaren van 1505 tot 1513 (Nieuw Theol. Tijdschr. jaarg. 7, blz. 223—247).

J. Lindeboom, De dogmenhistorische theorieën van Ernst Troeltsch (Theol. Tijdschr., jaarg .53, blz. 181—223).

J. A. Rust, Luther in Augsburg (Stemmen voor waarheid en vrede, jaarg. 55, blz. 754—789).

F. de Bruyn, Luther en de scheikunde (Studiën, jaarg. 51, dl. 92, blz. 253—256).

G. Wuisman, Het Calvinisme tijdens het voorspel van den 80-jarigen oorlog (Katholiek, dl. 153, blz. 234—250).

B. B. Warfield, Calvijn als theoloog en de stand van het calvinisme in onzen tijd. Drie redevoeringen. Met een woord vooraf van H. Bavinck. Vertaald door C. M. E. Kuyper. — Kampen, J. H. Kok, 1919.

N. Japikse, Nederland op het internationale monument der Hervorming te Genève (Elsevier's geïll. maandschr., jaarg. 28, blz. 152—164).

Herman de Vries, Genève pépinière du Calvinisme hollandais. — Fribourg (Suisse), Fragnière Frères, 1918.

A. Eekhof, De opkomst en verbreiding van het Kalvinisme in de Nederlanden (Stemmen des Tijds, 1919, Augustus, blz. 36—58).

A. Eekhof, Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht? (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S. dl. 14, blz. 273—296).

Afzonderlijke classen en gemeenten.

B. M. de Jonge van Ellemeet, Studiën op het gebied der Drentsche Kerkgeschiedenis (Ned. Arch. v. Kerkgesch. N. S., dl. 15, blz. 61—74, 281—308).

G. A. Hulsebos, De handelingen van de eerste classicale bijeenkomst van de classis Over-Veluwe, gehouden te Harderwijk, den 15^{en} Juli 1592 (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. 15, blz. 133—149).

P. C. Bloys van Treslong Prins, Nederlandsch hervormde kerk te Engelen (Taxandria, jaarg. 25, blz. 212—215).

E. J. W. Posthumus Meyjes, Kerkelijk 's-Gravenhage in vroeger eeuw. — 's-Gravenhage, Erven W. A. Beschoor, 1918.

C. Veltenaar, De doleantie te Maassluis en elders een tijdelijke breuk. — Maassluis, Maassluissche boekhandel en drukkerij, 1918.

G. A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek van Friesland over de jaren 1778—1780 (Vrije Fries, dl. 26, blz. 1—11).

M. G. Wildeman, Eenige aanteekeningen uit een notulen register van den kerkeraad te Beusichem (Navorscher, jaarg. 67, blz. 115—125).

P. Berends, Doop-, trouw- en doodsboeken in Overijssel (Ned. Archievenblad, jaarg. 26, blz. 134—140).

F. F. de Smeth, Aanteekeningen uit de kerkregisters der voormalige grietenij Ferwerderadeel (Wapenheraut, jaarg. 23, blz. 92—93).

J. Nanninga Uitterdijk, Een en ander over de hervormde gemeente te Yhorst (Nieuwe Drentsche Volksalmanak, jaarg. 37, blz. 73—88).

J. C. van Slee, Kerkelijk Raalte in het laatst der 16de en begin der 17de eeuw (Versl. en meded. v. d. vereen v. d. beoef. v. Overijsselsch regt en gesch., dl. 36, blz. 3—18).

J. N. Jacobsen Jensen, Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850. — Amst., „Genootschap Amstelodamum", 1919.

P. C. Bloys van Treslong Prins, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de kerken der provincie Utrecht. — Utrecht, A. Oosthoek, 1919.

J. S. van Veen, De Geldersche kerkelijke Rekenkamer (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., Dl. 15, blz. 234—238).

Rotterdamsch Jaarboekje, onder redactie van E. Wiersum. 7e jaarg. — Rott., W. L. & J. Brusse's Uitg. Mij., 1919.

Groningsche Volks-almanak voor het jaar 1919 (Gron., Erven B. v. d. Kamp, 1919).

R. Bijlsma, Rotterdams welvaren, 1550—1650. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

Jaarboek (Zestiende) van het genootschap Amstelodamum. — Amst., Ten Brink & De Vries, 1918.

Levensberichten. Letterkunde.

J. C. Rullmann, Dr. F. L. Rutgers in zijn leven en werken geschetst. — Rott., Drukkerij Libertas, 1918.

H. A. E. van Gelder, De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547—1626. — Amst., A. H. Kruyt, 1918.

F. D. J. Moorrees, Leven en bedrijf van Hessel Rooker, zendeling, leeraar, later hulpprediker te Fondano in de Minahassa. — Nijmegen, Firma H. ten Hoet, 1918.

J. A. Worp, Een onwaerdeerlycke vrouw. Brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade (Visscher). — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

G. A. Wumkes, Een friesch predikantstype uit de 1e helft der 19e eeuw (Vrije Fries, dl. 26, blz. 117—137).

Joh. W. A. Naber, Het leven en werken van Jeltje de Bosch Kemper. — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1918.

G. van Rijn, Nicolaas Beets. Voortgezet door J. J. Deetman. — Rott., J. M. Bredée's Boekhandel en Uitgevers Mij., 1919.

J. Severijn, Spinoza en de gereformeerde theologie zijner dagen. — Utr., Electr. drukkerij „de Industrie", 1919.

A. Eekhof, Jacobus Koelman te Sluis en de „Nadere reformatie" in Zeeland (Ned. Arch. v. Kerkgesch., N. S., dl. 14, blz. 193—209).

A. Eekhof, De wijsgeer Arnoldus Geulincx te Leuven en te Leiden (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. 15, blz. 1—24).

W. P. C. Knuttel, Adriaan de Herder (Rotterdamsch Jaarboek, reeks 2, jaarg. 6 (1918), blz. 1—13).

K. Vos, Een Rotterdamsch volksprediker (Rotterdamsch Jaarboek, reeks 2, jaarg. 6 (1918), blz. 29—33).

L. Knappert, Legende over den doop van Frederik Hendrik (Ned. Arch. v. Kerkgesch., N. S., dl. 14, blz. 246—252).

K. Vos, Anneken Jans (Rotterdamsch Jaarboek, reeks 2, jaarg. 6, blz. 14—28).

N. Adriani, Johannes Albert Traugott Schwarz (Med. ned. zendelinggen., dl. 62, blz. 93—106).

G. A. Evers, Boekdrukker, ketter en banneling, Jan Zeverss. te Utrecht (Bibliotheekleven, jaarg. 3, blz. 241—243).

M. Beversluis, Levensbericht van M. A. Gooszen (Levensber. Maatsch. Ned. Letterkunde, 1917—1918, blz. 31—50).

V. Loosjes Azn., Levensbericht van Willem Isaac Leendertz. 1850—1917 (Levensber. Maatsch. Ned. Letterk. te Leiden, 1917—1918, blz. 76—83).

J. Loosjes, Jan Mazereeuw en zijn secte (Ned. Arch. v. Kerkgesch., N. S., dl. 15, blz. 25—48).

J. Loosjes, Ds. B. Craeyvanger en zijn verzoeningsplannen (Uit de Rem. Broederschap, jaarg. 30, blz. 151—154).

C. J. van Paassen, Jan Lambrecht Zegers (Stemmen voor waarheid en vrede, jaarg. 56, blz. 414—430).

C. G. N. de Vooys, Een lijfpoëet van prins Maurits (Oud Holland, jaarg. 37, blz. 177—188).

H. C. M. Ghijsen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd. Jeugd en huwelijksjaren. — Rott., W. L. & J. Brusse's Uitg., 1919.

H. W. Heuvel, Willem Sluyter van Eibergen. — Eibergen, Elect. drukkerij H. Heinen, 1919.

J. S. van Veen, Henricus Slatius als predikant van Herveld (Ned. Archief, v. Kerkgesch., N. S., dl. 15, blz. 150—157).

H. Brugmans, Johan van Oldenbarnevelt (Onze Eeuw, jaarg. 19, dl. 2, blz. 130—156).

R. Miedema, Johan van Oldenbarneveldt herdacht. 13 Mei 1619—13 Mei 1919. — Amersfoort, Valkhoff's Boekhandel, 1919.

A. J. Barnouw, The tragedy of Sir John van Olden Barnevelt (Gids, jaarg. 83, dl. 2, blz. 181—204).

N. Japikse, Waardeering van Johan de Witt. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

N. Japikse, Johan de Witt, Brieven in: Handboekjes Elck 't beste, onder leiding van L. Simons. — Amst., Mij. v. goede en goedkoope lectuur, 1919.

H. Brugmans, Johan en Cornelis de Witt (Onze Eeuw, jaarg. 18, dl. 4, blz. 1—18).

W. Davids, Verslag van een onderzoek betreffende de betrekkingen tusschen de Nederlandsche en de Spaansche Letterkunde in de 16de—18de eeuw. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht. Dl. 39. — Amst., Joh. Müller, 1918.

W. G. C. Byvanck, Bewogen tijden. Kronieken en beelden 1917—1918. IIIe bundel. — Zutphen, W. J. Thieme & Cie, 1918.

W. G. C. Byvanck, Literarische en historische studiën. Goethe, Shelley, L. von Ranke, Rob. Fruin. — Zutphen, W. J. Thieme & Cie, 1919.

H. A. W. Speckman, Een merkwaardige titelplaat uit de 17de eeuw (Het Boek, jaarg. 8, blz. 19—28).

S. P. Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., 5de reeks, deel IV, blz. 97—207).

Kerkelijk en godsdienstig leven. Onderwijs.

F. L. Rutgers, Verklaring van de kerkenordening van de nationale synode van Dordrecht van 1618—1619. College-voordrachten over gereformeerd kerkrecht. Bewerkt en uitgeg. door J. de Jong. IV. Art. 71—86. Van de censuur en kerkelijke vermaning. — Rott., Drukkerij Libertas, 1918.

H. Kaajan, De groote synode van Dordrecht in 1618—1619. — Amst., N. V. De Standaard, 1918.

W. Meindersma, De synode van Dordrecht 1618—1619. — Zalt-Bommel, N. V. v/h P. M. Wink, 1918.

A. H. Nieboer, Ter herdenking van de nationale synode van Dordrecht, 1618—1619, bij haar aanstaand derde eeuwgetijde. — Rott., Drukkerij Libertas, 1918.

H. H. Kuyper, Het derde eeuwfeest der Dordtsche synode (Stemmen des Tijds, jaarg. 8, blz. 1—42).

A. C. Schade van Westrum, De Dordtsche synode en de Kerk (Hervorming, jaarg. 1918, blz. 178—179).

I. Vogels, De Dordtsche synode en 't recht van het individueel geweten 1618—1918 (Studiën, jaarg. 50, dl. 90, blz. 407—423).

J. A. Beyerman, 1618—1619, de synode te Dordrecht (Uit de Remonstr. Broederschap, jaarg. 30, blz. 65—87).

H. T. Oberman, De synode van Dordrecht (Onze Eeuw, jaarg. 18, dl. 4, blz. 303—341).

O. Groenewoud, In den gedenktijd van de Dordtsche synode (Troffel en Zwaard, jaarg. 22, blz. 129—146).

J. A. Beyerman, 1618—1619. Na de synode (Uit de Rem. Broederschap, jaarg. 30, blz. 129—149).

J. Loosjes, Twee reglementen voor vloot- en legerpredikanten (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. 15, blz. 220—233).

H. J. Busé, Het modernisme in Friesland omstreeks 1870 (Ned. Archief v. Kerkgesch., N. S., dl. 15, blz. 81—114).

H. W. Smit, Iets over de metaphysica der moderne theologie in Nederland (Ger. Theol. Tijdschr., jaarg. 20, blz. 59—79).

A. van Amstel, Herinneringen op kerkelijk en godsdienstig gebied uit de dagen der doleantie (Troffel en Zwaard, jaarg. 22, blz. 1—16).

A. J. L. van Beeck Calkoen, Ons huwelijksformulier (Ger. Theol. Tijdschr., jaarg. 19, blz. 301–320).

K. Vos, De zieleslaap en Dr. A. Kuyper (Theolog. Tijdschr., jaarg. 52, blz. 1—20).

Johanna Breevoort, Een satyriek oordeel over predikanten in de 18e eeuw (Stemmen voor waarheid en vrede, jaarg. 55, blz. 289—306).

H. H. Meulenbelt, Onze onderlinge bijeenkomst. — Utr., G. J. A. Ruys, 1918.

W. J. Aalders, Kennis van de symbolische en van de liturgische geschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk. — Deel II van „Pro Ministerio". — Gron., J. B. Wolters, 1919.

L. Knappert, Kerkelijk leven in Nederland in onzen tijd. — Deel III van „Pro Ministerio". — (Gron., J. B. Wolters, 1919).

Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde. I. De „resolutiën betreffende de taal van den Statenbijbel. Met de bijbehoorende stukken uitgeg. door J. Heinsius. — Gron.-Den Haag, J. B. Wolters Uitg. Mij., 1919.

C. P. Burger Jr., Protestantsche 16e eeuwsche schoolwetten en schoolprogram (Het Boek, jaarg. 7, blz. 129—137).

P. L. van Eck Jr., Een volkspedagoog uit de 17de eeuw (Nieuwe Gids, jaarg. 34, dl. 2, blz. 49—66).

W. Tonckens J. Lzn., De Grammatica latina van Vossius en de schoolorde van de Staten van Holland van 1625 (Bijdr. Vaderl. Gesch., Vde Reeks, Dl. VI, blz. 64—86).

Kerkgebouwen. Kerkelijke kunst.

F. Pijper, Handboek tot de geschiedenis der christelijke kunst. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

J. J. van Noort, Princessekerk van de Ned. Hervormde gemeente te Amsterdam, ingewijd 4 April 1918. — Amst., B. v. d. Land (P. v. d. Kamp), 1918.

J. H. Schorer, Het Koepelkerkje te Leidschendam (Buiten, jaarg. 12, blz. 620—621).

J. H. Schorer, De hervormde renaissance-kerken in Nederland als zelfstandig bouwwerk gesticht (Buiten, jaarg. 12, blz. 151—153).

L. J. van Apeldoorn, De synode en de kerkegoederen. — Leeuwarden, Meyer & Schaafsma, 1919.

J. C. Overvoorde, De restauratie van de Leidsche kerkorgels na de beroerten (Oud-Holland, jaarg. 37, blz. 107—110).

H. 's Jacob, Een oud begrafenisbord (Oude Kunst, jaarg. 4, blz. 154—161).

Andere kerkgenootschappen.

J. C. Overvoord, Uit de eerste jaren van de lutherse gemeente te Leiden (Ned. Archief v. Kerkgesch, N. S., dl. 15, blz. 49—60).

W. J. Manssen, Het eerste eeuwfeest der evangelisch-luthersche kerk in Nederland (Wachter, jaarg. 21, blz. 113—126).

W. J. Manssen, Een en ander uit de geschiedenis der evangelisch-luthersche gemeente te Groningen (Wachter, jaarg. 22).

Eduard van Biema, Les Huguetan de Mercier et de Vrijhoeven. Histoire d'une famille de financiers huguenots de la fin du XVIIe jusqu' à la moitié du XVIIIe siècle. — La Haye, Mart. Nijhoff, 1918.

A. Cler, La bibliothèque wallonne (Revue de Hollande, ann. 3 (1917—1918), p. 392—399).

W. J. Kühler, De vier tijdvakken van de geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 54, blz. 1—8).

W. J. Kühler, De oprichting der Amsterdamsche Kweekschool in 1735 (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 55, blz. 43—84).

A. Hulshof, Lief en leed van een menniste familie te Leeuwarden in de eerste helft der 17e eeuw (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 55, blz. 107—118).

K. Vos, Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 54, blz. 74—202).

K. Vos, Opmerking over de Doopersche beweging in ons land (Theol. Tijdsch., jaarg. 52, blz. 154—157).

C. J. Boekenoogen, Zaansche Anabaptisten (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 55, blz. 140—148).

G. Fopma, Uit de geschiedenis der Doopsgezinde gemeente in de Rijp (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 54, blz. 9—65).

P. H. Veen, Nogmaals de Doopersche beweging in ons land (Theol. Tijdschr., jaarg. 53, blz. 145—154).

E. M. ten Cate, Doopsgezinden te Amersfoort (Doopsgez. Bijdragen, jaarg. 55, blz. 119—132).

De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap, samengesteld door G. J. Heering e. a. — Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg. Mij., 1919.

W. H. Stenfort Kroese, Woord Vooraf; C. E. Hooykaas, De Illustraties van dit Gedenkboek, blz. 1—4; G. J. Heering, Het godsdienstig beginsel der Remonstranten tegenover dat der Calvinisten, blz. 5—36; F. Pijper, Geestelijke stroomingen in Nederland voor de opkomst van het Remonstrantisme, blz. 37—60; H. Y. Groenewegen, Arminius en de Remonstrantie, blz. 61—78; L. Knappert, Episcopius en de Synode, blz. 79—108; A. H. Haentjens, Johannes Wtenbogaert en de stichting der Remonstrantsche Broederschap, blz. 109—136; W. J. Kühler, Remonstranten en Socinianen, blz. 137—162; C. E. Hooykaas, De plaats van de Broederschap in het Nederlandsche Protestantisme, blz. 163—186.

J. A. Beyerman, De beteekenis van het Remonstrantisme (Uit de Rem. Broederschap, jaarg. 31, blz. 37—53).

K. H. Roessingh, De Remonstrantsche Broederschap, 5 Maart 1619—5 Maart 1919 (Gids, jaarg. 83, dl. 1, blz. 463—472).

H. Y. Groenewegen, De Remonstranten; herdenking van het 300-jarig bestaan, 1619—5 Maart 1919 (Amsterdammer, jaarg. 32, No. 2176).

G. J. Heering, Gedenkrede bij het derde eeuwgetijde der Remonstrantsche broederschap (Uit de Remonstr. Broederschap, jaarg. 31, blz. 3—16).

J. Loosjes, De Remonstranten te Tiel, 1628—1630 (Uit de Remonstr. Broederschap, jaarg. 30, blz. 89—94).

Jaarboek ten dienste van de gereformeerde kerken in Nederland 1919, 3de jaarg. — Goes, Oosterbaan & le Cointre, 1919.

Jaarboekje der christelijke gereformeerde kerk in Nederland voor het jaar 1919, onder redactie van G. Renkema Ezn. — Dordrecht, D. J. van Brummen, 1918.

S. Kalff, Kwakers te Amsterdam (Op de Hoogte, jaarg. 16, blz. 334—339).

J. H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland (Studiën, jaarg. 51, dl. 92, blz. 226—241).

Buitenlandsche kerken en scholen.

P. H. van der Kemp, Oost-Indië's inwendig bestuur van 1817 op 1818. Falck als minister, weduwenfondsen, onderwijs, wetenschap, kunst, kerk, zending, slavernij, verblijfrecht, handel, scheepvaart. Naar oorspronkelijke stukken. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

H. T. Colenbrander, Nederland's betrekking tot Indië in verleden en toekomst. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1918.

J. J. Schrieke, Ontstaan en groei der stads- en landgemeenten in Nederlandsch-Indië. — Amst., J. H. de Bussy, 1918.

Werken uitgegeven door de Linschotenvereeniging. XVI. Hendrik Ottsen, Journael van de reis naar Zuid-Amerika 1598—1601, uitgeg. door J. W. Yzerman. — 's-Grav., Mart. Nijhoff, 1919.

A. A. de Vries, De rechtstoestand der slaven onder de Oost-Indische Compagnie (Indische Gids, jaarg. 41, dl. 1, blz. 570—580).

J. C. Overvoorde, De doopschotel van de Ned. Herv. Kerk te Makassar (Bull. Ned. Oudh. Bond, serie 2, jaarg. 11, blz. 218—220).

W. D. H. van Asbeck, De evangelische of moravische broedergemeente (de Hernhutters) in Suriname (West-Indische Gids, jaarg. 1, blz. 197—207).

H. Weiss, Het zendingswerk der Hernhutters in de oerwouden van de Boven-Suriname (West-Indische Gids, jaarg. 1, blz. 102—110).

J. P. Kleiweg de Zwaan, Oude betrekkingen tusschen Nederland en Japan (Koloniaal Tijdschr., jaarg. 7, blz. 573—588).

E. Miklós, De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen, 1674—1680 (Bijdr. en med. Hist. Gen. te Utrecht, dl. 40, blz. 10—110).

J. Tantó, Een blik op Hongarije (Stemmen voor waarheid en vrede, jaarg. 56, blz. 42—52).

J. Huizinga, Mensch en menigte in Amerika. Vier essays over moderne beschavingsgeschiedenis. — Haarlem, N. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1918.

Henry Beets, De Chr. Geref. Kerk. Zestig jaren van strijd en zegen. — Grand Rapids, Grand Rapids Printing Company, 1918),

A. Eekhof, De „memorie" van Isaack de Rasière voor Samuel Blommaert. Het oudste Hollandsche bericht betreffende Nieuw-Nederland en New Plymouth de kolonie der „Pilgrim Fathers" (Ned. Archief v. Kerkgesch., N.S., dl. 15, blz. 245—280).

R 21